

KORUNK

A JÖVŐKUTATÁS NEMZETISÉGI
VONATKOZÁSAI • ANYANYELV,
BILINGVIZMUS, NYELVTUDÁS •
AZ ÉRTELEM IGÉZETÉBEN • A
JÖVŐ MŰVELTSÉGE • GONDOLA-
TOK A KÖNYVESPOLC ELÓTT •
SZABÉDI LÁSZLÓ KIADATLAN
MŰFORDÍTÁSAIBÓL • KÜLFÖLDI
IRODALOM AZ UTUNKBAN • AZ
EMBER SZELLEMISÉGE • KÁDÁR
TIBOR EMLÉKE • UTOLSÓ BE-
SZÉLGETÉS NAGY ALBERTTEL

1972 | 8

SZERZŐINK

ARAD

Kozma László
Leize Csaba

BUKAREST

Dankanits Ádám
Irimie, Ion
Kun János
Szemplér Ferenc
Wald, Henri

KOLOZSVÁR

Balogh Edgár
Bodor András
Bretter György
C. Cutean Eva
Csehi Gyula
Dávid Gyula
Deák Tamás
Faragó József
Gaal György
Gáll Ernő
Garda Dezső
Cs. Gyimesi Éva
Imreh István
Jancsik Pál
Kancsura István
Kántor Lajos
Krizsán Zoltán
Lakó Elemér
Neményi T. Ágnes
Panek Zoltán
Starmüller Géza
Szilágyi Júlia
Ványolós István Albert

MÁLNÁSFÜRDŐ

Pászka Imre

MAROSVÁSARHELY

Ágoston Vilmos
Spielmann József

MIKOLA

Gellért Sándor

NAGYVÁRAD

Zsugán G. Gyula

SZECSELEVÁROS

Nagy János

KÜLFÖLD

László Gyula
Lotman, Jurij M.
Steiner, George
Széles Klára
Teleki Tibor



Bán József: Örök ihletforrás

KORUNK

XXXI. ÉVFOLYAM, 8. SZÁM

1972. AUGUSZTUS

- ION IRIMIE ● Vezetéstudomány és szociálkibernetika 1107
GALL ERNŐ ● A jövőkutatás nemzetiségi vonatkozásai 1112
KUN JANOS ● A termelőerők területi elosztásáról 1119
KANTOR LAJOS ● Múlt és jövő közt 1124
JURIJ M. LOTMAN ● A „kezdet” és a „vég” (Teleki Tibor fordítása) 1126
CSEHI GYULA ● Jegyzetek anyanyelvről, bilíngvizmusról, nyelvtudásról 1129
DAVID GYULA ● Világirodalmi és komparatistikai tájékozódás 1134
GEORGE STEINER ● A jövő műveltsége (C. Cutean Éva fordítása) 1142
DEÁK TAMÁS ● Gondolatok a könyvespolc előtt 1146
FARAGÓ JÓZSEF ● Nemzetiségi kultúránk nemzetközi valutája, a folklór 1150
CS. GYIMESI ÉVA ● Az értelem igézetében 1155
SZABÉDI LÁSZLÓ ● Kiadatlan műfordításaiából 1161
PANEK ZOLTÁN ● Doktorátus, Mintha máris elmúlt volna, Ikebana, Mélység-
mámor (versek) 1165
BRETTER GYÖRGY ● Dialógus a humanizmusról 1167
HENRI WALD ● Az ember szellemisége 1178
LÁSZLÓ GYULA ● Utolsó beszélgetés Nagy Alberttel I. 1185

JEGYZETEK

- SPIELMANN JÓZSEF ● Végső búcsú Fuchs Simontól 1195
BALOGH EDGÁR ● Ady és Kafka párhuzamához 1196
SZEMLÉR FERENC ● A műfordító miértje 1200
JANCSIK PÁL ● A műfordítás öröme és felelőssége 1202
KANCSURA ISTVÁN ● Tíz éve hiányzik Kádár Tibor 1203

HAZAI TÜKÖR

- STARMÜLLER GÉZA ● Műemlékrestaurálás és turisztika Kolozsváron és kör-
nyékén 1206

FÓRUM

- SZILÁGYI JÚLIA ● Külföldi irodalom az Utunkban 1215

NEMZETKÖZI ÉLET

- BODOR ANDRÁS ● Nemzetközi kérdések amerikai vetületei 1220
KOZMA LÁSZLÓ ● Az új államok nemzetközi jogi elismerése 1228

IFJUSÁG—NEVELÉS

- * * * • Történezhallgatók a második világháború előtti Európáról, a háborúról és a felelősségről (Nagy János, Pászka Imre, Ványolós István Albert, Zsugán G. Gyula, Garda Dezső és Leize Csaba írásai, Imreh István bevezetőjével) 1232

DOKUMENTUMOK

- LAKÓ ELEMÉR • Sir John Bowring és az erdélyi „popularis literatura“ 1243

TUDOMÁNYOS MŰHELY

- DANKANITS ADAM • A XVIII. század helye könyvtörténetünkben 1248

SZEMLE

- AGOSTON VILMOS • Szilágyi Domokos Oskolái 1254
SZÉLES KLÁRA • „Avantgarde“ kötet az avantgarde-ről 1258
GELLÉRT SÁNDOR • Uuno Kailas 1261
NEMÉNYI T. ÁGNES • Mills hatalom-szociológiája 1263
GAAL GYÖRGY • Moby Dick — „roppant rémmese“ egy fehér bálnáról 1265
KRIZSÁN ZOLTAN • Filmek a televízió magyar nyelvű műsorában 1269

LÁTÓHATÁR

- K. L.: Lukács György, a kortársak és tanítványok 1273 • Walter Benjamin és a reprodukálható művészet (Secolul 20) 1274 • Bábeli nyelvzavar? (Revista de filozofie) 1275 • Stiliztikai tanulmányok (NyIrK) 1276 • Dom Helder Camara intelmei (The Times) 1277 • Egy kiállítás könyvei (Le monde des livres) 1278

TÉKA, LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

ILLUSZTRÁCIÓK

- Bán József, Kádár Tibor, Kazinczy Magda, Kopacz Mária, Kós Károly, Kotsis Nagy Margit, Miklós János, Nagy Albert

Gépelte kéziratokat kérünk. Kéziratokat nem őrzünk meg.

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926). SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940)

Főszerkesztő: Gáll Ernő

Főszerkesztő-helyettes: Rác Győző

Szerkesztőségi főtítkár: Ritoók János

Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4—5. Telefon: 2 54 68, 1 38 05

Postacím: Cluj, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

AZ ORSZÁGOS PÁRTKONFERENCIA PROBLÉMAKÖRÉBŐL

VEZETÉSTUDOMÁNY ÉS SZOCIÁLKIBERNETIKA

Osszefoglaló megközelítésben: a kibernetika a vezetés általános tudománya, mely a vezetés jelenségeit, ezek természetét és mechanizmusát vizsgálja. A vezetés fogalmával lehet — véleményünk szerint — a legjobban körülírni a kibernetika tárgyát, téma- és problémakörét. A vezetés fogalma emellett megvilágítja a kibernetika elméleti újszerűségét, kiemeli szakmai hatékonyságát, és kidomborítja a kibernetika külön helyét a mai társadalmi valóságban. Könnyen kimutatható, hogy Norbert Wiener „kommunikáció“-ját és „kontroll“-ját tökéletesen fedi az, amit mi vezetésnek nevezünk. A „kommunikáció“ és „kontroll“ voltaképpen belső és lényegi mozzanata mindenfajta vezetésnek. Történelmi távlatban nem árt felidézni, hogy a kibernetikát egyenesen az a gyakorlati igény hívta életre, mely a második világháború alatt a légelhárításnak mint vezetési rendszernek a tökéletesítéséhez fűződött. N. Wiener, T. Bigelow és mások észrevették, hogy a vezetés különböző elemeiből „nyersanyaguk“ egészen más természetű, mint a közönséges anyagi vagy energetikai folyamatok „szövege“. Ezzel összefüggésben megállapították, hogy az energetika bevett tudományos fogalmaival lehetetlen akár leírni, akár megmagyarázni egy ilyen valóság alapvető sajátosságát.

Tudatosná vált, hogy az információ az a másféle lényeges entitás, amelyen a vezetés áll vagy bukik. Kiderült, hogy új fogalmi rendszerre van szükség ahhoz, hogy az információt le tudjuk írni és meg tudjuk magyarázni.

A kibernetika az információ felfedezésével, azzal, hogy kiemeli meghatározó jegyeit, azzal, hogy rávilágít az energiához és az entrópiához való viszonyára, tárolási és felhasználási sajátosságaira, a vezetés legintimebb természetét lesi meg, bármilyen komplex formában jelentkeznek is.

Attól, hogy főként az információval foglalkozik, a kibernetika nem marad meg információelméletnek. A kibernetika több, mint információelmélet: a vezetési mechanizmusok elmélete is egyben. Ami ebben a vonatkozásban gyökeresen új, azt a *Feed-back* (visszacsatolás) ragyogó gondolata bontja ki. Ezzel a fogalommal tudjuk megragadni azt a tényt, hogy egy rendszer egy másik rendszert csak a közvetlen kommunikáció, az utasítások leadása és továbbítása révén nem képes irányítani. A vezetés természetének és funkcióinak jellegzetességei, annak szüksége, hogy a vezetettek tevékenységét a rendszer célszerűségére hangolják rá, megköveteli a fordított kommunikációt, azt, hogy a végrehajtók a végrehajtás infor-

mációt visszatáplálják a rendszerbe. Ez a visszatáplálás bizonyos fokig bonyolítja a vezetést. A vezetés többé nem a választástól a döntésen át a végrehajtásig vivő egyenes vonalú mozzanatsor, hanem önmagába visszatérő, kváziciklikus mozgás, melynek szükséges és lényeges mozzanatai közé az újabb döntés, újabb utasítás, újabb végrehajtás is beletartozik. Ha ez utóbbi láncszemek hiányoznak, a célszerűség célszerűtlenségbe csap át.

A kibernetika egy ilyen bonyolult jelenség elméleti összefoglalására csak úgy vállalkozhat, ha a modern tudományok széles skálájára támaszkodik. Senki sem vonja kétségbe, hogy a kibernetika azon a határterületen született, ahol a technika összetalálkozott a biológiával, a matematika a pszichológiával, a gazdaságtan és logika az összes többivel. Ebben az összefüggésben különleges szerepet játszott a valószínűségszámítás elmélete, az információelmélet, az algoritmusok elmélete, a matematikai logika, az idegtevékenység fiziológiája, a lélektan, az elektronika, a termodinamika, az automaták elmélete. Csak így válik érezhetővé, hogyan származtak át a kibernetika révén a technikai fogalmak a biológiába, lélektanba és viszont.

A fogalomvándorlások és -érintkezések ellenére a kibernetika nem eklektikus tudomány, nem ebből is, abból is egy csipetnyi. A kibernetika az alapos szintézis tudománya. A mai világ különböző elméleti és technikai problémáit sokféleségükben, saját kérdésköreibe tudta beépíteni, s olyan fogalmak köré csoportosította őket, melyeket kétségkívül maga teremtett.

Az általános kibernetika nem tűzi ki céljául azt, hogy a valóság minden részterületén maga tárja fel a vezetés sajátosságait. E feladat a kibernetika különböző ágaira hárul: a biokibernetikára, a szociálkibernetikára, a technikai kibernetikára, hogy csak a fontosabbakat említsük.

A társadalomkibernetika a vezetés sajátosan társadalmi jelenségeinek tudománya. Mint kialakulóban levő tudományágnak, diszciplínának, kutatási területnek — a szociálkibernetikának fő célja: fogalmilag megragadni az *információ társadalmi sajátosságát*, a vezetés *társadalmi mechanizmusait*. Az anyag—energia—információ kölcsönös összefüggései, valamint a kommunikáció és közvetlen visszacsatoló mechanizmusai társadalmi szinten a legbonyolultabbak. Itt nagyobb az információ jelentősége, mint a valóság bármely más rendszerében; ezen a szinten az információátvitel bonyolult mozgásformái határozzák meg a társadalmi szervezet egészét. Erre a láthatatlan vázra épül a társadalmi élet, ez a társadalmiság kötőanyaga.

Mint a társadalmi vezetés elmélete, a társadalomkibernetika egyaránt kapcsolódik a társadalom globális rendszeréhez és alrendszeréhez. Ilyen értelemben teljes mértékben jogosan hangsúlyozza Nicolae Ceaușescu elvtárs a vezetésstudomány egyetemes távlatát a társadalomban. (Nicolae Ceaușescu: *Megnyitó beszéd a társadalom vezetése tudományának kérdéseivel foglalkozó kollokviumon*. Politikai Kladó, 1972. 14—15.)

A társadalomkibernetikának nem az a célja és hivatása, hogy egyszerűen kiegészítse az általános kibernetikát. Ez utóbbi biztosítja az általános elvi, elméleti alapot és egy olyan általános fogalomrendszert, amelyből a társadalomkibernetika kiindulhat, amellyel egy bizonyos pontig szembesül. A szociálkibernetika semmiképpen sem az általános kibernetika társadalmi kiterjesztése, hanem minőségileg más. Úgy más, hogy az általános kibernetikára nem tartozó kérdésekkel találkozik. Az a tény, hogy a szubjektum átszűri magán a társadalmi információt, olyan lényeges sajátosságokat eredményez, melyek nélkül a társadalomkibernetikát nem is lehetne elképzelni. Más az ismeret-információ és egészen más a tudat-

információ, a világnézet-információ súlya a vezetéshez szükséges döntésben. A kétféle információ összefonódása igen bonyolulttá teszi a vezetést, az egyenes és visszacsatoló kommunikációt, a vezetés szerkezeti és funkcionális mozzanatait. A társadalmi információ sajátos jellege meghatározza az információátvitel, -tárolás és -feldolgozás sajátosságait. Az információ minden társadalmi mozgásformájára jellemző, hogy bennük a természeti rendszerek is információs összefüggésekbe kerülnek. A szociálkibernetikának emellett külön gondja, hogy miként használja fel sajátos technikáját a társadalom vezetésében, különös tekintettel az adatfeldolgozásra, a prognózisok kidolgozására, a döntések meghozatalára.

A társadalomkibernetika jellegzetes kérdésfelvetésében, problémái elméleti és gyakorlati megoldásában a társadalomtudományok egész sorának segítségét igényli. Így felhasználja a szociológia, lélektan, társadalomlélektan, politológia, gazdaságtan, statisztika, etika és filozófia adatait anélkül, hogy a felhasznált adatok eklektikus tárházává válna. Sokoldalúságát a lényegességhez köti. Lényege pedig a szintézis: a vezetéselmélet szintézise.

*

A vezetés hatékonysága szempontjából különleges értéke van a kibernetika elméleti fogalmaiból leszűrt gyakorlati elveknek, normáknak. Ezek közül csak azokra térünk ki, melyek véleményünk szerint fontosabbak és szilárdabb az elméleti megalapozásuk.

A kibernetika egészéből, sajátosságából, helyéből és szerepéből következő alapelv: a *triász elve*. E princípium szerint a társadalom rendszereiben (most csak ezekről beszélünk), bármilyen nagyok vagy bonyolultak, mindig együtt van jelen mindhárom alapvető lényegi entitás: az anyag, az energia és az információ. A társadalom bármely rendszerének az az érdeke, hogy minél jobban szervezze meg anyagi és energetikai mozgásformáit, ez pedig az információs mozgásformákon múlik. Egyetlen társadalmi jelenséget, egyetlen vezetési aktust sem lehet az információt figyelmen kívül hagyva megközelíteni. Mindaz, ami ebből következik, nemcsak az elméletre, a társadalmi elméletek fejlesztésére lehetne jótékony hatással, hanem a gyakorlatra, a társadalmi gyakorlat fejlesztésére is.

Ha közelebbről megvizsgáljuk a vezetési aktusok „nyersanyagát“, s felvázoljuk az információt felvevő „berendezés“ kibernetikai struktúráját és működését, akkor újabb alapelvhez: a *szelektív információfelvétel elvéhez* jutunk el. A különböző csatornákon érkező üzenetek tömege nem áraszthatja el mindenféle szűrés nélkül a vezető rendszert. A válogatás kritériumai a rendszernek mint egésznek a célszerűségéből következnek. Az adatfelvétel mozzanatát lehetetlen elszigetelni a vezetési mozzanat utólagos láncszemeitől, különösen ha az emberről és emberi közösségekről van szó. Az információfelvétel éppen mint a vezetés egyik momentuma szorul maga is átgondolt vezetésre. A gazdaságosságnak és hatékonyságnak már ezen a fokon is meg kell nyilvánulnia.

Ha magyarázatot keresünk az információátvitel jelenségeire, a *gyors és biztos átvitel elvébe* ütközünk. A biztonság követelménye az átvitel zavarainak kiküszöbölésére sarkall. A gyorsaság követelménye időszerűvé teszi, hogy felülvizsgáljuk meglévő kommunikációs rendszereinket, vajon nem lehetne-e újabbakkal felcserélni őket, olyanokkal, amelyek kevésbé érzékenyek az idő és a tér akadályaira. Úgy véljük, hogy az országos információs rendszer kiépítését igénylő határozat ezt az elvet tudatosítja.

Az információátárolással kapcsolatos a valóban *szükséges információk tárolásának elve*. A szükséges adatok és a szükséges utasítások tárolásáról van szó, ki kell tehát dobni a selejtet, a feldolgozhatatlan adatokat, melyeknek nincs döntésértékük. A nyilvántartás követelménye ne haladhasson meg bizonyos optimális határokat. A tárolás nem lehet öncél. A társadalmi emlékezet különböző formái legyenek működésükben alárendelve az alapvető információs műveletnek: a feldolgozásnak.

Az információfeldolgozás *döntésre orientált* kell hogy legyen. Ez a princípium a döntés helyének és szerepének fontosságára figyelmeztet. A döntés a legfőbb mozzanat a vezetésben, az információk kezelésének döntő láncszeme, mely az adatok feldolgozását határozattá érleli, mely közvetlenül a cselekvés elemeit irányítja. Ez az elv kizárja a jelhez kötöttséget, a döntéshez vezető legrövidebb utat keresi. Szembeszáll mindenféle haszontalan alkudozással, szembeszáll a véget nem érő gyűlésekkel.

„Vigyáznunk kell egyszersmind arra — mondotta Nicolae Ceaușescu elvtárs az RKP Országos Konferenciáján —, hogy ez [a kollektív munka elveinek következetes érvényesítéséről van szó. A szerző megjegyzése] ne vezessen a gyűlések számának növekedéséhez, végeérhetetlen vitákhoz, üres szócsépléshez.“ Ez az elv biztosítja az információs mozgások hatékonyságát. Valamennyi információs mozgás hatékonyságának biztosításához azonban szükségünk van még egy szintetikusabb alapelvre: a *maximális információ elvére*. A redundancia (a maximális információtól való eltérés) kibernetikai elméletéből adódó követelmény a jelhelyzet (szemiotikai helyzet) függvényében hármas tagozódású.

A jelek közti viszony dimenziójában, vagyis a szintaxisban a redundancia leküzdése csak azáltal lehetséges, ha kerülnünk ugyanazoknak a jeleknek a fölösleges ismétlését, vigyáznunk a jelek eredetiségére.

A jel és a képmás közti viszony dimenziójában, vagyis a szemantikában, a redundancia úgy jelenik meg, hogy ugyanazt a képmást számtalan jel és jelkombináció fedi, „jelenti“ egyidőben. Amit ez ellen tenni lehet, az a felhígtott formulák kigyomlálása, a jelek devalvációjának megszüntetése úgy, hogy feltöltjük őket tartalommal.

A jel és a címzett közti viszony dimenziójában, vagyis a pragmatikában, a redundancia a címzett rovására üti fel a fejét, aki a kommunikációban olyan információkat kap, amit már úgyszólván tudott, ezt sulykolják a fejébe teljesen fölöslegesen, ahelyett, hogy a kíváncsiságát elégítenék ki. Ha a címzett elég fogékony az újra, érzéketlenné válik azokra a közlésekre, amelyekben nincs többlettájékoztatás az előző információkhoz és közlésekhez viszonyítva.

A szemiozisz bármelyik irányát nézzük: a maximális információ elve a balasztokkal szemben mindenütt az újat, a minél sűrítettebb információt szolgálja.

A vezetés kibernetikai elemzése nem korlátozódik a kommunikációelméletre, a közlések leadására és átadására. A vezetésnek van emellett egy másik elengedhetetlen feltétele: s ez az ellenőrzés.

A kontroll-mechanizmusok leírásában a pozitív vagy negatív visszacsatolás gondolatára hivatkoztunk. Abból, ha a dolgot módszertani összefüggéseibe ágyazzuk, kibontható a *döntések és utasítások állandó megújításának az elve*. A döntések megújításának szükségét kibernetikailag többféleképpen lehet igazolni. Egyszer az információs jelenség törékenységből következik, abból, hogy ez állandóan zavarnak van kitéve. A visszacsatolás teszi lehetővé a vezető rendszernek, hogy ellenőrizze: az utasító adat eljutott-e vagy sem, s rontott vagy ép formában ju-

tott el a címzetthez. A visszacsatolás révén tudja ellenőrizni az utasítás végrehajtásának folyamatát, azt, hogy a végrehajtás mennyire felel meg a célnak. Funkciójával elkerülhetetlenül együtt jár, hogy minden esetben a döntések és utasítások megújítását váltja ki, ha a visszacsatolás adatai bizonyos eltérést jeleznek a kezdeti utasításhoz képest. A visszacsatolásnak ezt az elvét úgy kell optimálissá tenni, hogy a döntések és utasítások megújítási mozzanata ne borítsa fel a vezetés adatainak bizonyos fokú stabilitását, és ne vezessen félre. Ha a döntéseknek ez a megújulása túl sűrűn ismétlődik, ennek a vezetésre nézve negatív következményei lehetnek.

A vezetés aktusait összességükben és szintézisükben vegetrópiai célszerűségük szempontjából kell megítélni. Ez a megítélés lehetővé teszi az *entrópiellenes célszerűség elvének* megfogalmazását. Elvárásai természetesen következnek az információ és az entrópia (főleg fizikai entrópia) viszonyának kibernetikai elméletéből. E szerint az elv szerint a vezetés rendelkezésére bocsátott információ nem maradhat meg önmagában, ki kell lépnie önmagából, kifelé is meg kell nyilvánulnia, az anyagi és energetikai szervezetek síkjában kell folytatnia önmagát. Ha az információ önmagába van zárva, nem teljesíti alapvető funkcióit: a vezetés lényegében nem válik hatékonyá. A társadalmi vezetés valamennyi mozzanata azon mérhető le, hogy mennyire járul hozzá a hatékony vegetrópia létrehozásához, enélkül az ember biológiai és társadalmi lénye nem létezhet.

W. R. Ashbynek köszönhetjük a kibernetika megalakításához való hozzájáruláson kívül a „fekete doboz” néven ismert elméletet. A kifejezés önmagában véve metafora, metaforikus fogalom. Azt a tényt jelöli, miszerint az információ jelenséget tartalmazó kibernetikai rendszerek kiváltképpen a „fekete doboz” típusú rendszerbe tartoznak. Ezek olyan rendszerek, melyek a megismerési folyamatban nem vetik alá magukat a megszokott elemzésnek és szintézisnek, melyeket csak úgy lehet megismerni, ha a bemeneteket körültagogatjuk, a kimeneteket rögzítjük, és a kettő kölcsönviszonyára építve kidolgozzuk e rendszerek belső modelljét. Ez a helyzet csak bonyolódik, ha emberekről és emberi közösségekről van szó. Vezetésük minden más vezetésnél inkább feltételezi kisebb vagy nagyobb tömegek irányított rendszerének hozzácsatolását egy ilyen „fekete dobozhoz”, mely mint alrendszer sohasem jelenik meg valamennyi szerkezeti és funkcionális összetevőjével együtt, mert ezeket a komponenseket csak részben ismerjük és ismerhetjük meg. Egy ilyen rendszer kapcsolódási helyzete meghatározza a vezetés szükségességét és lehetőségét. A vezetésre azért van szükség, mert viszonylagos szabadságuk ellenére valamennyi bekapcsolt rendszert ugyanazon cél felé kell irányítani, harmonikusan be kell őket kapcsolni a közvetlenül felettük álló társadalmi rendszerbe. A vezetés a doboz-rendszerekkel való kommunikáció, e doboz-rendszerek részleges megismerése teszi lehetővé. Ezt a helyzetet tekintetbe véve feltehetjük, hogy minden vezetés rendszer bizonyos módon a fekete és fehér foltok alrendszerének széles skáláját kapcsolja be. Ezt a tényt a kibernetika a *mozaikdobozok bekapcsolási elvében* tudatosította. A mozaikdobozok bekapcsolási elve nézetünk szerint világossá teszi, hogy a vezetés egyszerre tudomány és művészet. Tudomány vagy tudományos annyiban, amennyiben a vezető rendszernek sikerül kognitíve meghatároznia azokat a rendszereket, melyeket vezet. Művészet annyiban, amennyiben nem képes megragadni az alárendelt rendszerek összes paramétereit, nem képes a vezetettek szabadság-koeficiensének teljes skáláját irányítani, nem kerülheti el azokat a meglepetéseket, amelyek az utasítások megvalósításában a rendszer egészének célszerűségéhez vezető úton je-

lentkeznek. Így a vezetés rendkívül összetetté, bonyolulttá válik, olyan társadalmi tevékenységgé, amely nemcsak tudást feltételez, hanem tehetséget is.

Folytathatók még a kibernetika vezetélméletéből levezethető gyakorlati, módszertani elvek listáját. Tovább részletezhető az ezekkel az elvekkel kapcsolatos elvárásokat. A fentiekre szorítkozva azzal zárjuk, hogy ezek az alapelvek kölcsönviszonyban vannak egymással, s emellett más elvekkel is kiegészülnek. A kiegészítő elvek a társadalmi jelenségeknek és főképp a vezetésnek más szempontokból történő jellemzéséből származnak. Hivatkozhatnánk például a vezetés politikai elveire: a demokratikus centralizmus, a kollektív munka, az egyseges vezetés elvére és így tovább.

A princípiumok e két csoportja között nincs sem ellentétes, sem egymást kölcsönösen kiegészítő viszony. A vezetés kibernetikai alapelvei nem helyettesítik a politikaiakat és viszont. Akár a kibernetika, akár a politikatudomány szögéből fogalmazzuk meg a vezetés alapelveit, követelményeik rendszerében határozzák meg a vezetéset és növelik általános hatékonyságát.

Ion Irimie

A JÖVŐKUTATÁS NEMZETISÉGI VONATKOZÁSAI

A jövő kutatás rövidesen Bukarestben összeülő III. nemzetközi értekezlete — minden bizonnyal — a mi közvéleményünk figyelmét is fokozottabban erre a tudományra tereli, amely fiatalsága ellenére nem csupán a szakemberek, hanem a nagyközönség körében is világszerte élénk érdeklődést váltott ki.

Mi ennek a sikernek a titka? Valamilyen új divatos irányzat térhódításáról, avagy egy alapvető emberi szükségletnek, magából a „condition humaine”-ből fakadó törekvésnek a mai tudományos fejlődés biztosította korszerű megnyilvánulásáról van szó?

A jövő sohasem volt közömbös az ember, a különböző társadalmak számára. Jósok, próféták és váteszek, bölcselők és utópisták fürkészték már letűnt századokban a holnap titkait, hogy a maguk módján választ keressenek a kínzó szorongástól, illetve az éltető reményektől fűtött kérdésre: mit rejteget méhében az idő?

Ernst Bloch szerint az ember — per se ipsum — *gondolkodó, jövő felé tekinthető, a holnapokat anticipáló lény, s ebben a felfogásban a jövő az emberi lét sajátos dimenziójaként jelenik meg.* Az állatvilág a jelenben él. Sem a múlt, sem a jövő nem létezik számára. Az állatlélektan kimutatja ugyan az emlékezet bizonyos elemeit, kétségtelen azonban, hogy csak a homo sapiens képes a múlt felidézésére és tudatosítására. Amí pedig a jövő távlatában és ígézetében való létezését illeti, ez nemünk kizárólagos tulajdonsága. Ebben az antropológiai megközelítésben a jövővárás — mondhatni — hagyományos magatartás, újak viszont azok a lehetőségek, amelyekkel a mai emberiség a jövő megismerésében és megterve-

zésében rendelkezik. Ezek a lehetőségek ugyanakkor új szükségletekkel, érdekekkel szerves összefüggésben mutatkoznak. Robert Jungknak nyilván igaza van, amikor a bizonytalanságot és a félelemérzetet a jövőkutatás ösztönzői közé sorolja, mi pedig hozzátehetjük, hogy ezek a stimulensek ma serkentőbbek, mint valaha.

A prognosztika történészei megállapították már, milyen szerepet játszott az atomkatakizma veszedelme, a környezetszennyeződés s ennek további növekvő fenyegetése a harmadik évezred küszöbére jutott emberiség jövőt kémlelő orientációjában. Alvin Tofflernek köszönhetően felismerhettük a „jövő sokkjának” több irányban érvényesülő hatását, azokat a lehetséges válaszokat, amelyekkel a „felgyorsult idő”-ben élő mai ember reagál a befogadóképességét végletesen megterhelő, egymást követő változásokra. A téves feleletek („nincsen új a nap alatt”; szűk szakosodás; maradiság; a jövő képének leegyszerűsítése) bírálatával együtt Toffler kifejti, hogy a jövő jelenünk ellen intézett inváziójával kapcsolatos egyetlen megfelelő magatartás: a jövőtudat kialakítása lehet.

Mindez azonban csak az érem egyik oldala. Kétségtelen, hogy a jövőkutatás tüneményes karrierje nemcsak s nem elsősorban a szorongással magyarázható. Pozitív értelemben kell számolnunk a huszadik század utolsó évtizedei emberének hatékony erőfeszítésével a jövő ellenőrzésére. E tényleges, illetve virtuális hatalmat a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek tanulmányozása, a múlt, a jelen s a jövő dialektikus kölcsönhatásának felismerése, a tudományos előrelátás módszertanának kidolgozása s végül, de nem utolsósorban a cselekvő történelemalkítás forradalmi tényezője szavatolja.

*

A társadalmi prognózis „jövő felé nyitott ablak”-án át mindenekelőtt a termelőerők fejlődésére figyelmeztünk, hogy meghatározó (de nem kizárólagos) szerepükkel számolva, a maguk összetettségében derítsük fel a társadalmi viszonyok módosulását. A társadalmi előrelátás reflektorfénye bevilágítja tehát a komplex rendszerként felfogott egész társadalmi valóság várható változásait. E fényzórá sugara persze erősebben vagy gyengébben villantathatják fel — rövidebb, illetve hosszabb távon — a rendszer alkotórészeit, a társadalmi mozgás folyamatait anélkül, hogy egyetlen vonatkozást teljesen árnyékban hagynának. Nyilván, nem kerülhetik el a nemzeti-nemzetiségi létet, az etnikumközi viszonyokat sem. Sőt, tekintettel e valóságterület fajsúlyára és fontosságára, hosszasan és élesen kell azt megvilágítaniuk.

Ebben az összefüggésben, a nemzeti-nemzetiségi relációk előrejelzése az általános társadalmi futurológia szerves részét alkotja, a szakosodás jegyében azonban viszonylag független kutatásként művelhető. A specializálódás nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli a különböző, érdekelt kutatási ágak képviselőinek (szociológusok, demográfusok, közgazdák, társadalompszichológusok) együttműködését, ami a prognózis minden vonatkozásában elengedhetetlen követelményként jelentkezik. A nemzeti-nemzetiségi jövőkutatás rész-jellege egyébként csak viszonylagos. A maga hatáskörében ugyanis kiterjed a nemzeti-nemzetiségi lét összes lényeges elemeire, hogy ebben a teljességben vizsgálja e történeti-etnikai közösségek holnapját. Még tovább szűkítve a kört, most már a romániai magyarság jövőjét érintő kutatásról szólva, első megközelítésben azt mondhatnók, hogy fő feladatát a szocialista nemzetiség ismérveit alkotó sajátosságok lehetséges metamorfózisainak a felvázolásában, „megtervezésében” és tevőleges irányításában jelelhetjük meg. E kutatás és „tervezés” eszmei vezérfonalát az RKP Országos Kon-

ferenciájának a szocialista nemzet felvirágoztatásáról és a nemzeti kérdéstről szóló határozatában találjuk. A határozatban foglalt prognózis a sajátos jelleg megőrzése és a hangsúlyozódó közeledés dialektikájának összefüggéseiben vetíti előre a román szocialista nemzet és az együttélő, teljes jogegyenlőségnek örvendő nemzetiségek közös jövőjének távlatait.

A nemzetiségi jövő felderítése a tudományos jellegű jövőkutatás egyik válfaja, s a mi esetünkben e vizsgálódások növekedési-módszertani válságának feltételei között vár kidolgozásra. A válság felszámolására irányuló erőfeszítések a társadalomtudományok pásmáján bontakoznak ki, ám képviselői nem mulasztják el az egybevetéseket a jövőjelzés *tudomány előtti* szakaszaival (a próféciák, az „aranykor“ felidézése, az eszkatologikus látomások, az „ezerestendős istenország“ khiliasztikus hite, a középkori eretnekmozgalmak messianizmusa, a korai és az újabb utópiák, a humanista jövőábrándok). A jövőkutatás története éppúgy a folytonosság és a szakítás dialektikáját példázza, mint az eszmetörténet más fejezetei. Ez az összefüggés — nyilván — a nemzetiségi jövőkutatásra is vonatkozik.

Tekintsünk tehát vissza az előzményekre.

Egy régebbi tanulmányában Balogh Edgár behatóan elemzi a halálfélelem motívumát a magyar szellemiségben. Rámutat arra, hogy míg a szabadságharc leverésének, az abszolutizmus nyomásának feltételei között a magányérzet az elhagyatottság kínzó élményét erősíti fel, a kiegyezés, de főként a berlini kongresszus után ez a szigetérzet a magyar felsőbbrendűség tudatává változik, és a harmincmillió magyar kompenzációs vágyálmával az uralkodó osztályok politikáját igazolja (Balogh Edgár: *Halálfélelem a magyar ideológiában*. Korunk, 1936. 187—192.). Hiába figyelmeztet Mocsáry Lajos, hogy az önálló magyar állam léte és jövője nem biztosítható a nemzetiségekkel való „jó békesség“ nélkül, felhívása pusztába kiáltott szó marad. A magyar feudális-tőkés rendszer vezető körei a nagy-német Drang nach Osten támogatásában, nem pedig a nemzetiségek követeléseinek kielégítésében látták jövőjük zálogát. Ez a nemzetvesztő politika tölti el keserűséggel, pesszimizmussal Ady Endrét, akinek költészetében újra megjelenik az úri Magyarország, a dzsentri vétkeinek ostromozásával párosul, hogy a bűntudat s a bűnhődésvágy katarziszát provokálja ki. A nagy Ugar halotti csendje és a „fél-emberek, fél nemzetecskék“ bús Duna-tája kiváltotta fájdalom azonban reményteljes bizakodásba, optimizmusba csap át az „új vizeken“ járó Adynál, Dózsa György unokájánál, a forradalmas szívet frigyládként a proletároknak küldő költőnél, aki váteszként hívja és sürgeti a dunai népek testvériségének holnapját.

Az első világháború után kisebbségi helyzetbe jutott erdélyi magyarság többségét felkészületlenül érte az Ismeretlen Végzetként érzékelt történelmi fordulat, amely előtt valóban „fehér zászló“-val állt, ahogy azt egy korabeli napilap vezércikke megállapította. Az osztályharcos munkásszervezetek és a többi haladó-demokratikus erők kivételével senki sem tudta, mi a teendő, noha az új helyzetben egyre sürgetőbbé vált a szorongató kérdés: „mi lesz a sorsunk?“ A volt uralkodó osztályok képviselői — mint ismeretes — előbb a tétlen csodavárásba menekültek, majd a horthyzmus irredenta politikájának szolgálatába szegődve, a felelőtlenül-bűnös optimista jövőszemléletet terjesztették. E szemléletre és a vele

kapcsolatos magatartásra pedig a Széchenyi megfogalmazta bírálat volt változatlanul jellemző: a „Magát szünetnélküli álmokban hintázni szerető Hunnia“.

Az élni akarás, a realista tájékozódás követelményeinek hangot adó demokratikus írók, publicisták és közéleti emberek azonban szakítottak mind a revíziós délibábokkal, mind a paradox módon ugyancsak „Budapestről jövő vigasztalan, temetkezést emlegető álromantikával“ (Szekfű Gyula i.m. 466.). Az új élet mezszyéit keresve, Kós Károly a közös jövő távlatait tárja fel: „Hogy mi lesz Erdély népének és kultúrájának útja a jövőben, az jórészen Erdély népeitől függ. A história bizonyítása szerint Erdély azoké a népeké volt, akik ezt a földet, ezt a sorsot és ezt a pszichét vállalták, és azoké lesz a jövőben, akik azt a jövőben vállalni fogják.“ (Kós Károly: *Erdély*. Kolozsvár, 1929. 87—88.) A *kezdeti transzilvanizmus e hitvallásában* — az egész koncepcióban rejlő számos mitikus elem ellenére — *azt az első jövőképet kell méltatnunk, amely Erdély demográfiai tényeire, az összekötő múltra hivatkozva, valós perspektívát bontott ki az itteni magyarság előtt.* Erdemül nem csupán újító bátorságát és valóságúságát kell elismernünk, hanem hangsúlyozni akarjuk, hogy a felvillantott jövő beteljesítését az itteniek együttesen vállalt feladataként fogja fel. Kós Károly víziójában — még az ösztönösség síkján — szerves egységben jelentkezik tehát a jövő előrejelzése és a jövőalakítás. Ugyanezt a motívumot észlelhetjük egyébként mindazoknál a transzilvanizmushoz közelebb vagy távolabb álló szerzőknél (Makkai Sándor, László Dezső, Tavasz Sándor, Imre Lajos, Vita Zsigmond és mások), akik az itteni magyarság fennmaradását és az együttélést az erkölcsi felelősség jegyében, hivatástudatból kívánják szolgálni.

A nagy gazdasági válság, a fokozódó elnyomás és az erősödő munkásmozgalom hatására radikalizálódó értelmiségiek a nép felé fordulnak, hogy a paraszt-ságban lássák a magyarság jövőjének alapját. Ez a jövőszemlélet feltételezi, sőt megköveteli egyrészt az együttélés állandó jellegének tudatosítását, másrészt a falu felemelésére, a nemzetiségi intézmények kiépítésére irányuló szervező munkát.

Míg a „kisebbségi sors“-ról elmélkedő bölcselek örök etikai kategóriákban, főként a valláserkölcsekben, próbálják kifejezni ennek az önmagában felfogott sorsnak a várható alakulását (vö. Balázs Sándor: *Sors és magatartás. Korunk*, 1972. 2.), Mikó Imre sokat emlegetett ifjúkori könyvének zárófejezete marxista ihletésű szociológiai megközelítésben foglalkozik a nemzetiségi kérdés jövőjével. Ebben a hozzáállásban a nemzetiségi kérdés nem csupán a múlt és a jelen, hanem a jövő tekintetében is a társadalomfejlődés szerves részeként jelentkezik. Ez a fejlődés pedig a népek békés együttműködésének irányába mutat. Mikó prognózisának nagy értékei, hogy egyrészt szakít mindenfajta elszigetelődéssel vagy autarkias irányzattal, másrészt pedig egybekapcsolja a nemzetiségi törekvéseket az ország kizsákmányolt és elnyomott tömegeinek osztályharcával; „...ha tényleg a jövőt akarjuk munkálni — írja —, világáramlatokba kell bekapcsolnunk a magunk csekély erőit s azoknak kell megtalálnunk a sajátos megvalósulási módjait Erdélyben.“ (Mikó Imre: *Az erdélyi falu és a nemzetiségi kérdés*. Kolozsvár, 1932. 124.) Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Mikó koncepciójában már megtalálhatók egy korszerű nemzetiségi jövőkutatás és jövőformálás legfontosabb szempontjai.

A modern tudományos jövőkutatás abból az alaptételből indul ki, hogy nincs, nem is lehetséges egyértelműen meghatározott jövő, ahogy azt a különböző tudomány előtti (vallásos szellemű, idealista vagy mechanicisztikus determinista) irányzatok feltételezték. Mindig több lehetséges jövővel kell számolnunk, éppen ezért a jövőkutatás tulajdonképpen a *jövők kutatása*. Szaknyelven ezt

úgy szokták kifejezni, hogy a társadalmi előrelátás *sztochasztikus*, valószínűségi jellegű, mivel az emberi társadalom nyitott rendszer, alakulásában, fejlődésében új, előre nem látható tényezők léphetnek működésbe. A bizonytalansági együtt-ható csökkenthető, de teljesen nem küszöbölhető ki.

J. Besztuzsev-Lada szovjet futurologusnak köszönhetően felismerhettük a jövőbeni társadalmi folyamatok vizsgálatának paradoxonjait is. *A jövőbe nyitott ablak* (Moszkva, 1970) című könyvében Besztuzsev-Lada kifejti, hogy minél mélyebb valamely jövőbeni társadalmi probléma elemzése, annál nyilvánvalóbbá válik egyértelmű értékelésének képtelensége. Minden ilyen irányú kísérlet csak feltételes, megközelítő lehet. A másik, az ún. prognosztikai eltolódás paradoxona — Besztuzsev-Lada szerint — abban rejlik, hogy, éppen az említett sztochasztikus jelleg következtében, az előrejelzett jelenségek csak viszonylagosan felelnek majd meg tényleges jövőbeni állapotuknak. Ez az eltolódás már csak azért is bekövetkezik, mert bizonyos nem kívánatos alakulások, események elkerülése végett befolyásoljuk fejlődésüket, s így módosítjuk őket.

Ossip K. Flechtheim, a futurologia névadó atyja, nyomtatékosan felhívta a figyelmet arra, hogy nem szabad tartózkodni a kedvezőtlen lehetőségek feltárásától (O. K. Flechtheim: *Futurologie: Möglichkeiten und Grenzen. Praxis*, 1969. 3—4.). Ez nincs egyébként ellentétben a társadalmi előrelátás — Besztuzsev-Lada megállapította — normatív funkciójával, a választott eszmények jegyében kedvezőnek ítélt helyzetek előrejelzésével.

Szükségesnek láttuk közbeiktatni ezt a kis elméleti-módszertani kitérőt, hogy a mai jövőkutatás szempontjából elevenítsük fel Makkai Sándor annak idején nagy vihart felkavaró cikkét (*Nem lehet. Láthatár*, 1937. 2.), amelyben — mint ismeretes — kilátástalannak, emberileg méltatlannak és erkölcsileg lehetetlennek minősítette a kisebbségi létet. A volt erdélyi református püspök, a kisebbségi helyzetállásnak, az új élet megszervezésének, egy új értékrend megteremtésének kiemelkedő szószólója — repatriálása után — hirtelen megoldhatatlannak nyilvánította a kisebbségi kérdést, és ábrándként utasította el azt a — szerinte — liberális szellemű koncepciót, hogy az emberiség kinövi gyermekbetegségeit: a nacionalizmust és a faji elfogultságot. Makkai megváltozott optikájában a kisebbség kultúrája a nemzeti művelődéstől való elszakíthatóságában elsorvadásra van ítélve, lelkületében pedig elkerülhetetlen torzulások állnak elő.

Az említett tételek fényében megállapíthatjuk, hogy Makkai diagnózisa, illetve prognózisa nem azért marasztalható el, mert bizonyos kóros jelenségek észlelése után kedvezőtlen, mondhatni borúlátó jövendölésekbe bocsátkozik. Alapvető tévedése, döntő hibája inkább abban rejlik, hogy egyszerűen meghosszabbítja, extrapolálja az akkor észlelt tüneteket anélkül, hogy sztochasztikus jellegükkel (a tőkés-földesúri rendszerből származó meghatározottságukkal), valamint az emberi cselekvés változtató szerepével számolna. Jövőképe — éppen ezért — nemcsak valóságmegközelítő mivoltában bizonyult tévesnek, hanem leszerelően, demoralizálóan hatott a korabeli kisebbségi közéletre.

A történelem viszont a jövőnek azt a változtatást valósította meg, amelyet a marxista tudományos előrelátás vonalán a Román Kommunista Párt fogalmazott meg a nemzeti kérdés megoldását illetően, s azokat a MADOSZ-ban és a Korunk körül tömörült nemzetiségpolitikusokat igazolta, akik a romániai magyarság létét és fennmaradását az ország demokratizálásában, majd szocialista átalakításában látták biztosítottnak, akik nem csupán előre jelezték ezt a holnapot (a mi jelenünket), hanem — szövetségben a román demokrácia erőivel — küzdöttek is e jövőkép életbe ültetéséért. Az utólagos történelmi igazolás természetesen nem

jelent azt, hogy várakozásaink mindenben reálisnak bizonyultak. A kifizűött cél, a harcot bevilágító eszmény nem abban az ütemben és nem abban a formában vált ténnyé, ahogy azt — sokszor naivul — elképzeltük. Az alapvető tendenciákat tekintve azonban — nem tévedtünk.

„A jövő már megkezdődött” — szögezte le Robert Jungk, a futurológia egyik jeles művelője. Szellemes, s egyben mélyeszántó paradoxonja a mi esetünkben azt sugallja, hogy a nemzetiségi jövő előrelátása és alakítása a mából indul ki, anélkül azonban, hogy adott helyzet pusztá meghosszabbítása lenne. Az ilyen irányú vizsgálódások szempontjából rendkívüli jelentőségű továbbá az a felismerés, hogy a nemzeti kérdés megoldását, a már elért lényegi, történelmi eredmények alapján, olyan folyamatként kell kezelnünk, amely — per definitionem — a jövőbe nyúlik, új és új megoldásokkal az élet, a fejlődés megszabta követelmények szerint. A nemzeti-nemzetiségi politika ily módon szükségszerűen a jövő dimenzióját igényli, mintegy kifejezve, hogy a nemzetiség egzisztenciálisan érdekelt a holnapok feltárásában és modellálásában. A szocialista, egyenjogú nemzetiségnél ezt az orientációt már nem annyira a bizonytalanság érzete, mint inkább azoknak a mai kedvező gazdasági, társadalompolitikai és eszmei feltételeknek a tudatosulása táplálja, amelyek között a jövő előrejelzése és ellenőrzése hatékonyan keresztülvihető. Igazat kell adnunk J. McHale-nak abban, hogy a jövő valamely képének ösztönzésére az ember könnyebben fogadja el a má, és jelentést kölcsönöz a tegnapi. A múlt, a jelen és a jövő kapcsolatának valóban dialektikus értelmezése egyébként megkülönböztetett fontosságú a nemzetiségi lét és jövő-kutatás szempontjából. A múlt nem tűnik el nyomtalanul, hanem sok tekintetben meghatározza a jövőt. A sajátosságokat őrző hagyomány szerepe — érthető módon — igen számottevő a nemzetiség tudatában. A jövőt azonban nyilván nem tekinthetjük a múlt pusztá folytatásának a változatlan jelen közvetítésével. Mind a jelen problémáiban megrekedő távlat nélküli empirizmus, mind az egyoldalú vagy túlzott múltba fordulás súlyos károkat okozhat közéletünkben. Az utóbbi magatartás képviselői ugyanis — McHale találó megjegyzése szerint — változatlanul a második világháború, sőt a századforduló előtti paraméterekben gondolkodnak. Közvéleményünkben — éppen ezért — mind nagyobb teret kell elfoglalnia a jövő felé forduló mentalitásnak és magatartásnak.

A jövő elképzélése és előkészítése lehetetlen bizonyos eszmények és értékek elfogadása nélkül. A jövőkutatás számba veszi — sine ira et studio — a lehetséges jövőket, felderíti az objektív fejlődéstendenciákat (rövidebb vagy hosszabb távon), s e funkciójának hatékonysága egyenes arányban nő a feltárt jövőváltozatok számával. Ebben a szakaszban a jövőkutatás — mondhatni — még „értékmentes”, a fogalom weberi értelmében. Feladatait ezzel azonban még nem teljesítette. A számba vett variánsok alapján ki kell azután dolgoznia a megfelelő terveket, megoldásokat és intézkedéseket, majd pedig a preferenciális választás szakasza következik, s itt már *nélkülözhetetlen az értékek opciója, az értékek jövőbeni változásának, új értékek megjelenésének előrelátása.*

Az axiológiai mozzanat szerves, elidegeníthetetlen része tehát a jövőkutatásnak, amely ilyenképpen sem lehet apolitikus vagy ideológiamentes. Világszerte erősödik az ún. *prospektív humanizmus*, a társadalmi előrelátásnak az az áramlata, amelynek képviselői — szemben a technokrata, pusztán a műszaki-gazdasági vál-

tozasokra figyelő irányzattal — az emberi tényezőt tekintik vizsgálódásaik alfájának és ómegájának. Az összes előrelátható, elkészíthető, lehetséges jövők, az ember jövői, az ő szükségleteit és szabad, sokoldalú fejlődését hivatottak biztosítani. Csak az emberi élet perspektívájában válhat a jövőkutatás olyan tudomány, amely valóban a haladás ösztönzője és eszköze. Joggal figyelmeztet azonban Radovan Richta és Ota Šulc, hogy a jövő tudományát fémjelző humanizmusnak nem szabad külsődlegesnek vagy önkényesnek lennie. Munkaközösségük éppen ezért a tudományos-műszaki forradalom várható fejleményeinek összefüggésében vizsgálta az emberi tényező szerepét. Richta és munkatársai megállapították, hogy míg az első ipari forradalom következtében e tényező fajsúlya a géphez viszonyítva csökkent, a most kibontakozó forradalmi átalakulásban az ember és képességei mind nagyobb szerepet játszanak. A prognózisnak is elsősorban velük kell foglalkoznia (Radovan Richta—Ota Šulc: *La prévision de l'avenir et la révolution scientifique et technique. Revue internationale des sciences sociales*, 1969. 4.).

A nemzetiségi jövőkutatás és választott értékrendje a prospektív humanizmus emberközpontú szemléletét s azokat az értékeket vallja magáénak, amelyeknek érvényesülése a nemzetiség létét és fejlődését szavatolják. Az egyenlőség, az anyanyelvű művelődés, az együttélés és a népek testvériségének értékeire gondolunk többek között, s ez az opció éppúgy nem önkényes, mint a tudományos-műszaki forradalom várható menetétől megszabott homocentrizmus.

Mire támaszkodik az említett értékek jövőbeli érvényét feltételező prognózis, és mi kidolgozásának útja-módja? Az utóbbi kérdést illetően a prospektív humanizmus hívei hangsúlyozzák a közvéleménynek, a tájékozódás szabadságának, a tájékoztatás demokratizmusának szerepét a preferenciális választásban. Létérdekeket érintő döntésről van szó, s éppen ezért a szakemberek előrejelzéseit az érdekelt etnikai csoport közvéleményének kell ellenőriznie, elfogadnia, illetve módosítania, hogy azonosítva magát velük, tévékenyen bekapcsolódhassék a jövő tudatos alakításába. E folyamat viszont feltételezi, sőt megköveteli a vitát, a különböző (gyakran ütköző) jövőképek kritikai szembesítését, a minél teljesebb participációt.

A nemzetiségi jövő kutatása, mint mindenfajta prognosztika, nem egyszeri aktus, hanem megszakítás nélküli, az új tényekre és tendenciákra érzékenyen reagáló, összetett tudományos törekvés. Amikor tudományos jellegét hangsúlyozzuk, azt emeljük ki, hogy a nemzetiség jövőjét az *általános társadalomfejlődést meghatározó törvényszerűségek alapján* kívánjuk jelezni. Nem mondunk le erről a képzelőerő — Robert Jungk sugalmazása szerint — termékenyítő „hatalomra juttatásá”-ról sem. Ez a szemlélet nem azonosítható a merev, egyértelmű determinizmus felfogásával. Tudatában vagyunk a prognózisok viszonylagosságának, ezt viszont a szakadatlan önellenzés, a valósággal történő szembesítés, az önkigazítás segítségével igyekszünk ellensúlyozni.

Vizsgálódásainkra is érvényes az a szabály, hogy a prognózisnak mindig egy bizonyos rendszerre kell vonatkoznia, a más rendszerekkel adott dinamikus kölcsönhatásában. Konkrétan mindez annyit jelent, hogy a romániai magyarság jövőjét az ország forradalmi átalakulásának, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom építésének keretei között vázoljuk fel. A nemzetiség létét meghatározó ismérvekből következően ez az előrejelzés csak a román szocialista nemzettel és a többi nemzetiséggel való jövőbeni együttélés koordinátái között lehet hitelesen távlatos. E korrelációk pedig maguk is tágabb összefüggésekbe illeszkednek.

Jövőszelemléletünk planetáris, összemberi víziót igényel, ami a világfolyamatok tudatosítását, közelebről pedig a szomszédos, délkelet-európai, szintén szocializmust építő országok jövőndő fejlődésének, a velük mind erősbödő együttműködésnek figyelembevételét feltételezi.

A romániai magyarság jövőjének képe tehát egyrészt az egész ország szocialista útját előrevetítő kutatások, távlati tervek, másrészt a kifejezetten nemzeti-ségi vonatkozású prognózisok megvilágításában rajzolódik majd ki. Az utóbbiaknak az itteni magyarság demográfiai, gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését kell előrejelezniük, konkretizált válaszokat keresve az alapvető, sorsdöntő kérdésre: mi a nemzeti-ségi lét perspektívája, mi sajátos azonosságának jövője?

A feleleteket annak a biztató távlatnak az ösztönzésére fogalmazhatjuk meg, amelyet a marxista—leninista társadalomfelfogás szellemében a nemzet és a nemzetiség jövőjéről a legutóbbi pártdokumentumok tártak fel. Mind a szocialista nemzet, mind a szocialista nemzetiségek előtt a fejlődés széles perspektívái nyíltak meg; a nemzetiségeknek megvan és meglesz a maguk helye az előttük álló történelmi korszakban; megőrzik, illetve továbbfejleszhetik kollektív egyéniségüket. E jövő a román nemzet és az együttélő nemzetiségek testvériségének, egységének további megszilárdulását hordozza magában.

Ez a távlat a nemzet, illetve a nemzetiség mai és holnapi nélkülözhetetlen pozitív szerepének felismeréséből és abból az érték-opcióból bontakozik ki, amelyet a harmadik világban zajló hatalmas arányú nemzetépítés, a fejlett tőkés országokban megélnékülő nemzetiségi és regionalista mozgalmak, valamint a szocialista nemzetek felvirágzásának általánosítása alapján a prognosztikai humanizmus sugall.

Jövőképzünk azonban csak körvonalaiiban felvázolt. A megindítandó részletkutatásokra vár, hogy a kontúrokat tartalommal telítsék, és operacionálizált eredményeikkel, gyakorlati következtetéseikkel a jelen kritikáját és átrendezését sarkallják.

Magyarországi Szocialista Párt
Központi Bizottságának elnöke **Gáll Ernő**

A TERMELŐERŐK TERÜLETI ELOSZTÁSÁRÓL

Több mint négy év telt el az ország területi-közigazgatási átszervezése óta. Mint ismeretes, ezt a nagyarányú átalakítást az 1967-es országos pártkonferencia irányvonalainak megfelelően hajtottuk végre, és célja nem csupán az államadminisztráció további javítása volt, hanem a gazdaságfejlesztő tényezők ésszerűbb területi elosztásának biztosítása is. Az azóta eltelt időszakban sokat tettünk ez utóbbi cél megvalósítása végett, s a júliusban megtartott Országos Konferencián a főtitkári jelentés joggal állapíthatta meg, hogy „...a területi-közigazgatási átszervezés nagyjelentőségű volt a párt ama politikájának megvalósításában, amelynek célja a termelőerők harmonikus fejlesztése az ország egész területén, az összes

városok és falvak, egész népünk civilizációs színvonalának és jólétének emelése.“

A fenti megállapítások fényében elemezzük a területi-közigazgatási átszervezés gazdasági vetületeit.

1

Országunk gazdasági színvonalának gyors emelkedése a nemzetgazdaság sokirányú és arányos fejlődésének eredménye. Az arányosságot nemcsak szerkezeti tekintetben — a nemzetgazdaság különböző ágazatai között — kell biztosítani, de területi síkon is; az ország minden vidékét be kell vonni a szocialista építés dinamikájába.

A termelőerők ésszerű és célirányos övezeti elosztása, hazánk egész területének bekapcsolása a szocialista iparosításba: a gazdasági növekedés egyik legfontosabb tényezője. Ez a törekvés objektív törvényszerűség is; szavatolja az egész ország egységes gazdasági-társadalmi fejlődését, a létező nyersanyag- és munkaerőforrások bevonását a gazdasági körforgásba, elősegíti a társadalmi munka megtakarítását és hatékonyságának emelését.

Az ország egész területének racionális „megszervezése“ csak a termelés szocialista tervezésének útján válik igazán lehetővé. Az ország minden részének komplex fejlesztésével egyidejűleg a gazdasági terv meghatározza minden egyes vidék és megye sajátos, népességi, természeti és gazdasági adottságainak megfelelő kiépítését. A szocialista tervezésnek ez a vetülete azért is fontos és pregnáns, mivel a kapitalista országokban — köztük a legfejlettebbekben is — a regionális egyensúly hiánya, a különböző országrészek egyoldalú profilálódása súlyos, nehezen megoldható ellentmondásokat szül. Közismert például, hogy Olaszországban a déli részek ipari elmaradása az erősen iparosított északkal szemben gazdasági és társadalmi konfliktusok elé állítja a kormányokat. Franciaországban ugyancsak súlyos gazdaságpolitikai vetületei vannak az egyes tartományok — mint például a Baszk-vidék, Korzika, Bretagne — elmaradottsága és az általános ipari színvonal közötti különbségnek. Jellemző, hogy ezekben és más országokban a regionális fejlesztés mint állampolitikai probléma csak a második világháború után jelent meg — részben a világszerte végbement társadalmi-politikai változások hatására.

A tőkés-földesúri Romániában a kapitalista fejlődés a termelőerők területi megoszlásának éles aránytalanságát hozta létre. Az ipar alig néhány városban és megyében összpontosult; nagy kiterjedésű területeken úgyszólván nem léteztek ipari vállalatok. Így például 1938-ban Bukarest, Ploiești és környéke, a Bánság, Brassó, Kolozsvár és Vajdahunyad az ország ipari össztermelésének 70%-át szolgáltatta, míg Moldva, Olténia és Dobrudzsa — ahol a lakosság 38%-a élt — alig 12%-kal járult hozzá az egész ipari termeléshez.

A szocialista építés folyamán pártunk különös figyelmet fordít a gazdasági fejlődés földrajzi egybehangolására. Ennek a gazdaságpolitikának a kifejezése ama vidékek gyors ütemű fejlődése, amelyek az elmúlt rendszerek hibájából gazdaságilag elmaradtak. „Ebben a tekintetben — mondta Nicolae Ceaușescu elvtárs — az utóbbi öt évben különösen jelentős dolgokat valósítottunk meg. Nincs olyan megye, ahol ne építettünk volna iparvállalatokat, ahol ne ment volna végbe élénk gazdasági, kulturális és társadalmi fejlődés.“

Anélkül, hogy hosszabban időznénk annál az ismert jelenségnél, miszerint a gazdaságilag kevésbé fejlett megyék ipara az országos ütemnél gyorsabban nő-

vekszik, elég egy pillantást vetni a megyék csoportosulására az ipari termelés volumene szerint, hogy meggyőződjünk általános ipari fejlődésünkről:

Az ipari termelés értéke megyénként	A megyék száma	
	1965	1970
2 milliárd lejig	14	5
2— 4 milliárd lej között	13	12
4—10 milliárd lej között	9	14
10 milliárd lejen felül	3	8
ebből: 15 milliárdon felül	—	3

Több mint 150 városban és számos más helységben épültek vagy épülnek üzemek és iparvállalatok, köztük sok olyan helyen, ahol még nincs számottevő ipar; mindez újjáalakítja a vidék gazdasági és társadalmi arculatát. A gazdasági fejlődés követelményei és a helyi előfeltételek tudományos elemzése alapján tesztet öltének a X. pártkongresszus dokumentumaiban foglalt elvek; ezek szerint az új üzemeket, iparvállalatokat a nyersanyag-, fűtőanyag- és energiaforrások, a vízellátás, a létező vagy létesíthető közlekedési utak, a munkaerő-tartalékok és egyéb tényezők figyelembevételével kell elhelyezni. A helyi lehetőségeket és követelményeket azonban összehangolják a nemzetgazdaság általános, országos érdekeivel és célkitűzéseivel. Ezért a sok helyütt létesült iparvállalatok jó része nemcsak az illető vidék vagy megye gazdasági arculatának kialakítását tartja szem előtt, hanem azt országos jelentőségű modern ipari létesítménnyel gazdagítja. Így például a Besztercén épülő nemszőtt-textília gyár Európa egyik legkorszerűbb ilyen üzeme lesz; nagy jelentőségű a székelyudvarhelyi cérnagyár, a kézdivásárhelyi konfekcióüzem és más új létesítmények is, nem szólva az azelőtt gazdaságilag elmaradt vidékeken épülő gépipari, vegyipari és egyéb magas műszaki színvonalú üzemekről.

Az eddig elért eredmények ellenére még nem mondhatjuk, hogy az ipar elosztása maradéktalanul megfelel az arányosság követelményeinek. Az adatok azt mutatják, még számos megye iparát kell hathatósan — az átlagnál gyorsabban — gyarapítani, hogy megfeleljen azok erőforrásainak, népességi potenciáljának. Így például Szilággy megye az ország lakosságának 1,3%-ával az ipari termelés 0,2%-át nyújtja, Beszterce-Naszód megyében az arány 1,4% a 0,3%-hoz, Buzău megyében 2,5% az 1,1%-hoz, Ilfovban 3,9% az 1,3%-hoz. Bár az arálynak ez a kifejezője nem általános érvényű, mégis érzékelteti a még kihasználható lehetőségeket.

Eppen ezért a jövőben is erőfeszítésekre van szükség a kevésbé fejlett megyék felemelése végett. Az új ötéves terv (1971—1975) biztosítja a termelőerők országos területi elosztásának további javulását; minden gazdaságilag még elmaradt megyében kialakul az ipari bázis. Az össztermelés gyors növekedése lényeges változásokat idéz elő a megyéknek a termelt érték szerinti csoportosításában. Eszerint 1975-ben már 15 megye ipari termelése fogja túlhaladni a 10 milliárd lej értéket; az ötéves terv végén csupán egy megye marad a 2 milliárdos volumen alatt.

E fejlődés beszédes igazolása, hogy a terv első évében — 1971-ben —, amikor az ipari termelés országos viszonylatban 11,5%-kal növekedett, Mehedinți megyében a termeléstöbbség 33,9%, Olt megyében 27,4%, Kovászna megyében 25,6%, Buzău megyében 19,9%, Hargita megyében 13,8% volt.

Az egész terület arányos gazdasági emelkedésének alapvető tényezője a beruházási politika. A vidékenként vagy megyénként megkülönböztetett beruházások lehetővé teszik a kevésbé fejlett megyék gyorsabb kiépítését; ez utóbbiak beruházási összege gyorsabban nő, mint az országos átlag. 1965 és 1970 között ez a tendencia a következő számokban jutott kifejezésre:

1965 = 100	Az összberuházások növekedése 1965—1970	Az ipari beruházások növekedése 1965—1970
Országos átlag	167	165
Kovászna megye	415	165
Beszterce-Naszód megye	290	221
Mehedinți megye	287	448
Hargita megye	268	262
Ialomița megye	224	534

A kevésbé fejlett megyéknek juttatott nagyobb beruházások módosítják a területek súlyát a nemzetgazdaság állóalapjai összességében, fokozatosan megszüntetve elmaradottságukat.

A jelenlegi ötéves terv erőteljesen folytatja ezt az irányzatot. A gépipar többek között Botoșani, Buzău, Kovászna, Ialomița, Olt, Szilágy megyében fog fejlődni, a vegyipar Argeș, Bacău, Neamț, Arad, Vâlcea megyében; a könnyűipar új egységeit nemcsak az ebben az iparágban hagyományokra visszatekintő Szében, Arad, Temes, Brassó, Iași megyében fogják üzembe helyezni, hanem újabban Beszterce-Naszód, Ialomița, Vrancea megyében és másutt is. (Ez a törekvés azonban nem árnyékolhatja be az ország fejlettebb vidékeinek és megyéinek ugyancsak gyors gazdasági fejlődését. Ezt szavatolja az országos központi beruházásoknak az elmúlt ötéves tervhez viszonyított több mint 60%-os növelése.)

A múltban gazdaságilag elmaradt vidékek felemelésében igen fontos szerepet játszik a helyi kezdeményezés. Ki ismerné jobban a vidékek, helységek, körzetek valóságát, erőforrásait és törekvéseit, mint az ott élő műszaki és gazdasági szakemberek? Ez a kérdés ma annál sürgetőbb, mivel a tudományos haladásnak megfelelően országszerte folyik a hosszútávlati gazdasági terv előkészítése és kidolgozása. Ez a nagyvonalú előrejelzés meg kell hogy szabja a gazdasági fejlődés optimális irányait és arányait 1990—2000-ig; ehhez fel kell mérni és tekintetbe kell venni a létező és felhasználható erőforrásokat, azok célirányos értékesítését. Az alapos tényismeretre épült helyi iparosítási javaslatok pedig lényegesen hozzájárulhatnak az országos prognózis széles alapokra helyezett kidolgozásához.

Figyelembe kell venni azt is, hogy az ipari aránytalanságok kiküszöbölésével egyidejűleg a mezőgazdasági termelés gépesítésére és kemizálására, az öntözőművekre, az állattenyésztés iparosítására fordított állami és szövetkezeti beruházások ugyancsak segítik az elmaradottabb vidékek fejlődését. Emellett a mezőgazdasági nyersanyagokat feldolgozó iparvállalatok megfelelő elhelyezése növeli a mezőgazdaság hatékonyságát, és kedvezően befolyásolhatja a termékfejlesztést.

3

A termelés helyes területi elosztásának következménye a munkaerő szerkezetében beálló változás. Az iparosítás révén folyamatosan nő a munkások és alkalmazottak száma; az aktív lakosság egyre nagyobb részét vonják be az ipari tevékenységbe, ezzel javul az arány a két alapvető gazdasági ágazatban — az ipar-

ban és a mezőgazdaságban — foglalkoztatottak között. Az alkalmazottak számának az összlakossághoz viszonyított gyorsabb növekedése a kevésbé fejlett megyékben világosan tükröződik létszámuk emelkedésében:

Megye	Az 1000 lakosra jutó munkások és alkalmazottak száma		Növekedés %
	1965-ben	1970-ben	
Ilfov	116	162	39
Mehedinți	153	197	29
Kovászna	185	229	24
Ialomița	196	245	25
Hargita	213	251	18

1970-ben a legkevesbé iparosított megye lakosságának több mint 20%-a foglalkozott ipari vagy egyéb, nem mezőgazdasági tevékenységgel; 27 megyében ez az arány meghaladta a 40%-ot.

A jelenlegi ötéves terv folyamán — az ipari munka termelékenységének jelentős emelkedése mellett (42%) — a munkások és alkalmazottak száma körülbelül egymillió fővel fog növekedni. Az összlakossághoz viszonyított arányuk tovább javul. Így például 1975-ben Kovászna megyében már 250 munkás és alkalmazott jut 1000 lakosra, Olt megyében 177, Beszterce-Naszódban 162.

Ezzel összefüggésben fontos kérdésnek tartjuk a helyi káderek idejekorán megszervezett előkészítését. Természetes, hogy a létesülő iparvállalatok dolgozóit elsősorban a környék munkaerejéből toborozzák, az ipar és a mezőgazdaság szükségleteinek figyelembevételével. De a modern, egyre bonyolultabb és fejlettebb technikával felszerelt üzemeknek mind több és több jól felkészült mérnökre, technikusra, közgazdászra, tervezőre és programozóra van szükségük. Tanítatásukat, célirányos szakosításukat már jóval a tervezett üzem vagy vállalat létesítése előtt el kell kezdeni, olyképpen, hogy tanulmányaik befejeztével szülővárosukba jöjjenek vissza dolgozni. Gazdag szakismereteiken kívül így még lélektani tényezők is sarkalni fogják őket üzemük, iparuk dinamikus felvirágoztatására.

Az ipari munkaerő növekedésével és az új termelővállalatok köre csoportosulásával párhuzamosan fejlődő lakásépítés elősegíti a lakosság urbanizálódását, csökkenti az e téren még érezhető különbségeket egyes vidékek és megyék között. Ma már kevés megyénk van, amelyben a városi lakosság aránya 25%-nál kisebb volna. Ezzel szemben számos, a múltban gazdaságilag elmaradt megyében a városi lakosság arányszáma szembetűnően megnőtt: ez a szám ma 39,2% Kovászna megyében, 30,9% Argeș megyében, 33,1% Hargita megyében, 31,6% Mehedinți megyében, közeledik tehát az országos átlaghoz, amely 1970-ben 40,8% volt.

Az 1971—1975. évek során a városodás terén további erőteljes fejlődés várható. A következő 10—15 évben pedig hazánkban több tucatnyi új városi központ fog létesülni, amelyek sok községet vonzanak majd, s ipari, oktatási, kulturális tekintetben erőteljes fejlődésnek indulnak. Nem szükséges külön hangsúlyozni, hogy a városodással együtt járó városrendészeti, népjóléti, népművelődési építkezés élénkíti mindazon tevékenységeket, amelyeknek rendeltetése a lakossági életkörülményeinek állandó javítása, a város és falu közötti különbségek csökkentése.

A termelőerők optimális területi elosztására irányuló következetes gazdaságpolitika egyike tehát azoknak az alapvető tényezőknek, amelyek lehetővé teszik hazánkban a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom megteremtését.

Kun János

MÚLT ÉS JÖVŐ KÖZT

Jó néhány alkalmunk nyílt a közelmúltban a visszatekintésre, irodalmunk múltjának és jelenének számbavételére. A mérlegkészítéssel, értékhierarchia-kísérletekkel szükségszerűen együtt járó viták minden eddiginél cáfolhatatlanabban bizonyították, hogy a romániai magyar irodalom nem zárkozhat be önmagába — sikert, tekintélyt hozó művei éppen azok voltak, amelyek mind a provinciába-ragadottsággal, mind a nem kevésbé kisszerű esztétizmussal szakítani tudtak, s egy nemzeti-ség létproblémáit közvetlenül vagy közvetve, a jelenkor művészetének egyetemes tanulságai szellemében próbálták megragadni. Senki sem tagadhatja tehát a történelmiség-igény jogosságát (persze, továbbra is tagadjuk az öngazoló kritikamentességet, a művészeti sajátosságok vulgarizáló feladását!), mint ahogy az sem vonható kétségbe, hogy a korunkat méltóképpen kifejező alkotók és alkotások megteremtik a maguk új esztétikai törvényszerűségeit, s nem túriuk el a más körülmények, más művek szülte — a művészi képzeletet gúzsbakötő — normativitást.

A romániai magyar irodalom nem zárkozhat be önkörébe — mondtuk. Irodalmunkat a hétköznapok és ünnepnapok egyaránt testvéri kapcsolatba fonják román íróársaink munkájával, e munka eredményével, a már kiteljesült és kiteljesülő korszerű művészeti törekvésekkel. Hogy ez a probléma-közösség nem csupán óhaj, hanem egyre inkább valóság, annak példázásaként érdemes felidézni az országos írószövetségi konferencia vitáját, az írói elkötelezettség olyan nemes pátoszú, időszerű megfogalmazásait, mint amilyent például Ioan Alexandrutól, Dan Deşliutól vagy Adrian Păunescutól hallhattunk. A realizmus értelmezése, irodalmunk közérzete, az írói szabadság és szolgálat dialektikája, e kérdések alkotó marxista elemzése ugyanúgy összeköti a különböző anyanyelvű, vérükben, gondolkozásukban más-más hagyományt hordozó írókat, mint a legmagasabb esztétikai célok kitűzése. Nem légvárakat kell építenünk — alapoznunk kell; Ioan Alexandru, a folklór és a szürrealizmus örökségét, vívmányait eredeti költészetté ötvöző lírikus az ősforrásokra, az ősi kultúrákra hívta fel a figyelmet, Dan Deşliu Tolsztojra hivatkozott — és ez a világirodalmi, esztétikai alapozás természetesen nem ismer tér- és időbeli határokat, nem zárható le a régmúltban. A marxista filozófia forradalmasító erejét éppen abból nyerte, hogy a kor gazdasági-társadalmi-politikai valóságának, de egyúttal a kor élenjáró tudományának is alkotó szintézisét nyújtotta. (Szemináriumi tudásunkat nem árt olykor a gyakorlatban kamatoztatnunk!) Vajon a szocialista irodalom és művészet nem egy ugyanilyen nyitottság alapján teremtheti meg a mai remekművek lehetőségét? Lehet vitánk Lukács Györggyel egy vagy más kérdésben, de tagadhatjuk-e, hogy azzal szerzett világszerte tekintélyt a marxista esztétikának, irodalomtudománynak, hogy a legnagyobbakra nézett, az ő művészeti gyakorlatukban kereste az esztétikai törvényszerűségeket? És ennek a hatalmas, a marxista esztétikában páratlan életműnek ott vannak a hiányai, sebezhető pontjai, ahol az élő kapcsolat a kor meghatározó művészetével, irodalmával megszakad (elzárkózása, idegenkedése az avantgarde-tól) — s ott és akkor válik ismét korszakossá, ahol és amikor újra találkozik a súlyos korproblémákat irodalomba emelő kortársaival, megújítva ezzel saját realizmuselméletét.

Az írószövetségi konferencia után, a VII. Nemzetközi Esztétikai Kongresszus előtt — amelynek Bukarest ad otthont —, hazai gondjainkat hasznos volna az egyetemes esztétikai törekvések, világirodalmi jelenségek tükrében is látnunk — nem a napi feladatoktól eltávolodás, hanem az eredményesebb szolgálat érdekében. Nem szabad, nem lehet válaszfalakat emelnünk, ezek a falak úgyis lehullanak. Mennyire jellemző például a bukaresti esztétikai kongresszus előadásainak, tagozatainak téma-kijelölése! Az esztétika történelmi forrásai, az általános esztétika történetének tárgyalásmódja; művész—kritika—közönség; kortárs művészet (a művészet halála?); a történelmi kutatások időszerűsége a művészetekben és az esztétikában; új módszerek — új kritériumok; a környezet és a mindennapi élet esztétikája. Szinte valamennyi témacsoport jelzi, hogy az esztétika nem csupán az alkotók (írók, festők, zenészek, színészek, filmrendezők, fotóművészek) ügye; egyre kevésbé hagyhatja nyugton azokat, akiknek e művészetekhez és művészettudományokhoz köze van, az a forradalmi változás, amely az emberiség kultúrájában s ezzel együtt a kulturáltság megítélésében végbemegy — részben a tömegkommunikációs eszközök mérhetetlen fejlődése következtében. Nem véletlen, hogy a „kezdet“ és a „vég“ mint esztétikai probléma egyre többet foglalkoztatja a szakembereket (lásd e számunkban a szovjet Jurij Lotman tanulmányát). Az amerikai Steiner a művészetek „mélységesen logikus folytonos energiáját“ a természettudományok „additív haladásával“ szembeállítja újra, s elgondolkodtató következtetésekhez jut: „A természettudós időgörbéje pozitív. A humanista elkerülhetetlenül hátratekint... Mivel magában hordja a múltat, a nyelv — eltérően a matematikától — visszafelé vonz. Ebben rejlik Euridiké jelentősége. [...] a szavak embere, a dalnok, visszafordul a nélkülözhetetlen árnyak birodalma felé. A természettudós szerint idő és világosság előttünk állnak.“

Azt jelentené ez, hogy az irodalom, a művészet a múlthoz tartozik, s a jövő a természettudományé? Elképzelhető-e az irodalom és művészet nélküli jövő? Számomra semmiképpen sem. Arról viszont érdemes, sőt kell vitáznunk, hogy milyen lesz, milyen legyen a jövő művészete, irodalma. Amely intellektualizmusában méltó az óriásléptekkel előrehaladó tudományokhoz, de megőrzi azt a frissességét, emberi közvetlenségét, ami a népköltészetet máig élte, új virágzását (legalábbis fogyasztói értelemben) lehetővé teszi. A kérdések és lehetséges válaszok száma beláthatatlan. Ismereteinkkel minél nagyobb tudásterületet, minél nagyobb teret, több művészeti ágat, nyelvet, irodalmat fogunk át, annál több a kérdés, esetleg kétely — de nő a biztató feleletek mennyisége is. Nekünk, a romániai magyar kultúra részeseinek, két nemzeti kultúra találkozási pontján, gazdag hagyományaink birtokában, a gyors kibontakozásban levő szocialista román kultúra vonzáskörében, helyzetünkben következő fokozott érzékenységgel e találkozások iránt, nem lekicsinyelendők a lehetőségeink. Az irodalomtörténeti komparatiztika, az összehasonlító folklórkutatás első lépései valójában csak szerény jelzések még — lehetőségeinkhez képest. Meg kellene irigyelnünk azt a sikert, amelyet újabb népköltészeti gyűjteményeink, legjobb prózaíróink, drámaszerzőink, költőink magukénak mondhatnak.

Nem a lehetetlen — a lehetőségek ostroma ez.

A „KEZDET” ÉS A „VÉG”

Művészi szövegek modellálásáról

1. A „kezdet” és a „vég” megnevezés, illetve a kettő együtt alkotja a másodlagos modelláló rendszer specifikumát. A természetes nyelvek — az időn kívül álló kódhoz és az idő keretein belül megvalósuló közléshez való vonatkozásukban másképp festenek: az időt a természetes nyelv eszközeivel nem úgy modellálják, mint olyasvalamit, ami a „kezdet” és a „vég” között helyezkedik el, hanem a közléssel való egyidejűség elve szerint, amely többé vagy kevésbé az előzmény vagy a következmény irányában tér el tőle.

2. A nem művészi jellegű másodlagos modelláló rendszerekben (pl. mítosz, vallás stb.) a „beszéd” és a „nyelv” közötti viszony másképp épül fel. Az adott modelláló fogalmak hordozói (persze, nem kutatói) számára a rendszer „beszédje” az interpretált környező világ lesz, a rendszer „nyelve” pedig az őt megfejtő kulturális modell. Ugyanakkor a kultúra meghatározott fejlettségi fokán törvényszerűen létrejön a rendszer „beszédjéről” mint egészről vallott felfogás, vagyis az, hogy nem a megfejtett jelek egymástól elszigetelt összességét öleli fel, hanem magát a világot, amely egészként valamiféle absztrakt, mitologikus, vallási vagy egyéb modellt realizál. Ilyenkor vetődik fel a kompozíció kérdése a világ felépítésének egységével s természetesen kezdetével és végével kapcsolatban.

3. A „kezdet” és a „vég” kategória olyan kiindulási alap, amelyből a továbbiakban konstruktív tér- és időrendszerek fejleszthetők ki. E kategóriák (kezdet—vég) egyikének erőteljesebb hangsúlyozása a struktúrán belül korántsem jelenti azt, hogy a másik fogalom strukturális oppozíciójának kell tekintenünk, mert ezek a kategóriák távolról sem alkotnak minden rendszerben páros oppozíciót.

3/1. Így például létezik a szövegeknek bizonyos csoportja, amelyben a „van kezdete”—„nincs kezdete” oppozíció van a hangsúly. Az első összetevő („van kezdete”) szinonimái e rendszerben a következők: »valós kezdet«, »örök kezdet«, »értékes kezdet«; a második összetevő („nincs kezdete”) szinonimái: »valótlan kezdet«, »mulandó kezdet«, »értéktelen kezdet«. Az orosz művelődési anyagon belül maradvá, a kijevi korszak szövegeinek felépítésében ez például az egyes jelenségek *eredete* iránti fokozott érdeklődésben nyilvánul meg. Az ország, a szokás, a származás, a nem, a hit, a bűn csak olyan esetben tarthatnak számot érdeklődésre és jelentőségre, ha rá lehet mutatni „gyökerükre”, eredetükre, mintha más összefüggés nem is létezne.

3/1.(1) Ezzel összefüggésben csak az ismétlődő események érdekesek, vagyis a hasonló jelenségek valamiféle láncolata, amely azzal válik hozzáférhetővé a megismerés számára, hogy a korábbi eseményre vonatkozik. A testvérgyilkos fededelelem modellje az első testvérgyilkos, Káin lesz. Novgorodi Igor fejedelem modellje Oleg Csernyigovszkij, aki elsőként támasztott vizályt a hercegek között.

3/1.(2) Azt a művet (amelynek van kezdete) úgy értelmezik, mint megsemmisíthetlent (amelynek nincs vége). Így a Föld keletkezéséről szóló mítoszoknak (vagy más eredetmítoszoknak) nem kell feltétlenül páros oppozícióban lenniük az eszkatologikus szövegekkel.

3/2. Ezzel egyszersmind elhatárolható a szövegek egy bizonyos csoportja, amelyekben a „vég“ kategóriáján van a hangsúly, míg a „kezdet“ kategóriája jellegtelen. Ilyenek többségükben az eszkatologikus szövegek. A világ végéről szóló történetek közül nem mindegyik eszkatologikus; a földi élet megszűnéséről szóló olyan történetek, amelyek szerint a világ nem isten alkotása, hanem a bűnbeesés következménye, inkább a „jó“ és a „rossz“ „gyökerének“ ellentétét bizonyítják. A rossz, értéktelen, ördögi vagy anyagi világ megsemmisül, de az a világ, amelyet isten alkotott, megsemmisíthetetlen. („Vszja gyela bozsija nyetlenna szuty. Szamovigyec jeszm szemu... jegda Hrisztosz idij v Jeruszalim na sztraszty volnuju, i zatvori szvojima rukama vrata gradnaja i do szevo dnyj nyeotvorimi szuty“ — *Poszlanyije arhijepiszropa novgorodszkovo Vaszilija ko vladice Tferszkomu Fteodoru.*)

3/2.(1) Az eszkatologikus szövegek mindennemű érték pusztulásáról szólnak, s abból a feltevésből indulnak ki, hogy magának a pusztulásnak a ténye bizonyítja a jelenség értékét (hósi énekek: *Hogyan haltak ki Oroszországban a lovagok, Orosz föld pusztulásáról szóló ének*).

3/3. A jelenkori kulturális rendszerekben ezeknek a szerkezeteknek ilyen felfogások felelnek meg: „az értéknek az elsőbbség a bizonyítéka“, „az értéknek a pusztulás a bizonyítéka“.

3/4. A „vég“ fogalma korántsem azonos a tragikus elmúlással mint a világ alapvető modelljével; az olyan rendszerek sokaságát sorolhatjuk fel, amelyek modelljei „boldog véget“ feltételeznek.

3/4.(1) A jelleges kezdetű és a jellegtelen vagy kevésbé jelleges végű rendszereknek felelnek meg az olyan szövegek, amelyek az „aranykorról“ mint az emberiség történetének kiindulópontjáról szólnak; azokban a rendszerekben, amelyekben a végen van a hangsúly — adekvát módon —, a történelmi mozgás vége lesz harmonikus.

3/4.(2) Az elsőre itt a francia Mably kommunista utópiáját említhetjük példának: a kezdetben ideális emberi társadalom idővel elkorcsosul. A Mably-típusú rendszerrel szemben feltehető a kérdés: „Mi következik az adott rossz rendszer elérése után?“, de nem adható fel a kérdés így: „Mi volt a jó rendszer kiindulópontjái?“. Az úgynevezett jó rendszer ugyan itt elsődleges, de az emberiség elkorcsosulás felé haladása végtelen. A második típusú rendszerrel szemben nem tehető fel hasonlóképp az a kérdés: „Mi következik az »aranykor« elérése után?“. Azt feltételezik, hogy az „aranykort“ követően a történelmi fejlődés megáll, vagy megszűnik „történelmi“ lenni.

3/4.(3) A legsajátságosabb és a legbonyolultabb változat a Rousseau-típusú szerkezet legkiemelkedőbb műveiben: az eszményi rendszer időben nem esik egybe a mindenkori renddel (nem is előzi meg, nem is követi), hanem eszményi normaként a dolgok lényegében rejlik. De a strukturális alapelv, a (kronológiai vagy tipológiai) kiindulópont jelenléte, majd az ettől való eltávolodás is megőrződik.

3/5. Ehhez a „helyes“ történelmi fejlődésnek két koncepciója kapcsolódik: 1. a kiindulási ponthoz való visszatérés, 2. a végpont megközelítése, vagyis a történelem menetének folytatálagosságában, regresszivitásában való felfogása.

4/1. Azok a világmodellek, amelyekben a „kezdet“ és a „vég“ egyforma hangsúlyt kapnak, a bemutatott típusokból vezethetők le.

4/2. A „kezdet“ és a „vég“ kategóriájára épülő rendszereken kívül léteznek még ciklikus, továbbá akronikus rendszerű világmodellek is.

4/3. Minden jel arra vall, hogy a jelleges kezdetre épülő struktúrák azoknak az önmagukat igazoló fiatal kultúráknak felelnek meg, amelyek éppen tuda-

tosítják önmaguk létezésének tényét. Ezekre a kultúrákra az jellemző, hogy önmagukat ellentmondásmentesnek, egységesnek tudják, a konfliktusokat kirekesztik magukból, és az előző kulturális viszonyoknak tulajdonítják. A jelleges végre épülő struktúrák viszont azoknak az ellentmondásokkal terhelt kultúráknak felelnek meg, amelyeken belül helyezkednek el a konfliktusok, s tudatosítják e konfliktusok tragikus voltát.

5. A művészi struktúrákban már lényegüket tekintve is élesen körülhatárolódik a közlés. A szöveg kezdete és vége sokkal kifejezőbben nyilvánul meg bennük, mint általában a nyelvi közlésben. Ennek az a magyarázata, hogy a művészi szövegben a „nyelv“ és a „beszéd“ síkjának sajátos viszonyával van dolgunk. A művészi szöveg nem értékelhető egyértelműen csak szöveggént vagy csak mint a szövegrendszer segítségével megvalósuló interpretációs modell. Bizonyos művészi struktúrák megnyilatkozásokhoz való vonatkozásában a szöveg egy absztrakt modell konkrét inkarnációjaként működik közre. A reális világhoz való viszonyában viszont maga a szöveg válik valamiféle modellé; ennek megfelelően kétféleképpen interpretálható: a szöveg mint egész is, de annak egységei és szintjei is. A műalkotás — mint a maga nemében a valóságos tények véget nem érő „szövegének“ véges modellje — eredeti formájában funkcionálisan mindenféle művészi szöveg elengedhetetlen feltételévé teszi a körülhatároltság és a végesség mozzanatát: így értelmezendő a (zenei, szóbeli stb.) szöveg kezdete és vége; ilyen a festészetben a keret, a színházban a rivalda.

5/1. Jellemző, hogy a szobortalapzaton álló élő figura, a képkeretben levő valóságos arc, a színpadon levő néző a művészi szöveg konvencionális modelláló keretében idegenszerűen hat.

5/2. Ennek következtében az a tény, hogy a műalkotásnak nincs eleje vagy vége, rendkívül sajátos szerkezeti jellegzetesség. A befejezetlenség imitációja megfigyelhető Laurence Sterne *Érzelmes utazás Francia- és Olaszországban* című művében, de a *Jevgenyij Anyegin* szintén csaknem befejezetlen; érdemes megfigyelni azt is, hogy az *Anyegin* 7. fejezetének a végén van a „bevezetés“, vagy hogy Pirandello drámáiban a cselekmény kilép a színpadi keretből stb.

5/3. A jelentés kettősségének sajátos hatása igazolódik olyan esetekben is, hogyha ugyanabban a művészi szövegben a körülhatárolás törvénye érvényesül, s ugyanakkor kiáll valamely meghatározatlan kezdetű (épp ezért valamilyen jelleges végű) eszmei rendszer vagy ezzel épp fordított rendszer mellett. Így vetődik fel a „jó végződés“ problémája: a folklór mai felfogásában a mágikus végződés átértékelése művészivé; a nem logikus szerencsés végződés mint a népi gondolkodás rekonstrukciója Osztrovszkij drámai alkotásaiban; a szerencsés végződés a film-drámákban. Idézhetnénk példákat a kezdet hasonló hangsúlyozására is.

6. Sajátos esettel van dolgunk akkor, ha a rendszerben a kezdet és a vég fogalmát olyan szövegeknek tulajdonítják, amelyek egy ember életútjáról szólnak. Példák L. Tolsztojtól a kezdet megjelölésére: *Gyermekkor*, *Serdülőkor*, *Iffjúság*; a vég jelölésére: *Három halál*.

6/1. Különleges esetnek tekinthető, hogyha a költő (vagy az olvasó) a valóságos életet valamely hasonló szöveg törvényei szerint modellálja. (Vö. Cvetajeva, M.: „Emberként élt, és költőként halt meg“, vagyis a költő modelljével megegyező életpályának, kezdés- vagy végzéstípusának a tudatosítása. Vö. a valóságos életrajzok irodalmi átértékeléseit.)

Teleki Tibor fordítása

JEGYZETEK ANYANYELVRŐL, BILINGVIZMUSRÓL, NYELVTUDÁSRÓL

Kezdetben volt az ige. A bibliai igével ellentétben ez az ige kétnyelvű volt. A történelmi fejlődés sajátosságai úgy hozták magukkal, hogy az újabb korok Európájában szó- és írásbeliség hosszú időre, évszázadokra elszakadt egymástól.

Dante a nemzeti nyelv dicséretét latinul írta meg, a *De vulgari eloquentia* című értekezésében. Még a XVI. században is szükséges volt, hogy a Pléiade egyik képviselője, Joachim du Bellay védje és dicsőítse a francia nyelvet — *Défense et illustration* — mint a kifejezés olyan eszközét, amely méltó módon állítható a veretes latin nyelv mellé. Az új európai kultúra a latin nyelv köntösében jelentkezett. A kora középkori és a középkori latin, az *infima et media latinitas* szólaltatta meg a krónikákat, a skolasztikát; a Vulgata szövegében olvasták a papok a bibliát. Az egyház, az államigazgatás, az iskolai és főiskolai képzés, a tudós viták nyelve volt ez, amelyet a reneszánsz humanistái igyekeztek visszaállítani a klasszikus példaképekhez méltó nemes ragyogásába. Ezzel a sikeres törekvésükkel véglegesen megpecsételték az egyszerű, kezdetleges, könnyen megtanulható konyhalatin sorsát, amely pedig oly hatékony eszköze volt a kifejezésnek, a közlésnek, az írásbeli rögzítésnek. Amúgy mellékesen a modern költészet egyik legelső hordozója, (a népköltészeti formák mellett) az új, rímes verselés forrása is volt. Az újabb európai érzékenység a középkori vagáns költők latin verseiben rezdült meg először. Ezt a sok évszázados fejlődési vonalat zárta le Baudelaire *Franciscae meae laudes* című játékosan gyönyörű latin költeménye, amelyet egy tudós és vallásos varróleánynak ajánlott, aki nő, méghozzá munkásnő létére kivételesen tudott latinul. Ma már a tudós férfiak sem igen és a vallásos férfiak közül is csak a katólikus papok.

Ilyenformán az európai intellektuel eredendően kétnyelvű ember volt, szemben a nem értelmiségi egynyelvűségével. Tanulmányait hosszú évszázadokon át ez az értelmiségi latinul végezte, az iskolában megtanulta a retorika, a poétika szabályait. Még a nemzeti nyelvek irodalmi felvirágzásának idején is alkalmaznia és csillogtatnia kellett ezt a tudását ajánlásokban vagy legalább idézetekben, mottókban, beszédét és írásait illet latin kifejezésekkel díszítenie, még akkor is — majd máig —, amikor a modern fejlődés kérlelhetetlenül végzett a latin nyelvű kulturális „internacionalizmussal”, és a latint másodrangú tantárggyá degradálta.

Talán nem lesz fölösleges arra emlékeztetnem, hogy még élnek, bár mind kevesebben vannak közöttünk olyanok, akik a latin nyelv—anyanyelv kettősségének utolsó élvezői és áldozatai voltak: a régi klasszikus gimnáziumok végzettjei. Ők a középiskola első osztályától az utolsóig nagy óraszámban tanulták a latint (sőt a görögből is ízelítőt kaptak), úgyhogy könnyen olvastak latin szöveget, prózát és verset, emlékezetük gyönyörű latin verssorok százait, magvas mondások tömegét őrizte. Minden alkalomra előkerült emlékezetükből egy-egy szép citátum, amelyet megérteni az „érettségizettek” egyetemes szabadkőművességének ismer-

tetőjele volt. A latinul is tudó érettségizett és főiskolát végzett úr és a latinul nem tudó közrendű polgár ellentéte, amelyet a ma már elavult francia szóhasználat a „primaire” és az „universitaire” ellentétével jelölt, ez az európai mandarinátus ebben a formában túlhaladottá vált. Ma már az érettségizett és egyetemet végzett emberek sem tudnak latinul. Még a kötelező néhány idézet erejéig sem. Nekik is meg kell keresniök a Jókai-kiadások függelékében — ha van rá kedvük és idejük — a rengeteg latin szó fordítását. Nem irigylem érte őket, hiszen a felismerésnek az a spontán öröme, a latin szavak és a latinosságok közvetlen érzékelése, amely nélkül nem lehetséges a Jókai-szöveget teljesen érteni, azaz élvezni, semmiképpen sem lehet osztályrészük. Az elméleti líceumokban ugyan még van néhány latinóra: kóstolónak sok, értéshez kevés.

*

Valljam be? Melankóliával és a változtathatatlanba való, nem bölcs, de reznált beletörődéssel veszem tudomásul ezt a szakítást a klasszikus nyelvekkel és velük együtt a klasszikus hagyatékkal, egy bizonyos szellemi tartással, amelyben a választékosság pontossággal, a ráció kultúrával egyesül, és amely a klasszicitást és a világosságot, a formát, az értelem fegyelmezte szenvedélyt teszi a mondanivaló értékritériumává, s e kettős egységben véli felfedezni a nyelvi kifejezés e földön lehetséges tökéletességét.

*

Búcsúzóul, latinul még tudók öröme, a nem tudókkal érzékeltetni kívánva, hogy mit vesztek, hadd iktassak ide egy latin—magyar makarónikus vereszetet, melyet egy öreg barátomtól, kiváló latinistától, e kor éber figyelőjétől, régi harcok bátor részesétől lestem el:

- Ubi patria, ibi bene?
- Dehogy.
- Ubi bene, ibi patria?
- Szégyellld magad.
- Se ezt, se azt? Hát akkor mit?
- Ezt: Ubi patria, ibi patria!

*

Az anyanyelv—latin nyelv kettősségének hanyatlásával megkezdődött az egy-nyelvűség kísértése.

Nem rossz szándék, nem is valamilyen nyelvi imperializmus, hanem kemény szükségszerűség kerestette a közvetlen és világos szóérték pótlását, amikor a latin nyelvet, amely oly sok és oly kitűnő szolgálatot tett szent Ágostontól Leibnizig, az országok és népek közötti és fölötti szellemi cserében, a modern államok és a modern nemzetek kialakulása végleg kiszorította. Egy-egy nagy világnyelv (akkor még nem tudták, hogy így nevezhetők, hiszen csak később váltak a szó szorosabb értelmében is azzá) jelentkezett az igénnyel, hogy a latin örökébe lép. Azonban azok az okok, amelyek fokozatosan, gyorsulón és véglegesen megfosztották a latint élő funkcióitól, keményen és ellenállhatatlanul munkáltak az ilyen igények elismerése, az ilyen jószolgálatok elfogadása ellen. A nemzeti nyelvek és a nemzetközi közvetítő nyelv közötti harcnak egyetlen példáját idézem.

A XVIII. században a felvilágosodás élére a polgári forradalmak küszöbére lépő Franciaország került. Gondolkodóinak, íróinak, tudósainak tekintélye oly nagy volt, hogy a francia vált egy időre a felvilágosodás „hivatalos“ nyelvvé. A reális, a politikai határok, az állami képződmények és nyelvek sokaságában megtestesülő Európa fölé telepedett az, amit egy francia tudós könyve címében így érzékeltetett: *L'Europe française à l'époque des lumières* — A francia Európa a felvilágosodás korában. Ezt a francia Európát igyekezett kissé erőlyesen, szuro-nyok hegyére tűzött tanácsok, ágyúk torkából dübörgő érvek segítségével a Tajótól az Uralig, az Északi foktól Sziciliáig megvalósítani Napóleon. Ismeretes, milyen eredménnyel. A XIX. század nem a francia nyelvben egységes Európának, hanem a nemzetek Európájának századává vált.

*

Semmi jele annak, hogy ezen a helyzeten a XX. század bármit is változtatna. Ellenkezőleg: a kultúrnépek sorába lépő, eddig elmaradott népek kifejlesztik nemzeti nyelvüket, vagy újra felvirágoztatják ott, ahol mostoha körülmények, történelmi tragédiák, gyarmati hódítás háttérbe szorította, elsorvasztotta azt a nyelvet, amely valaha élenjáró kultúra, virágzó irodalom, úttörő tudomány nyelve volt. Mindkettőre bárki rengeteg példát találhat a szocialista országokban, és még többet az ún. harmadik világ kontinensein.

Ez a helyzet alakította ki azt az új nyelvi állapotot, amelyet röviden a világnyelvek által kiegészített és gazdagított anyanyelvi kultúra uralmának neveznénk. Ebben a tekintetben nincs különbség nyelv és nyelv között. A másfél milliós nép nyelve nem marad el a húsz- vagy harmincmillió ember által beszélt nyelvtől. Minden modern nemzet gyermekei anyanyelvükön tanulnak, és elsajátíthatnak anyanyelvükön mindent, ami a mesterség gyakorlásához, majdnem mindent, ami a humán, természettudományos vagy technikai pályán való érvényesüléshez szükséges.

Az a folyamat, amelyet Marx és Engels oly éleslátóan fedezett fel a múlt század negyvenes éveiben és oly szépen és tömören jellemzett a Kommunisták Párt Kiáltványában — a világpiac, a viláfgorgalom és a világirodalom kialakulása — a közlés és a tapasztalatcsere, tehát a tudás és az érzelmek nemzetközi forgalmát érintően, nem a nyelvi egységesítés, hanem a nyelvi változatosság, magyarul szólva az anyanyelvi közlés uralmának formájában bontakozik ki. Ebben a vonatkozásban a valóság egyaránt döntően cáfolja a legrosszabb értelemben vett kozmopolitizmusnak a nemzettel és nyelvvel, sajátosságaival szemben nihilista negatív utópiáit, és az anyanyelvüket féltők idegreakcióit, az anyanyelv „várába“ való bezárkózás tendenciáit.

Minden nyelv egyenlő a kultúra és a tudomány színe előtt.

*

Vannak természetesen nyelvek, amelyek egyenlőbbek. Voltak és vannak és lesznek továbbra is világnyelvek, amelyeket elterjedtségük — csak elterjedtségük és nem fokozott alkalmasságuk, hiszen potenciálisan minden nyelv egyaránt alkalmas mindenre — valamint helyzeti energiáik, tehát a bennük felhalmozott tapasztalat tömege, eszközeik és lehetőségeik, könyvtáraik és kiadvállalataik, kutatóintézeteik és laboratóriumaik a világkultúra bizonyos területein kiemelkedő jelentőséggel ruháznak fel, a nemzetközi csere predesztinált orgánumaivá tesznek. Ezek

közül a nyelvek közül legalább egyet (de lehetőleg kettőt vagy hármat) kötelezően ismernie kell mindenkinek, aki a szellemi alkotás bármely területén magasabb beosztásban kíván tevékenykedni. Ezt a megállapítást fölösleges bizonygatni.

De nyelvismeret és nyelvismeret között nagy a különbség. A matematikus, a fizikus, a biológus könnyen olvashat több nyelven is szakirodalmat. Ezzel szemben jól beszélni idegen nyelveket rendkívül nehéz. Még nehezebb szellemükbe behatolni, néma zenéjüket szemmel való olvasásban is hallani. Am a legnehezebb a többnyelvűséget valóban a legésszerűbben, tudatot, érzésvilágot, tudást gazdagító módon hasznosítani.

Lehet valaki több nyelven vagy akár jó néhány nyelven, sok nyelven is kitűnő kiejtéssel, gazdag szókinccsel — tudatlan és bárdolatlan.

Hamis tehát a mondás: „Mindenkinek annyit ér, ahány nyelvet tud.“

Viszont igaz az, hogy az értékes emberi egyéniség potenciális értékeit fokozhatja a gazdag nyelvtudás. A kérdés az, hogy mire használja.

*

A fentieket a világ bármely részén, a világ bármely nyelvén el lehetne és így lehetne elmondani. Aminek érdekében én most és itt elmondtam, annak csak itt van értelme.

*

A nemzetiség statisztikailag mindig kisebbségi állapotot jelent. Kisebbségnek lenni pedig — az elemi aritmetika tanúsága szerint — valamilyen mínuszt jelent valamilyen pluszhoz képest. De itt sem állhat meg a dialektika. Ez a mínusz adott esetben pluszba csaphat át.

Ennek mindennél meggyőzőbb példája a nemzeti kisebbségek nyelvtudása. A nemzeti kisebbség tagjai közül azok, akik nem nyugosznak bele abba, hogy a társadalmi élet periferiáin, a felemelkedés lehetőségeiről lemondva éljenek, nem zárkozhatnak be saját nyelvükbe. Sorsuk a kétnyelvűség, a bilingvizmus. Mivel pedig az értelmiségi nem lehet meg legalább két nyelv ismerete nélkül, a nemzeti kisebbség értelmiségi rétege nem állhat meg a bilingvizmusnál. Amennyiben nemzeti lényegéhez és létéhez, anyanyelvéhez ragaszkodik — és milyen értelmiségi az, aki anyanyelvéhez nem ragaszkodik? —, az ő elrendeltetett sorsa a plurilingvizmus.

*

Alljunk meg egy pillanatra e fogalmaknál. Kissé korrigálni kell értelmezésükben mind e szavak eredendő jelentését, mind a közkeletűnek tulajdonított jelentést. Bilingvis nem az az ember, aki egyformán jól tud két nyelvet — ilyen vonatkozásban lehetetlen a szimmetria —, hanem az, aki anyanyelve mellett kitűnően, írásban és szóban szabatosan és árnyaltan, anyanyelvéhez hasonlatos természetességgel képes élni még egy nyelvvel!

A fentiekből kitűnik, hogy a bilingvizmus előfeltétele az anyanyelv pallérozott ismerete és olyan műveltség, amelynek a két nyelv egyaránt közvetítője és hordozója.

*

A bilingvizmus kérdésében megfogalmazhatom első tételtemet:

Nem lehet bilingvis az, akinek nincs anyanyelve.

Ennek korolláriumai:

Anyanyelve mindenkinek van, bárki elvesztheti anyanyelvét, másik anyanyelvet nem szerezhet helyébe. Az anyanyelv nélküli ember nem lehet teljes értékű ember.

Második tétele:

A romániai magyar nemzetiség életében, a fejlődés mai szakaszában a bilingvizmus már jövőt hordozó valóság, még inkább tömegessé válható reális lehetőség.

*

Sokat bosszankodtam — ma is bosszankodom — azon, ha alábecsülik azokat az eredményeket, amelyeket a román nyelv tanításában az iskola és az élet iskolája elért. Nagyon elítélném azokat, akik meg volnának elégedve ezekkel az eredményekkel. Sok bajt és kárt okoztak azok, akik ahelyett, hogy a fejlődést elősegítő körülmények javításán és az akadályok elhárításán törték volna fejüket, mulasztást és bünt fedeztek fel ott, ahol nehézségek voltak és feladatok tornyosodtak. Ezeket a sorokat a nehézségekkel való szembenézés és a segítség szándékával írom.

*

Nem-anyanyelvet jól elsajátítani rendkívül nehéz feladat. Az anyanyelvet jól elsajátítani szintén. E kettős feladat megoldásán munkálkodik immár negyed százada országunk, egészében is, a nemzetiségi életben is.

Az eredmény: sok százezer magyar nemzetiségű állampolgár, aki a politikai, állami, gazdasági és kulturális élet minden területén, a legszerényebb beosztásoktól a legmagasabbakig, anyanyelve mellett alapos, gazdag és pontos román nyelvismertet is bevethet és odaadóan bevet munkájába, teljesítményeibe. Vannak közöttük olyanok (nem keveset ismerek személyesen is), akik a fenti jelentésben is méltók, ha szabad így kifejeznem magamat, a két nyelvet birtokló, a bilingvis ember magas címére. Azért magas cím ez, mert csak kitartó erőfeszítések árán érdemelhető ki.

*

A fejlődés iránya világos. A bilingvizmus tömegessé válása józanul remélhető; megfelelő eszközökkel támogatható, elősegíthető. Röviden: munkánk minőségének a függvénye. Az ilyen minőségű munka pedig biztosítéka annak, hogy bilingvizmus és anyanyelv ne ütközzék egymással. A bilingvizmus mellé léphet, ebben az összefüggésben, a plurilingvizmus azoknál, akiknek erre készségük van.

Mindezt könnyebb előre vetíteni, mint megvalósítani. Optimizmusunk tárgyi alapja a harc a nyelvek angyalával. Erről vallva, talán érthetőbbé, meggyőzőbbé, elfogadhatóbbá tehetném mindazt, amiről itt töredékesen, szinte-szinte a megindultságtól akadozó szóval közöltem egyet-mást. Engedek a kísértésnek, és egy latin idézettel végzem soraimat, egy Vulgata-mondattal: *Ex abundantia enim cordis os loquitur*. Károlyi Gáspár fordításában: „Mert a szívnek teljességéből szól a száj.”

DÁVID GYULA

VILÁGIRODALMI ÉS KOMPARATISZTIKAI TÁJÉKOZÓDÁS

Tanulmányvázlat a két világháború közötti romániai magyar irodalom-összehasonlítás történetéből

A George Călinescu Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Intézet egy munkaközössége nemrég készítette el a romániai összehasonlító irodalomtörténetírás történeti vázlatát. E munka számára a romániai magyar irodalom világirodalmi és komparatiztikai tájékozódását bemutató fejezetet háromtagú munkacsoport (Csehi Gyula, Dávid Gyula, Engel Károly) szerkesztette. A tanulmány egyik fejezetének szűkített változatát közöljük itt.

Mintegy fél évszázados előzmények után, amely idő alatt az erdélyi magyar irodalomtörténetírásban az összehasonlító irodalomtudománynak számottevő teljesítményei (például: Meltzl Hugó és Brassai Sámuel *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokja*, 1877—1888) és kimagasló művelői (Meltzl Hugó, Imre Sándor, Haraszti Gyula) jelentkeztek, az 1918 után kibontakozó romániai magyar irodalom új történelmi körülmények között juttatta kifejezésre világirodalmi tájékozódását. A XIX. század második felének erdélyi magyar irodalmát még sok tekintetben a provinciális megkötöttség és az ellene vívott harc jellemezte; most, különösen a szépirodalomban és az irodalomtörténetírásban e provincializmussal való szembe fordulás a magyar irodalom egészének modern szellemű megújulásával esik egybe. A megújulás, amely Ady Endre nevével, a *Nyugat* körüli írótábor megerősödésével s a főképp Kassák Lajos nevéhez kapcsolódó expresszionista, kubista, futurista irányzatok jelentkezésével érzékelhető, kedvező körülményeket teremt 1918 után a romániai magyar irodalom indulásának időszakában, és meghatározza a világirodalomban a háború utáni évtizedekben jelentkező új eszmei és művészi törekvések befogadásának tartalmát és irányát.

Már az első lépések is ennek a jegyében történnek: ezt bizonyítja a Nagyváradon, 1919-ben induló két irodalmi lap, a *Magyar Szó* és a *Tavaszi szépirodalmi és kritikai anyaga*. A „váradi indítás” — amelyről nemrégiben oly gazdagon dokumentált képet rajzolt Kovács János antológiája s annak bevezető tanulmánya — már akkor, 1919-ben érzékeltette a következő évtizedek romániai magyar irodalmának fő tendenciáit: eleven érdeklődését a világirodalomban jelentkező új iránt, törekvését arra, hogy ezt az újat ne csak közvetítse, hanem a hazai irodalom ösztönző elemévé lényegítse, s egyben azt is, hogy ez a befogadás elsősorban a szépirodalomban és az esszében-kritikában fog jelentkezni, s csak másodsorban magában az irodalomtudományban.

A világirodalom e publicisztikai-szépirodalmi befogadása ugyanis a két világháború közötti romániai magyar irodalom egészére jellemző, a háború utáni

irányzatok sokféleségét átfogó *Napkeletre*, az avantgarde-dal közvetlenebb kapcsolatba kerülő *Geniusra* és *Periszkópra* éppen úgy, mint a háború utáni világtörténelmi jelentőségű európai társadalmi átalakulásokra éberén reagáló *Korunkra* s *A Jövő Társadalmára* vagy a polgári humanista hagyományok felé tájékozódó s ízlésében is mérsékeltabb *Erdélyi Helikonra*. Részleteiben még eléggé nem vizsgált, de kétségtelenül nagy jelentőségű tény, hogy az 1918 után Romániában kialakuló magyar irodalom önálló fejlődése ennek a modern orientációnak a jegyében indul meg, s az indulás hatása nem foszlik szerte a harmincas években sem. Sóni Pál tanulmányai a hazai avantgarde fontos mozzanatairól, Szabó György elemzése a *Napkelet* külföldi irodalmi anyagairól, Kovács János említett tanulmánya mellett, eléggé érzékeltetik ennek az indulásnak az eszmei-művészi koordinátáit.

A *Napkeletben* Kuncz Aladár már 1922-ben elemző cikkeket szentel az expresszionizmusnak és a dadaizmusnak, Faludi Iván és Mácza János a forradalom utáni szovjet irodalomról és színházról ír érdekes cikkeket, Mohácsi Jenő, a *Csongor és Tünde*, a *Bánk bán* és *Az ember tragédiája* máig is legjobb német fordítója pedig Ady költészetét vizsgálja világirodalmi összefüggéseiben. S ha a *Genius* és a *Periszkóp* avantgardizmusában — amelyet a bécsi magyar emigráció forradalmár menekültjei is táplálnak — megfigyelhető is valamelyes bizonytalanság, főleg ezeknek az irányzatoknak a világnézeti konzekvenciáival kapcsolatban, s ha *A Jövő Társadalmára* nem is tud megszabadulni bizonyos eklekticizmustól — összehasonlíthatatlanul pozitívabb a mérlege a *Korunk* világirodalmi tájékozódásának. Ennek ugyanis nemcsak az akkori idők eszmei mozgását sikerül a romániai magyar irodalomban legteljesebben és legmélyebben átfognia — főleg kritikáiban és szemleciókjaiban —, hanem a közvetítés munkájával együtt a különböző európai eszmei és művészi irányzatok világnézeti — a folyóirat saját belső fejlődésújtján egy időn túl marxista — mérlegretevését is elvégzi.

A *Korunk* és szerkesztője, Gaál Gábor eredményei ebben a vonatkozásban is a romániai magyar irodalom legjobban ismert fejezetei. Tóth Sándor Gaál Gábor-monográfiája, Láng Gusztáv, Mikó Imre, Sóni Pál és mások részlettanulmányai után, az ismétlés bizonyos kockázatával is rá kell azonban mutatnunk a *Korunk* e világirodalmi orientációjának néhány tényére és vonatkozására.

A *Korunk* világirodalmi és világnézeti szemlerovatai a húszas évek második felében és különösen a harmincas években rendszeres és figyelmes lereagálói a kortárs irodalom legjelentősebb mozzanatainak. Ezt a munkát Gaál Gábor fiatal és tehetséges munkatársak segítségével tudta elvégezni; így válik lehetővé nemcsak az akkori haladó nyugati (német antifasiszta, francia, angol, amerikai) irodalmak rendszeres nyomon követése, hanem a szovjet irodalomban és kultúrában való tájékozódás is. Olyan neveket kell itt megemlítenünk, mint a román irodalmat alaposan ismerő Korvin Sándoré, a német baloldali szellemi mozgalmakról rendszeresen cikkező Méliusz Józsefé, a kortárs mozgalmak mellé a francia felvilágosodás vagy az Ifjú Németország íróinak példáját tanulságul idéző Csehi Gyuláé, s természetesen mindenekelőtt a szerkesztőé, Gaál Gáboré, aki cikkeiben, tanulmányjaiban megvonja a modern világirodalom mozgásának irányát, kiemeli eszmei tanulságait, hitet téve a művészi kifejezésformáit tekintve sokféle, de eszmei elkötelezettségében egységes haladó, szocialista irodalom mellett, amelyre ő már a harmincas évek elején a „szocialista realizmus“ terminusát használja.

A *Korunk* világirodalmi kitekintését Gaál Gábornak még teljesebbé sikerült tennie azzal, hogy a folyóiratban rendszeresen megszólaltatta a magyar forradalmi emigráció s a német antifasiszmus kimagasló író-, kritikus-, publicista-képviselőit

is. Lukács György, Fábry Zoltán, Balázs Béla, Háy Gyula, Tamás Aladár cikkei, tanulmányai révén az olvasó — s elsősorban a romániai magyar olvasó — művek és irányzatok marxista értékelését, kritikáját ismerhette meg, a folyóirat szépirodalmi részében pedig magukat a műveket: Majakovszkijt, Bertolt Brechtet, Johannes R. Bechert, Louis Aragont, Egon Erwin Kisch, Szergej Jeszenyint, Petr Bezručot és másokat.

Szintén átfogó, de világnézeti szempontból szűkebb és bizonytalanabb tájékozódású volt az *Erdélyi Helikon* világirodalmi anyaga. Eszmei indítása Kuncz Aladár nevéhez fűződik, aki már a folyóirat 1928-as indulását megelőzően, az *Ellenzék* irodalmi mellékletének szerkesztőjeként elsősorban a kortárs világirodalom haladó polgári vonulata — és annak hagyományai — felé tekintett. Tolsztojról, Dosztojevszkijről, Anatole France-ról, Romain Rolland-ról írott tanulmányaiban közvetlenül is jelezte vonzódását, és a tőle elindított — s mind az *Erdélyi Helikon*-nál, mind az *Ellenzék*nél szerkesztőtársa, Áprily Lajostól folytatott — orientáció a helikoni hagyományok legértékesebb részeként tartható számon. Az *Erdélyi Helikon* kritikái és szemleirovatában — ahol a leggyakrabban szereplő nevek: Molter Károly, Lakatos Imre. Vita Zsigmond, Kovács László, Ligeti Ernő, később Szemlér Ferenc — rendszeresen felbukkan Thomas Mann, Malraux, Mauriac, Proust, André Gide, Upton Sinclair, Trakl, Duhamel, Ramuz, Maugham, Galsworthy, de Ilja Ehrenburg, Kollontaj asszony, Gladkov, Bertolt Brecht neve is, s összefoglaló igényű cikkek jelennek meg az új orosz irodalomról vagy a háború utáni francia irodalmi törekvésekről, a kortárs amerikai irodalomról vagy az olasz avantgardista színházról. A minden irányú kitekintés természetesen nemcsak tematikai, hanem szemléleti eklekticizmussal is együtt járt, s ami ezt a szerteágazó — az eredeti próza- és versanyaghoz hasonlóan sokszínű — kritikai anyagot illeti, csak egy elvontabb humanista eszmiség szolgálatát s a transzilvanizmus kortárs világirodalmi igazolásának mindegyre előbukkanó törekvését érezzük benne állandónak.

Akárcsak a *Korunk*, az *Erdélyi Helikon* számára is szélesebb látókört, bizonyos kitekintést biztosított a határon túli magyar írók bevonása a folyóirat munkatársainak sorába. Így találkozunk benne Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Szerb Antal, Komlós Aladár, Németh László, Reményi József nevével, cikkeivel, tanulmányaival. Az ő — még akkor is, ha ritkább — jelenlétük tulajdonképpen annak az egyetemes érvényű polgári humánumnak a jelenléte volt, amelyet, mintegy a két világháború közötti *Nyugat* mögé felzárkózva, az *Erdélyi Helikon* írói is szolgálni akartak.

Ami most már általában a két világháború közötti romániai magyar irodalmi sajtó világirodalmi tájékozódásának formáját illeti, szinte általánosnak mondható jelenség az, hogy ebben a tájékozódásban a szélesebb olvasórétegeket érdeklő és vonzó irodalmi forma volt elsődleges. A kortárs világirodalom ismeretének szükségszerűbben, de a klasszikus örökség ébren tartásának is elsődlegesen, műfajai a kritika, esszé és irodalmi publicisztika voltak. Még azok az írások is, amelyek közvetlenül összehasonlító vonatkozásúak, mint amilyen az Antalffy Endréé (*Goethe a keleti irodalomban. Erdélyi Helikon*, 1932), Bárd Oszkáré (*Jan Sarmet és Petőfi. Erdélyi Helikon*, 1929), Szerb Antalé (*Arany János és Európa. Erdélyi Helikon*, 1933), hogy csak néhány példát említsünk, főként az esszé eszközeivel közelítik meg az irodalmi kölcsönhatások és párhuzamok kérdéseit. Az irodalmi sajtó olvasóközönsége irányában ez a műfaj valóban meglévő szükségletet elégített ki, de ez a szükséglet legtöbbször még a kifejezetten tudományos munkára hivatott erőket is elvonta. Mindehhez járult — szintén negatív előjellel magának a hazai komparatiztikának a számára — a romániai magyar tudományos munka szerve-

zetlensége, magánjellege is, a tudományos kutatás tárgyi feltételeinek (tudományos intézmények, egyetemi intézetek, szakközlönyök és kiadási lehetőségek) hiánya. A kutatónak — s ebben a vonatkozásban az alább következő kevés kivétel egyenesen erősíti a tétel érvényességét — engedményeket kellett tennie a közlési lehetőségért. Az is kétségtelen azonban, hogy akár a legjelentősebb romániai magyar folyóiratok, akár a rövid életű vagy kisebb hatósugarú lapok hasábjain megjelenő világirodalmi tájékoztató cikkek-esszék szélesebb körben tudatosíthaták az irodalomban meglévő egyetemes összefüggéseket, a modern világirodalom jelenségeinek a nemzeti sajátosságok érvényesülése mellett is kétségbevonhatatlan összetartozását — s végső fokon egy olyan irodalomlátást, amely a későbbiekben gyümölcsöző lehetett magának a hazai magyar komparatiztikának a kibontakozása szempontjából is.

Mielőtt azonban erre a tudományágra s ennek hazai magyar eredményeire a két világháború közötti időszakban rátérnénk, talán nem árt még egy futó pillantást vetnünk arra, hogyan mutatkozott meg a romániai magyar irodalom világirodalmi tájékoztatója a műfordításban. Sajnos, erre átfogó — s így részletezett-ségében érvényes — választ a ma még hiányzó romániai magyar folyóiratrepertóriumok nélkül senki sem adhat. Egyelőre csak a 30-as években elkészült és megjelent évi könyvbibliográfiákra alapozva van képünk arról, melyek lehettek ennek a tájékoztatóknak a tendenciái. Ami azonban ezekből a kutató elé tárul, megdöbbentő, még akkor is, ha tudjuk, hogy az erdélyi magyar írók 1918 előtt többnyire Budapesten jelentették meg fordításaikat, s hogy az erdélyi magyar olvasó világirodalmi művekkel való ellátását még a két világháború közötti időszakban is túlnyomórészt a könyvbehozattal oldották meg. Megdöbbentő az épp azért, mert a folyóiratok szépirodalmi fordításanyaga egymagában nem elégíthette ki az irodalmi érdeklődésű olvasórétegek világirodalmi ismereteinek kiegészítésében adódó szükségleteket, s mert — bizonyos mértékig — a romániai magyar irodalomnak mai napig sem sikerült irodalmi értékű világirodalmi fordításokkal kellő mértékben bizonyítania azt, hogy — önmaga és az olvasó szempontjából egyaránt — lépést tart a mai világirodalom szüntelenül változó arculatával.

De nézzük magukat a tényeket úgy, ahogy György Lajos, Ferenczy Miklós, majd Valentiny Antal bibliográfiáiból élénk tárulnak: 1919—1924 között a megjelent 46 fordított mű között mindössze Reményik Sándor Rilke-fordításait (1919), Bardócz Árpád japán versfordításait (1920), Strindberg egy füzetnyi elbeszélését (1920), Szombati-Szabó István *Régi japán költők* című kötetét (1922), Heine *A matrac-sír virágait* (1922), Barna János két Szatmáron megjelent spanyol versfordítás-füzetét (1923) s egy japán antológiáját (1924), egy Maupassant- és egy H. G. Wells-füzetet (1924) találunk — egy Courts-Mahler- és egy Maurice Leblanc-sorozat (öt-öt kötet) s a *Brassói Lapok* hétkötetes detektívregénysorozata mellett. Aztán 1925-ben egy Géraldy-füzet mellett Nick Carter, Conan Doyle és a Detektív-könyvtár öt kötete; 1926-ban Calderón, Csehov, a Franyó Zoltán fordította *Hindu erotika*, Theodor Storm, Musset és Verlaine mellett újra öt Sherlock Holmes és egy Nick Carter; 1927-ben egy Dumas-könyv (a *Monte Cristo* ifjúsági kiadása) mellett 15 füzet Sherlock Holmes; aztán két év alatt 35 kötet Buffalo Bill, újabb 19 kötet Courts-Mahler, 36 kötet Nick Carter; s tovább már csak az irodalmi értékű műfordításköteteket sorolva fel: Shakespeare, Byron, Milton, Shelley, Tagore, Whitman, Wilde, Wordsworth versei Szabó T. Attila fordításában (1929), egy Greenwood- és egy Maupassant-füzet a kolozsvári Rigó posztóáruház ajánlékkönyvei között (1931), Gara Ákos műfordításkötete román, zsidó, német, francia, angol és amerikai költőkből (1933), Meschendörfer *Corona* című regénye Kós

Károly fordításában (1933), egy Heine-kötet Giszkalay Jánostól (1935), Bakóczi Károly *Német költőkől* című kötetkéje (1935), Calderóntól *Az állhatatos herceg* (1935), Heine *Németországa* Faludy György fordításában, a *Korunk* kiadásában (1937), E. A. Poe *Hollója* Franyó Zoltán tolmácsolásában (1938). A mérleg — még ilyen gyorslistaszerűen, bizonyos vonatkozásokban csupán jelzésekre szorítkozva is — fölöslegessé tesz minden kommentárt. S ha a folyóiratok már említett világ-irodalmi anyaga javítja is valamelyest a képet, arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy az alkalmoszerű tolmácsolás és megjelenési lehetőség épp az összegezés, a művészi hatásában is fajsúlyosabb áttekintés lehetőségétől fosztotta meg az író; az olvasók szélesebb köreit pedig legfeljebb a napilapok itt-ott közölt műfordításai elégitették ki.

Vajon ilyen körülmények között hogyan alakult ki és kialakulhatott-e a két világháború közötti romániai magyar irodalomban egy — a háború előtti, értékes hagyományokat folytató — önálló összehasonlító irodalomtörténeti munka? Születtek-e művek, s ha születtek, bizonyították-e új kutatóegyeniségek kialakulását?

A romániai magyar irodalomtörténetírásban a szigorúbb értelemben vett összehasonlító irodalomtörténeti kutatómunka jórészt a háború előtti pozitivista iskola folytatásaként bontakozik ki. Ehhez az irányzathoz tartoznak legjelentősebb művelői: Bitay Árpád, György Lajos és Kristóf György, s ebben az irányban jelentkeznek körülöttük új nevek is: Józsa János, idősb Kántor Lajos, Rajka László, Veégh Sándor. Igaz, a 30-as években az újabb irodalomtörténeti irányzatok hatása is jelentkezik, az irodalomszociológia, a nadlerizmus és a komparatiztika eredményeit és a hazai irodalomtörténeti kutatásban kínált lehetőségeit (*Az irodalomtörténetírás legújabb irányjai*, 1934) vagy Gáldi Lászlónál, aki már a 30-as évek hazai folyóirataiban megjelent tanulmányaiban jelzi későbbi stilisztikai és összehasonlító poétikai érdeklődését.

Mindezeknek a beérésére a romániai magyar irodalomtörténetírásban a marxista módszerrel és világnézettel való termékeny találkozás felszabadulás utáni időszakában kerül majd sor; a két világháború közötti korszak romániai magyar irodalomtörténetírását egészében — eltérően a sokféle eszmei és metodikai hatást befogadó kritikától — elsősorban a pozitívizmus uralja.

Bitay Árpád munkásságáról az utóbbi évtizedben többször is szó esett, s alkalmi emlékezések vagy részlettanulmányok nyomán körvonalazódik életművének marxista értékelése, gazdag — sajnos, korán félbeszakadt — munkásságának a romániai magyar irodalomtörténetírásban elfoglalt helye. Bitay fő érdeklődési területe a román—magyar irodalmi, művelődési és történelmi kapcsolatok kutatása volt. Hihetetlenül rövid idő alatt — de a gyakorlati szükségétől is kényszerítve — már 1922-ben megírta a román irodalom történetét magyar nyelven, s ebben a művében nemcsak tájékozottságáról, a román irodalom alapos ismeretéről tett tanúságot, hanem további kutatásokra ösztönző megállapítások sorát fogalmazta meg a román—magyar irodalmi kapcsolatokról, párhuzam-lehetőségekről. További tudományos munkássága, mondhatnánk, az 1922-ben felmért feladatok teljesítésére irányul. 1925-től 1937-ben bekövetkezett haláláig rendszeres előadó azon a szabadegyetemen, amelyet Nicolae Iorga Válenii de Muntén évről évre a népek kölcsönös megismerésének fórumává avatott; tanulmányai jelennek meg klasszikus magyar írókról és romániai magyar kortársakról több vezető román irodalmi lapban (*Adevărul literar și artistic*, *Neamul românesc literar*, *Universul literar*), kutatja a közös múltnak azokat az akkor még teljesen ismeretlen mozza-

natait, amelyeknek ismeretében a tények erejével veheti fel a harcot bármiféle nacionalista elzárkózás vagy a nemismerésből fakadó fölényeskedés ellen. Széchenyi István munkásságának román visszhangjára, a XVI—XVII. századi erdélyi magyar történeti források román történelmi és irodalmi vonatkozásaira, Eminescu és a katolicizmus viszonyára vonatkozó tanulmányai, román nyelvű szintézise a magyar irodalomtörténetírás történetéről a Prietenii istoriei literare kiadásában (1935), Jókairól, Szigligetiről, Aranyról, Kazinczyról, Vörösmartyról tartott előadásai nemcsak tudományos gondosságuk és elmélyültségük miatt érdemelnek figyelmet, hanem a bennük megfogalmazódó kapcsolattörténeti, komparatiztikai eredmények miatt s nem utolsósorban a tényanyagban rejlő eszmei tanulságok miatt is. Nicolae Iorga nekrológiájának elismerő szavai talán mindennél többet mondanak: „Alapos tájékozottságú, bölcs ember volt, aki ismerte a mi lelkünket... a mi irodalmunkat, az igazit...“ A romániai magyar irodalomtörténetírás nagy vesztesége volt Bitaynak fiatalon, 41 éves korában bekövetkezett halála.

Szintén a pozitívizmus útját járta a kolozsvári Ferdinand Egyetem magyar nyelv- és irodalomprofesszora, a két világháború közötti magyar tanárnemzedék nevelője, Kristóf György is. Az ő munkásságára, akár a Bitayéra, jellemző a tudományos feladatok és a szélesebb olvasórétegek érdeklődését közvetlenebbül kielégítő népszerűsítő tanulmányok szüntelen párhuzamossága. Irodalmi nézeteinek konzervatívizmusa nemcsak pozitívista módszerében mutatkozott meg, főleg a 20-as években számos vitában fejtette ki akadémikus felfogását. Ugyanakkor azonban — akárcsak Bitay Árpád — sokat tett a magyar irodalom román és a román irodalom magyar nyelvű népszerűsítéséért. Jókai születésének centenáriumán románul kiadott Jókai-monográfiája (1925), a romániai magyar irodalom első évtizedéről írott összegező tanulmánya (*Zece ani de literatură maghiară în România*, 1929), a magyar nyelv és irodalom történetéről írott román nyelvű szintézise (*Istoria limbii și literaturii maghiare*, 1934) olyan eredmények, amelyeknek tájékoztató, ismeretközlő szerepén túlmenően az irodalmi kapcsolatok és párhuzamok egész sorára történő utalása adja meg igazi értékét.

Kristóf György hatalmas mennyiségű irodalomtörténeti munkásságában számos bizonyítékát találjuk tudományos igényű komparatiztikai érdeklődésének is. Ez az érdeklődés egyaránt irányult a hazai összehasonlító irodalomtudomány múlt századi — és európai összefüggéseiben is jelentős — előzményeire (*Meltzl Hugó és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*), a román és magyar irodalom múltbeli kölcsönhatásaira (*Influența poeziei populare române asupra lui Balassi Bálint, Magyar irodalmi hatások a román irodalomban*) vagy egyes írók személyes kapcsolatainak, a reájuk gyakorolt hatásoknak vagy életrajzi vonatkozásoknak a kutatására (*A románság Jókai művében, Mikes Kelemen Moldvában és Havasalföldön, Mihail Halici*). Külön érdemes megemlítenünk a magyar—német irodalmi összefüggéseket kutató egyik tanulmányát (*Bethlen Gábor alakja az egykorú német népköltészetben*. 1930), amely ismeretlen adatok sorát hozta felszínre, s témájánál fogva is tágította kutatásai területét.

Említettük, hogy Kristóf György tanszékén a két világháború közötti időszakban számottevő nevelőmunkát is végzett. Az ő ösztönzésének tulajdonítható néhány értékes tanulmány épp az összehasonlító irodalomtörténet tárgyköréből: Veégh Sándor doktori értekezése Petőfi költészetének fogadtatásáról a román irodalomban (*Petőfi a románoknál*. 1932), Józsa János munkássága, melynek akkori legjelentősebb darabja a XIX. századi román—magyar irodalmi párhuzamokat felmérő tanulmánya (*Paralelă spirituală între literatura maghiară și română în sec. XIX-lea*. 1936) vagy néhány, az 1939-es Kristóf-émlékkönyvben megjelent tanul-

mány, így az Orbán Lászlóé a brassói színházi mozgalmakról a XIX. század elején és Blédy Gézáé a román—magyar nyelvi kölcsönhatásról. A két világháború közötti romániai magyar irodalomtörténetírásban a legjelentősebb és terjedelmét tekintve is a legnagyobb György Lajos munkássága. Életműve első marxista felmérése szintén megtörtént már, s a tanulmány szerzője, Katona Ádám* arra is rámutatott, hogy mennyiben sikerült György Lajosnak, épp a tanulmányozott anyag belső törvényszerűségeinek engedve, túllépnie saját pozitívizmusán. Ez az életmű azonban nemcsak méreteinél és tendenciáinak eszmei tanulságainál fogva érdemelne további vizsgálatot, hanem tudományos fegyelme, célratörő ökonómiája miatt is. A pályáját Katona Lajos és Heinrich Gusztáv indításaival kezdő György Lajos ugyanis — bizonyos, szükségszerűen adódó kitérőktől eltekintve — a magyar anekdota egyetemes összefüggésű kutatását tűzte ki tudományos céljául. E témakörbe esik egész sor részlettanulmánya, amelyeknek mintegy szintézisét alkotja meg *A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai* című nagyszabású művében (1934), s e szintézis elemeit viszi tovább *A magyar regény előzményei* című, 1941-ben megjelent munkájában. S nem szabad megfeledkeznünk egy dolgról: mindezt ötvenéves korára végzi el, egy középiskolai tanári állás napi feladatainak ellátása közben.

A magyar anekdota összehasonlító kutatása mellett egy másik téma is foglalkoztatja, amelyről érdemes megemlékeznünk, még ha ebben a témában nem is jut el a szintézisig: a magyar irodalom kölcsönhatása más irodalmakkal. Ebben a témakörben végzett részletkutatásainak eredményeit közli *Magyar elemek a világirodalomban* (1924), *Magyar elemek a román irodalomban* (1924), *A francia hellénizmus hullámai a magyar szellemi életben* (1930), illetve már a felszabadulás után megjelent *A magyar és az orosz irodalom kapcsolatai* (1946) című tanulmányaiban.

György Lajos munkásságát különben még egy vonatkozásban ki kell emelnünk: ebben van jelen a legvilágosabban és a legkövetkezetesebben az a felismerés, hogy bármely irodalmi jelenség nem önmagában álló, hanem az egyetemes irodalmi összefüggések és hatások bonyolult komplexusában születik és létezik, s igazi megismerése csak e komplexus ismeretében lehetséges.

György Lajos tudományos pályája az alkotó szintézis legszebb időszakában, 57 éves korában szakad félbe, s három év múlva már halott, maga után hagyva egy még kiadásra váró nagy munka — egy minden eddiginél teljesebb magyar anekdotakönyv — kéziratát.

Fiatalon törik derékba Rajka László ígéretes pályája is, akiben a romániai magyar irodalomtörténetírás egyik sokoldalú és alapos képzettségű filológusát vesztette el 1938-ban. Képességeit — néhány kisebb munkája mellett — *Jókai román tárgyú novellái* című tanulmánya (1935) mutatja; Jókai elbeszélései egy részének szövegfilológiai és eszmetörténeti összefüggéseit ma is az ő tanulmánya alapján tárgyalja összes műveinek kritikai kiadása.

Nem lenne teljes a romániai magyar irodalom két világháború közötti világ-irodalmi és komparatiztikai érdeklődéséről való vázlatos képünk, ha nem emlíkeznénk meg ennek az érdeklődésnek néhány sajátos vonásáról. Nem hiányoztak a két világháború közötti szakaszban a sajátos színek sem, mint amilyen például Antalffy Endre orientalisztikai érdeklődése volt, amelynek a *Korán* és az *Ezeregyéjszaka* — csak részlegesen publikált — fordítását, arab és perzsa költők tolmácsolását s néhány összehasonlító vonatkozású tanulmányát (*Comte és Moha-*

* Korunk, 1971. 12.

med, Goethe a keleti irodalmakban) köszönhetjük. Sajnos, mindez megmaradt egyedi — kissé kuriózumszerű — színfoltnak, akárcsak Büchler Pálnak, másik orientalistánknek szanszkrit érdeklődése. Ugyancsak egyediségében érdekesek Hirschler József Dante-tanulmányai (ezzel a címmel kötete is jelent meg 1929-ben), Huzella Odön művészettörténeti munkái (*A remekmű halála*, 1937) vagy Noss Gusztáv nagyváradi tanár sokat ígérő című, de csak adatok és ismert forrásokból ihletődött szintézisek sorát nyújtó könyve: *A világirodalomban a XVIII. század közepétől napjainkig kialakult egyes költői irányok és azoknak főbb képviselői* (1928).

Íme, korántsem a teljesség igényével, s részletes előmunkálatok híján szűkszerűen inkább a tendenciák jelzésére szorítkozva, a romániai magyar irodalom világirodalmi orientációjának vázlatos képe: kitekintésében eléggé széles körű és a korral lépést tartó, vállalkozásainak méreteiben elsősorban az irodalmi sajtó- és folyóiratolvasó érdeklődését kielégíteni törekvő, nagyobb igényű vállalkozásokban a kor könyvkiadási lehetőségei és szellemi függőségei miatt jórészt kudarcot valló, az irodalomtudományban pozitívizmusa révén eszmeileg, tudományos munkalehetőségei híján legfeljebb részleteredményeket felmutató korszak ez, amelynek kétségbevonhatatlan eredményei ebben az összképben még inkább érdekesek a megbecsülő figyelemre. Annál is inkább, mert világirodalmi és komparatiztikai tájékozódásában a két világháború közötti romániai magyar irodalom provinciális és nacionalista elzárkózással szembeszegülő, az irodalom útján a népek kölcsönös megismerését és közeledését szolgáló törekvése jutott kifejezésre.



Nagy Albert: Ősi reflex

A JÖVŐ MŰVELTSÉGE

Gondolatok a „szavakon túli nyelvek“-ről

A fenti címmel George Steiner angol irodalomtudós és esztéta az *Atlantic Monthly* című folyóirat 1971. augusztusi számában cikket közölt, melynek tulajdonképpeni tárgya a humán és a természettudományok közötti szoros kapcsolat. Miután a matematikát a „szavakon túli“ közlés legfőbb eszközeként értékeli, és számba veszi a mind rohamosabban fejlődő tudomány és technika legújabb eredményeit, valamint előre látható fejlődését, megvizsgálja az ún. humán kultúra jelenlegi helyzetét és jövőjét.

E fejlődés méreteit és következményeit nem remélhetjük felmérni. Az utolsó pont kivételével [utalás egy előbb említett feltételezésre, mely szerint a távoli jövőben lehetségessé válhat az emberiség kivándorlása más égitestekre, és esetleg kapcsolat jöhet létre távoli galaxisok gondolkodó lényeivel. — *A fordító megjegyzése.*] mégis minden tökéletesen előre látható. Az, hogy ezeket a robbanásszerűen növekvő távlatokat T. S. Eliot *Notes Toward the Definition of Culture* (Jegyzetek a kultúra meghatározásához) című művében még csak meg sem említi, mutatja a változások felgyorsulását a könyv megjelenésének időpontja, vagyis 1948 óta. Etikánk, gondolkodásmódunk főbb vonásai, közvetlen és távolabbi környezetünk, viszonyunk a korhoz és az emlékezethez, megválasztható és tervezhető gyermekeink folytonos átalakulásnak vannak alávetve. Akárcsak Ovidius félhomályos világában az átváltozó lények, mi is metamorfózisban vagyunk. Észre nem venni a tudományos és technikai jelenségeket, közömbösen fogadni hatásukat lelki és testi tapasztalatainkra: ellenkezne a józan ésszel. A klasszikus kort követő civilizáció képe mindinkább magában foglalja a természettudományok, a matematikai és szimbolikus jelek nyelvi világának vízióját. A legfőbb energia a bennünket meghatározó (anyagi) tényekben, a „jövőbe néző álmokban“ rejlik. Mai dialektikánk bináris.

*

De a természettudományok bekapcsolása általános utalásaink, képzeleti reflexeink rendszerébe több, mint utilitárius természetű. S ez akkor is igaz, ha az „utilitárius“ jelzót úgy használjuk, ahogyan használnunk elkerülhetetlen: belefoglalva önmagunk — mint faj — fennmaradását. Ám az igazi megokolást az élvezetben, az intellektuális energiában, az erkölcsi bátorságban kellene megtalálnunk. Személyes „viszonyban“ lenni a természettudományokkal minden bizonynal annyit tesz, mint kapcsolatban lenni azzal, ami szűkös körülményeink közt a legtöbb életerővel s a legnagyobb vonzóerővel bír.

Ott, ahol a művészet és a filozófiai rendszerek düledező építménye már nem felel meg várakozásunknak, a metafora, a mítosz és a nevetés termékeny szintjén,

ott tevékenykedik a tudomány. Ha bonyolultan elvont mélységeit kutatjuk is, magas fokú elegancia, a szellem frissesége és derűje kerül napvilágra. Vegyük csak szemügyre a Banach—Tarski-féle tételt, mely szerint a Nap és a borsószem oly módon osztható véges számú részecskékre, hogy mindkettőjük minden egyes részecskéje egybevágó a másik egyetlen részecskéjével. Az eredmény kétségtelenül az lesz, hogy a Napot beletalálhatjuk a mellényzsebünkbe, míg a borsószem összetevő részei teljesen betöltik az univerzumot, nem hagyván üres teret sem a borsószem belsejében, sem a világmindenségben. Melyik szürrealista fantázia szül tökéletesebb csodát? Vagy vegyük Penrose kozmológiai tételét, mely azt tanítja, hogy a gravitációs összeomlás (kollapszus) körülményei között olyan kritikus stádium állhat elő, amelyben lehetetlen minden kommunikáció a külvilággal. A fény nem menekülhet a gravitációs térből. Ilyen módon egy majdnem nulla térfogatú és csaknem végtelen sűrűségű test helyét jelölő „fekete lyuk“ (black hole) keletkezik. De ami még figyelemreméltóbb, a „kollapszus esemény“ egy új, mindeddig még nem figyelt univerzum „felé“ tárhat kaput. A romantikus révület és Nerval „soleil noir“-jai keringenek itt. De ami ebben csodálatos, az maga a tény. Legalábbis két égitesttel, az Aur nevezetű csillag egyik társával és a szupergigantikus Her 89 csillaggal kapcsolatban végzett legújabb megfigyelések azt sejtetik, hogy a penrose-i modellnek megfelelő „lyuk a térben“ valóság. „Állandóan a tények költészetét keresem“, írja Hugh MacDiarmid:

Mint ahogy

*Minden élő anyag mély rokonsága
A kémia révén lesz érthetővé.
Kémia nélkül érzéketlen
Vademberként állhatnánk mindörökre
Életünk titkai előtt.
A gyönyörű kapcsolatok,
Amelyekre csupán a biokémia tanít,
Az elképedt csodálkozást helyettesítik
Valamivel, ami még csodálatosabb,
Mert természetes és megérthető.*

(Ritoók János fordítása)

Ez a „tényköltészet“ („poetry of facts“) és a ráeszmélés, hogy korunk tudománya az észlelésnek milyen csodálatos élvezetét nyújtja, máris befolyásolja az irodalmat, annak felkészült és a jövő feszültségét előreérező ideggócai útján. Nem véletlen, hogy Musil mérnök volt, Ernst Jünger és Nabokov pedig komoly entomológusoknak készültek, hogy Broch és Canetti a matematikai tudományokban iskolázott írók. Valéry különös, mélyülő jelenléte kultúránk jövőjével kapcsolatos gondolatainkban elválaszthatatlan attól az érdeklődéstől, amellyel a költő a poétika másik lehetőségét, a matematikai és természettudományi kutatás „másik metafizikáját“ figyelemmel kísérte. Quéneau és Borges kezdeményezései, melyeknek frissítő hatása a modern irodalomra a lehető legkedvezőbb, az algebra és a csillagászat tudományából kaptak erőre. De van erre még átfogóbb, még jelentősebb példa. Proust egyetlen utóda Joseph Needham. Ezt az állítást teljesen konkrét értelemben használok. Mindkét mű, az *À la recherche du temps perdu* (Az eltűnt idő nyomában) és a *Science and Civilisation in China* (Tudomány és civilizáció Kínában) és a újraalkotó elme különös módon fáradhatatlan, állandóan féken tartott kalandozása. Példázza azt, amit Coleridge „exemplastic powers“-nek nevez, vagyis a szerteágazóan együvé tartozó elgondolást, annak a hatalmas építménynek a létrehozóját, melyben az emlékezés és a képzelet lakozik. Needham szenvedélyesen újraalkotott Kínája — melyet csak úgy, magában formált meg, még mielőtt

fizikai valóságának megkeresésére indult volna — olyan bonyolultan kusza, mint egy álom, mint a Combray-be vezető út. Needham beszámolója egy közbeszótt eszszében arról, hogy miként értelmezte tévesen, s végül hogyan fedezte fel a hókristály valódi, hexagonális szimmetriáját, a sokoldalú érzékeltetésnek ugyanolyan élvezetét rejti, mint az Elbeszélő megfigyelései a martinville-i toronyról. Mindkét mű a gondolat végtelen tánca.

Gyakran hangzik fel az az ellenvetés, hogy a laikus nem képes bekapcsolódni a természettudományok életébe. „Érzéketlen vademberként állhatna mindörökre“ szemtől szemben a világgal, melynek elsődleges nyelvét nem érti. Ez nyilvánvalóan igaz, annak ellenére, hogy a komoly természettudósok ritkán hangoztatják. De csak bizonyos fokig igaz. A modern tudomány alapvetően matematikai jellegű; a szigorúan matematikai megfogalmazás határozza meg egy bizonyos tudományág, mint például a biológia, teljes tudományos érettségét. Nemlétező vagy nagyon csekély matematikai ismeretei kizárják ebből a világból a közönséges olvasót. Ha megpróbál behatolni a tudományos érvelés értelmébe, valószínűleg összezavarja a dolgokat, vagy téves metaforát alkot avégett, hogy újraalkossa a tulajdonképpeni folyamat igazi jelentését, de ez az igazság hanyagul megáll félúton. Már némi szerény matematikai felkészültség is képessé tesz arra, hogy valamennyire megértsük, mi minden történik a világban. Az az elképzelés, hogy a huszadik század végén bárki ésszerűen művelt lehet a matematikai számítások, a topológia és az algebrai analízis özözetes ismerete nélkül, nemsokára furcsa archaizmusnak tűnik majd. A számok grammatikájának stílusa és kifejezésformái máris nélkülözhetetlenek a modern logika, a filozófia, a nyelvészet és a pszichológia sok ágában. Ma ezek a legmerészebb érzelmek kifejezői. Az elektronikus adatfeldolgozás és a kódolás mindjobban behatol a közgazdaságba és életünk szociális rendjébe; a matematikailag műveletlen egyén hamarosan ráébred elszigeteltségére. Alantas szolgálatok, satnya lehetőségek új hierarchiája alakul majd ki azok között, akiknek képességei továbbra is csupán a szavakra szorítkoznak. „Szó-helótákká“ válhatnak.

Az amatőr matematikai műveltsége szükségszerűen szerény marad. A tudományos újításoknak rendszerint csak egy részét érti, a folyamatosnak csupán pillanatnyi, bizonytalan benyomását ragadja meg, megközelítő képet alkotva róla magának. De vajon nem ugyanígy szemléljük-e a modern művészet java részét? S nem pontosan ugyanúgy, az időnkénti szelektív megközelítés, gyakran a végletekig naiv, képszerű analógiák útján fogadja be a zeneileg képzetlen egyén a muzsika komplex, végeredményben technikai valóságát?

Mi több, a természettudományok története kevésbé igényes utat is megnyit, olyan utat, amely egyenesen a probléma magvához vezet. Már szerény matematikai műveltség is szinte elég ahhoz, hogy az égi mechanika és a mozgáselmélet fejlődését nyomon kövessük Newtonig és Laplace-ig. Csak mérsékelt erőfeszítést igényel, hogy legalábbis nagy vonalakban megértsük azt az alaposságot, a hipotézisnek és a kísérletnek azt az eleganciáját, amely az entrópia fogalmának alakulását jellemzi Carnot-tól Helmholtzig. A darwinizmus megszületése és utólagos újraértékelései, melyek az ortodox evolúciós tantól a modern molekuláris biológiához vezetnek, az emberi szellem „leggazdagabb pillanatai“-hoz tartoznak. Ennek ellenére az anyag nagy része és számos filozófiai következménye elérhető a laikus számára. Ugyanez érvényes, bár kisebb mértékben, az Einstein, Bohr, Wolfgang Pauli és Max Born közötti vita bizonyos részére is — mindegyiküktől páratlanul őszinte, személyes odaadással teli levelek maradtak ránk — az indetermi-

nális anarchia és a szubjektív interferencia kérdésére vonatkozóan a kvantumfizikában. Oly életteli témákról van itt szó, mint bármely humán tudományban.

A természettudományok és a technológia történetének mellőzése az iskolai tantervekben egyenesen szegénytelen. Képtelenség a reneszánszról beszélnünk az akkori kozmológia és a matematikai álmok ismerete nélkül, melyek a korszak művészetét és zeneelméletét átszövik. Csak felületesen olvashatjuk a XVII. és XVIII. század irodalmát és filozófiáját, ha nem vagyunk tudatában a fizika, a csillagászat és az algebrai analízis kibontakozó szellemének ebben a korban. A neoklasszicizmus modellje hiányos Linné nélkül. Mit állíthatunk felelősséggel a romantikus historizmusról, az idő új felméréséről Hegel után, ha elmulasztjuk belefoglalni Buffont, Cuvier-t és Lamarckot? A humán tudományok nemcsak gőgösen viselkedtek, amikor jogot formáltak a főszerepre, hanem esztelenül is: Lucretiusokra van a legsürgősebb szükségünk.

Amikor maga a kultúra is oly rendkívül szétdarabolt, nem szükséges a természettudományokat különállóként emlegetnünk. Ami őket annyira megkülönbözteti a humán tudományok jelenlegi helyzetétől, az kollektív jellegük, rejtett időbeliségük. Ma a természettudomány mindenekfelett kollektív vállalkozás, melyben az egyén tehetsége a csoport függvényévé válik. De, amint látjuk, a mai radikális művészet és antiművészet mindinkább ugyanilyen pluralitásra törekszik. A humanista és a természettudományi érzék közti különbség időbeli. Más szóval a természettudós tudja, hogy holnap előbbre lesz, mint ma. A huszadik századi iskola olyan matematikai és kísérleti fogalmakat alkalmaz, melyek Galilei vagy Gauss számára elérhetetlenek voltak. A természettudós időgörbéje pozitív. A humanista elkerülhetetlenül hátratekint. Ismereteinek alapvető listája, mindennapi tudós- vagy kritikus munkájának segédeszközei mind a múltból származnak. Hajlamos azt hinni, esetleg anélkül hogy kimondaná: a múlt alkotásai ragyogóbbak, mint saját koráé. Az állítás, hogy „Shakespeare a legnagyobb és legökéletesebb író”, akit az emberi nem valaha is létrehozhatott, logikai és majdnem nyelvtani visszaélés. De meggyőződést fejez ki. S ha lehetséges is, hogy Rembrandt vagy Mozart művészetének egyenlő társa akad majd a jövőben (az *egyenlő* szó önmagában már bizonytalan és elmosódott fogalom), túlszárnyalni nem lehet őket. A művészetnek megvan a maga mélységesen logikus folytonos energiája, de ez nem a természettudományok additív haladása. Nem tévedések kijavításáról vagy tanácsok megdöntéséről van szó. Mivel magában hordja a múltat, a nyelv — eltérően a matematikától — visszafelé vonz. Ebben rejlik Euridiké jelentősége. Mivel legbelső lényének valóságát maga mögött hagyta, a szavak embere, a dalnok visszafordul a nélkülözhetetlen árnyak birodalma felé. A természettudós szerint idő és világosság előttünk állnak.

Ha valahol, hát itt található a megosztás a „két kultúra” vagy inkább a két irányvonal közt. Aki valaha is természettudósok közt élt, az valószínűleg tudja, mennyire befolyásolja életstílusukat ez a polaritás. Számukra az este már a holnapot mutatja, *e santo è l'avvenir*.

C. Cutean Éva fordítása

GONDOLATOK A KÖNYVESPOLC ELŐTT

Milyen kellene legyen, mai viszonyaink között, egy harminc év körüli értelmiségi könyvvállománya?

Mivel az irodalom nem a lehetőségek világa, mint az élet, próbáljunk ezúttal eltekinteni a pillanatnyi lehetőségektől, amelyek esetlegesek (a könyvpiaci pillanatnyi kínálata, a behozatal nehézségei, a fordítások foghíjas címjegyzéke, a példányszámok, mind esetleges, változó vagy megváltoztatható tényezők); vegyük figyelembe viszont a kor konstáns, megkerülhetetlen adottságait: a lakások csekély befogadóképességét és az értelmiségiek közepes jövedelmét. Mellőzzük továbbá a kinek-kinek foglalkozása szerint adódó szakkönyvkérdést — ezeknek nem az én virtuális irodalmi könyvespolcomon a helyük, ha ugyan az érdekelt könyvtulajdonos nem irodalomtanár vagy más, irodalommal kapcsolatos ténykedés professzionistája.

A könyvvásárlás dilemmái általában már a kamaszkor vége felé kezdődnek el, s a főiskolás korban elkövetett hibák — mint némely más téren is — nyomot hagynak. E nyomok jelen esetben tárgyi valóságúak, s mint ilyenek, a kallódás esélyei mellett is, lesújtóak. Az esztelenül szerzett könyvvállomány, ha mégoly csekély is, szégyénérzetet kelt birtokosában; nem hajítja ki (hiszen a könyv érték), nem cseréli ki, de a lakásába először belépő vendégnek, ha reápillant, büntudatosan és megvetően mentegeti, mint a rendetlen emberek az otthonukban „éppen“ uralkodó fölfordulást. A rosszul szerzett, saját tulajdonban lévő könyvek utálata valójában az önutálat egyik kulturált formája. Úgy szokták enyhíteni, mint az önutálat kevésbé kulturált változatait: igyekeznek megfeleledkezni az okáról. A büntudatos könyvtulajdonos nem tudja pontosan, milyen könyvei vannak, s számúzi őket otthona legkevésbé becsült zugaiba s szekrények tetejére, ahol a rossz bánásmód következtében elpiszkolódnak és szétrongyolódnak, növelvén gazdájuk gyötrelmeit. De, noha az ilyen könyv régóta nem érték, nem dobják ki — mint ahogy a túlságosan régen kölcsönzött könyveket nem viszik vissza: ha csak elmozdítják őket, kicsordul a bűn.

Minderről valójában az iskolában kellene beszélni, egyetlen órán — illetve az egyetlen, a leendő tanároknak. Talán avval kellene kezdeni, hogy nem minden jó könyv való megőrzésre. Akadnak kitűnő olvasmányok, melyeket soha többé nem fogunk újra olvasni; s amikor letesszük ezeket a könyveket, többnyire tudjuk, hogy végeztünk velük. Célyszerű őket elajándékozni vagy olyanoknak oda-kölcsönözni, akik biztosan nem adják vissza — vagy éppen eladni őket az antikváriumnak. A megfontolt könyvgyűjtéshez hozzátartozik az öntudatos könnyelműség. Az irodalom természetéhez tartozik, hogy a továbbadásra alkalmas művek a kortársi világirodalom némely termékei; nem föltétlenül rossz könyvek, de csupán bizonyosfajta időszerűségük miatt érdemlik meg az elolvasást. Melyek ezek a könyvek — ezt minden igazi olvasó fel tudja mérni, legalábbis a maga számára.

Ezzel korántsem azt akarom mondani, hogy a magánember könyvállománya a tudományosan szentesített alapvető művekre szorítkozzék. A magánkönyvtár akkor ér valamit, ha a tulajdonosára hasonlít. Harmincéves korban elvárható annyi önismeret, hogy a könyvesboltokban böngésző vásárló tisztában legyen a saját érdeklődésével, a saját ízlésével. S mert a vásárlás lehetőségei nem korlátlanok, fölösleges, hogy elvont értékfogalmak szerint válogasson innen-onnan, a homo universalis ma már, fájdalom, megvalósíthatatlan igényével. A rosszul összeválogatott magánkönyvtár — az ún. saláta — gyakran ennek a tiszteletre-méltó igénynek a szellemében jön létre. Akad benne Degas-album, Képes Remekírók sorozat, Schiller Költeményei Dóczy Lajos használhatatlan fordításában, krimi, két kötet Csehov műveinek négykötetes kiadásából, egy kötet a strukturalizmusról szóló tanulmánygyűjtemény kétkötetes kiadásából, háború előtti atlasz, mindenféle „modern“ regény, két kötet Lenin összes műveiből, Természettudományi Lexikon — és így tovább. Az ilyen magánkönyvtár használhatatlan, noha nem ritkán nagyon sok, helyel-közzel önmagában véve értékes könyv lappang egyetemes zűrzavarában.

Lehetetlen megmondani, kinek milyen könyv legyen a polcain, de a válogatás szempontjai áttekinthetőek. Személy szerint nem rajongok a lexikális jellegű magánkönyvtárért, mert a benne tárolt roppant információtömegnek semmi köze a műveltséghez, amely minőségi fogalom. Aki lexikonokból és irodalomtörténetekből tájékozódik a világirodalomról, kevesebbet tud róla, mint aki olvasta a *Faustot* és Dosztojevskij regényeit. De kétségtelen, hogy az ésszerűen válogatott magánkönyvtárban ott a helye néhány fontos kézikönyvnek, jó szótárnak, atlasznak, történelmi, filozófiai, mitológiai stb. összefoglaló műnek. A XIX. és a XX. század ebben a tekintetben többet és jobbat produkált, mint az összes könyves századok eladdig. S ha drágák is az ilyen könyvek, megérik a pénzt — ha ugyan nem minden fajtáját vásárolják; az *Orvostudományi Lexikonnak* például csak orvosok könyvespolcain van helye, de a négykötetes Brehm (*Az állatok világa*) hasznos mű minden házban.

Az értelemszerűen válogatott magánkönyvtárban a lexikális művek legfeljebb negyedét alkotják a könyvállománynak — és ezt is sokallom. Azt se vélem bölcs szokásnak, ha valaki valamely kiadói (nem szerzői) sorozat valamennyi kötetét megveszi — például a teljes Horizont-sorozatot. Annak se látom értelmét, hogy aki nem kedveli a verset, valamilyen rosszul felfogott kulturális illemből, verseskönyveket vásároljon. Én például nem szeretem az ún. dokumentumkönyvek műfaját, s ha elvétve el is olvasok egyet-egyét, fölöslegesnek érzem, hogy megvásároljam vagy megőrizzem. Semmi kifogásom azonban szebeni barátom kis háborús dokumentumgyűjteménye ellen; történelemtanár, és szenvedélyesen foglalkozik a két világháborúval.

Amennyire a világirodalmat kedvelő ismeretlen olvasónak tanácsot adhatok, miképpen válogasson a megőrzendő könyvekből, mindenekelőtt azt javallanám, igyekezzék bizonyos történelmi arányosságra törekedni. (Történelmi, nem földrajzi arányosságra!) A pusztán huszadik századi művekre szorítkozó könyvállomány — miként a fejekben is — épp e század egyik legjelentősebb szellemi felfedezését fosztja meg hatékonyságától: a viszonylagosságot. A világirodalomhoz Camus is hozzátartozik, de Camus műveiből nem lehet kiindulni a kiegyensúlyozott irodalmi kultúra felé; egyetlen szerző műveiből sem lehet kiindulni. De míg a korszerű vegytan nélkülözheti talán ókori előzményeit, az irodalom csak folyamatosságában ítélfelhető meg — a folyamatossága fontosabb, mint az egyetemességé. A történelmi tudat nélkül — s a viszonylagosság az irodalomban csak

a történelmi tudatból eredően segítheti a művek megértését — az olvasó emberben olyan zavarok keletkeznek, mint a kisagyától megfosztott kutya mozgásában. Annak, aki pusztán modern irodalmi olvasmányok alapján ítéli meg a *Werthert*, giccsélménye származik majd a remekműből; a giccset jelen esetben a befogadó hozta létre, nem Goethe. A magánkönyvtárban a történelmi arányosság alkalmazása egyszerűen annyit jelent, hogy a művek — Homérosztól napjainkig — az irodalom fontos korszakainak megfelelően kapnak helyet a polcon. Ha valakinek — ezen a ma már jól áttekinthető vonulaton kívül — külön örömet szerez a kínai vagy a szanszkrit kultúra, annál jobb; hadd legyen kínai vagy szanszkrit polca a szobájában.

A legfontosabb persze az, hogy mindenkinek legyen mindig éppen megfelelő olvasnivalója a saját könyvei között — olyan olvasnivalója, amely nem az idő agyonütésének kietlen érzésével fenyegeti. Hiszen olvasás közben ugyanúgy lehet unatkozni, mint olvasás nélkül — s egy jó beszélgetés föltétlenül többet ér, mint egy fölösleges könyv.

Nem hiszem, hogy a felnőtt ember könyvtárának a kötelező olvasmányok szigorát kellene tükröznie; s ha valaki rádöbbsen, hogy nincs mit kezdenie Dante *Komédiájával*, s egy rosszul sikerült kísérlet során végképp szakított a művel, nem muszáj megvennie vagy megtartania. A kötelező olvasmányokból szervezett magánkönyvtárt egyvalamire nem lehet használni: nem lehet szeretni — s ha nem lehet szeretni, nem ér semmit.

De aki ismeri bizonyos nagy olvasmányélmények kompromittálódásának kínos és ostoba érzését az újraolvasás során, gondoljon arra, hogy a művekhez való viszonya, a saját változásának megfelelően, amely kiábrándulásait szülte, pozitíven is alakulhat: hogy a könyv, amelyet huszonöt éves korában halálosan unt, egy idő múlva fontosabbá válhat számára egykori nagy olvasmányélményeinél. Szerezzünk tehát olyan könyvet is, amelyet nem kedvelünk, de amelyről (az irodalomtörténet, a kritika, a nálunk illetékesebbek nézete szerint) föltételezhető, hogy valamikor érdekelni fog. Már csak azért is, mert a pusztán kedves könyvekből gyűjtött készlet nem oly használható, mint az éléskamra meg-megisméltődő befőtt-gyűjteménye: nem lehet minden évben elfogyasztani. Vásároljunk nyugodtan olyan könyvet is, amelyet egyhamar nem valószínű, hogy elolvasunk; eljöhét a nehéz óra, amely összehoz vele. Az olvasás esélyei éppoly kiszámíthatatlanok, mint az élet esélyei — de a rendszeres olvasásnak éppúgy megvan a maga célszerű, kipróbált higiéniája, mint a rendezett életnek.

Ha idegenkedem is a kötelező olvasmányok szellemétől a magánlakás polcain — legalább annyira idegenkedem attól a szellemi otthontalanságtól, amely a nemzeti irodalom bizonyos alapműveinek hiányában érzékelhető. Mert Petőfi-ben az is jó, hogy kötelező olvasmányunk volt; költői evokatív ereje rejtélyes módon vegyül el saját gyermekkorunk s az irodalommal való első kapcsolataink atmoszférájával. S ezért van valamilyen undok mesterkélttség minden olyan magánkönyvtárban, amely a fűgén tájékozódó, becsvágyó felnőtt szerzeményeire szorítkozik, s mellőzi személyes múltját és hovatarozásának szelíd tanúit. Egy heidelbergi német barátom lakásában láttam egy perzsa könyvespolcot, amely perzsa feleségéhez tartozott, mint a hölgy fekete haja és hatásos orra. S érdeklődésemre egész kis perzsa költészettörténetet rögtönzött, mialatt különös könyveit tapogattam.

A világirodalomnak kevés olyan műve akad, amely otthonosság tekintetében fölér a gyermekkorunkban felfedezett költőkkel. De Shakespeare drámái mégis ilyenek, ha nem olvastuk is gyermekkorunkban. Shakespeare-ben egy másféle

hovatartozás: az irodalom otthonossága testesül meg — valahogy úgy, mint Mozartban a zene otthonossága. Történetesen ismerek valakit, aki az irodalomból Shakespeare-t, a zenéből Mozartot mellőzi, nem szereti őket, úgymond. Egyszerűbb lett volna azt mondania, hogy nem szereti az irodalmat meg a zenét. De a valóságos tartalmak kimondásának gyakorlatát nem az „őszinte“ gyermekkorban tanuljuk meg — hanem az irodalomból. Ismerősöm nem szereti az irodalmat, s ezt azért nem tudja kimondani, mert nem szereti az irodalmat, s nem tudott tanulni belőle.

A jól összeválogatott magánkönyvtár, ha számbelileg csekély is, kétféle szembesítés lehetőségét tartogatja a polcokon, csodálatos készenlétben: az önmagunkkal való szembesítés lehetőségét meg a világgal való szembesítés lehetőségét — a világgal, nem a valósággal. A valósággal nagyon jól lehet ismerkedni az irodalom nélkül is — egy tengerész vagy egy okos pincér legalább annyit tud a valóságról, mint az irodalmi magánkönyvtár birtokosa. A valóság *jelentése* azonban a könyvekben lappang — a könyvekben lappang a világ. A *Karamazov* testvérekben az átszellemített, legmélyebb összefüggéseiben megjelenülő élet gazdagabb tapasztalata válik hozzáférhetővé *a jelentésével együtt*, mint egy átlagos családé, mint tíz-húsz emberélet tapasztalata. A könyvekkel együttélő ember ezért jobban ismeri a világot, mint a kalandor vagy a föld körüli utazó.

Az irodalmi magánkönyvtár ebben az értelemben — s nem a benne felhalmozott információk tömege szerint — lehet „a megismerés tárházává“. S egy bizonyos minőségen belül, az lehet, tekintet nélkül a címjegyzékére. Ezért óvakodom attól, hogy akárcsak elképzeljem is az eszményi magánkönyvtár katalógusát — mások számára. Meggyőződése, hogy mindazt, amit én a magam meglévő vagy áhított könyveimből kaphatok, másvalaki — ugyanazon a minőségen belül — megkaphatja más könyvekből is. Azt azonban nem hiszem, hogy könyvek nélkül is megkaphatja, vagy a silány könyvekből; hogy a silány könyvek felől járható út vezet a remekművek felé. A rossz könyvek olvasása egyáltalán nem jó időtöltés, még annak sem, aki nem ismer jó könyveket. Az olvasás mint pusztá időtöltés hitványabb szórakozás, mint a kockázás, amellyel a játékosok — a játékosok s a maguk módján — a sorsukra figyelnek, vagy arra, amit annak vélnék.

Könyveink sohasé tudtak megbízható választ adni a legfontosabb kérdésre, az élet értelmére. De minden igazi könyv ezt feszegeti. A megismerés különösségéhez tartozik, hogy minél több kísérletet vesz számba az élet értelmének indirekt megfogalmazására, felelet nélkül is annál világosabbnak érzi.



Kazinczy Magda: Tó fákkal (faliszőnyeg)

NEMZETISÉGI KULTÚRÁNK NEMZETKÖZI VALUTÁJA, A FOLKLÓR

A folklórnak, mint a szellemi javaknak általában, merőben lehetetlen az „értékét” meghatározni vagy kifejezni — azonban a szellemi javakkal szinte egyidős lehet az embernek az a törekvése is, hogy bár egy-egy jelzővel vagy körülírással, máskor viszonyítással vagy összehasonlítással megkísérelje hangsúlyozni e javaknak az anyagi értékeken messze túlmutató szépségét és fontosságát. Ilyen és csakis ilyen értelemben tehetjük föl, azaz föl is *kell* tennünk a kérdést: a kutatások mai állása szerint mi az értéke, a jelentősége a romániai magyar folklórnak hazai és egyetemes vonatkozásban?

A román folklórkutatás vezetője, a nemzetközi tekintélyű Mihai Pop professzor — többek közt nyelvünknek és folklórunknak is kitűnő ismerője — már másfél évtizeddel ezelőtt a következőket írta: „A magyar folkloristák egyetértően elismerik, hogy hazánkban a székelyek meg a csángók folklórja olyan hagyományos javakat őriz, amelyek sehol másutt a magyar folklórnban nincsenek meg.” (*Contemporanul*, 1957. december 13.) Ezt a tételt azóta számos kutatás megerősítette (magam folklórstatisztikai adatokkal is igyekeztem alátámasztani), sőt árnyalta és gazdagította, ugyanis a minősítést a székely meg a csángó folklórról az egész romániai magyar folklórra kiterjeszthetjük, a gazdagságot pedig a román meg a magyar folklór összefüggéseiben, egymásrahatásában méltányolhatjuk. A magam érvei helyett idézem két nagynevű magyar folklorista egészen újkeletű véleményét, ők ugyanis eleve nem lehetnek sem román, sem romániai magyar „lokálpatrióták”. Ismeretes, hogy 1971-ben a III. Nemzetközi Dunamenti Folklórfesztivál két elsődijasa két Maros megyei táncsoport volt. A nemzetközi zsűri elnöke, Martin György mondotta: „Európában sehol sem őrzik oly eredetien és tisztán a folklórt, mint Erdélyben. A vendégek közül a füleházi román és a jobbágytelki magyar nemzetiségi csoport bizonyult a legjobbnak.” (*Új Élet*, 1971. 20.) És Vargyas Lajos széles távlatú, kimunkált véleménye népballadáinkról: „Kelet-Európa és Észak-Amerika (Kanadával) az a két terület, ahol ma a legeredményesebb népdal- és balladagyűjtés folyik. A folklór ilyen gazdagságával általában más országok is dicsekedhetnek, különösen a Balkánon le egészen Görögorszáig, sőt Szlovákia is hasonlóan gazdag lelőterület. De a ballada műfajában már szegényebb, mint Románia, a Balkán pedig nem mindig a legigazibb műfaji sajátosságokat őrzi ebben a népköltészeti ágban. E tekintetben a romániai magyarság szinte mindenkit megelőz a világon. Ott még legtöbb helyen a valódi, klasszikus értelemben vett ballada volt virágzásban, s a folklór-hagyomány gazdagsága is olyan, mint Románia-szerinte mindenütt.” (*Korunk*, 1971. 7.)

Minden illetékes hazai és külföldi tudós — Bartóktól napjainkig — ilyen és ehhez hasonló helyet jelöl ki folklórunknak a nap alatt. Közvetlenül vagy közvetve, de mindenikük érzékelteti, hogy ez a folklór nemcsak alkotói és fenntartói számára értékes, hanem a folklórjavak országos és nemzetközi kincses-tárában is megvan a méltó, egy s más vonatkozásban úgyszólván kiváltságos helye.

Folklórunk nemzetközi jó híre gyűjtésével és kiadásával egyidőben kezdődött. Két évvel ezelőtt megkíséreltem nyomon követni bár egyetlen műfaj, a magyar népballada műfordításainak útját az európai irodalmakban (*Népballadánk itthon és Európában. Korunk*, 1969. 11.). Az adatok tanúsága szerint Kriza János halhatatlan székely népköltési gyűjteményéből, a *Vadrózsákból*, alig másfél hónappal megjelenése (1863) után, az egyik *Kádár Kata*-ballada német átköltésben is nyomdafestéket látott, s attól fogva napjainkig egymás után sorakoznak a magyar népballadák — időrendben — német, francia, olasz, finn, lengyel, román és angol nyelvű kötetei. Mindezekben a mai romániai magyar, elsősorban székely balladák súlyukhoz méltó arányban szerepelnek, sőt jelentek meg olyan kötetek is, amelyek kizárólag székely, illetőleg romániai magyar balladákat tartalmaznak. Mindez pedig nemhogy a mi kezdeményezésünkre, hanem jobbára tudtunk nélkül történik, a szellemi javak szakadatlan kiválasztódásának, nemzetközi áramlásának és cseréjének törvényei szerint; még ha akarnók is, akkor sem tudnók ezt a folyamatot fékezni vagy megállítani.

Terjedelem és grafikai kivitelezés tekintetében az összes korábbi köteteknek mintegy a koronája a cambridge-i Egyetemi Nyomda remekművű kiadványa: *Hungarian Classical Ballads and their Folklore* (1967), Ninon A. M. Leader munkája. Mivel, címének megfelelően, kizárólag a klasszikus balladákat mutatja be és méltatja, régi balladaköltészetünk páratlanul gazdagon vonul fel e könyv lapjain. Az 58 fordítás közül 43 (vagyis 74%!) a mai romániai magyar balladaterületet képviseli, mégpedig 29 székely, 9 moldvai csángó, 2 mezőségi, 2 bánási és 1 bihari (nagyszalontai) balladával.

Vajon mi az oka annak, hogy miközben romániai magyar kultúránk eddig irodalomközpontúnak bizonyult, a nagyvilág spontán (tehát nem itthonról szervezett) figyelme — és elismerése — oly kitartóan, következetesen és nagymértékben folklórunk felé irányul? Válaszként először a költő-műfordító Kiss Jenő vallomását idézem: „Egy nép megismerésének legautentikusabb forrása a népköltészet. Ebben nyilatkozik meg a maga igazi mivoltában az illető nép sajátos lelki-sége, gondolkodásmódja, nyelvének minden eredeti szépsége. Míg a műköltészet akarva-akaratlanul alkalmazkodik a világirodalom áramlataihoz, és azokhoz hasonló stílusokat és formákat hoz létre, addig a népköltészet minden kimutatható kölcsönhatás ellenére különlegesen egyéni marad, megőriz és továbbad olyan vonásokat, amelyek csupán az illető nép sajátjai. Mélyen, egész valójában megismerni egy népet népköltészetének ismerete nélkül, véleményem szerint, nem is lehet. Márpedig mi a célja a fordításirodalomnak? Megismertetni a velünk együtt és a tőlünk távolabb élő népeket, műveltségüket, szellemi világukat.“ (*A leghitelesebb forrás. Előre*, 1971. június 9.)

Valóban, „felfedezésének“ és rendszeres gyűjtésének, tanulmányozásának kezdetei óta, a folklórtémák és műformák állandó nemzetközi mozgása és kiegyenlítődése dacára, a folklórt mint a nép(ek) évszázados, évezredes kollektív szellemi alkotását joggal tekintjük a nemzeti (nemzetiségi) sajátosságok, jellegzetességek egyik hordozójának. Nyilvánvaló, hogy a romániai magyar nemzetiség sajátos lelki-szemleli arculatát irodalmunk (egésze vagy egy része?) szintén (vagy még inkább?) kifejezi, irodalmáraink azonban az ilyesféle kutatásokkal még jórészt adósaink. (Kántor Lajos most tört utat ezen a járatlan területen a *Korunk* 1971. decemberi számában közölt tanulmányával: *Népballadától — novelláig*.) Ha mi magunk sem tisztáztuk még, hogy irodalmunkban mi a különleges, a nagyvilág annál kevésbé tudhatja — pedig kétségtelenül érdeklődik iránta. Ezt az érdeklődést igazolják például Susan Hargreaves frissiben kelt reflexiói Tamási Áron

Abelének angol fordításáról. Aligha véletlen, hogy az angol kritikus Abel „beszélgetés-művészetének” gyökereit Kriza népmesegyűjteményében sejtí. (Abel *alone. A Hét*, 1972. 10.)

Folklorunk hírneve a világszerte érvényesülő nemzetközi folklorisztikai gondolkodás folytán napról napra tovább növekszik. A folklorjavak országhatárokat és nyelvhatárokat nem ismerő nagy összefüggései miatt ugyanis az a folklorista, aki nem kizárólag helyi anyagot közöl helyi használatra, és a „tudományos” minősítésre igényt tart, a maga nemzeti anyagát mindig nemzetközi összefüggésekbe illeszti; akkor is, ha nem összehasonlító kutatást folytat. Ismeretes, hogy a nyugati országokban nem egy fiatal folklorista doktorandus fél világra kiterjedő levelezéssel, xeroxok és mikrofilmek sokaságával, megannyi nyelvből készült fordításokkal (és mindezek érdekében nagy anyagi befektetéssel) gyűjti össze disszertációjá anyagát. E sorok írása előtt néhány nappal például levelet kaptam a hamburgi egyetem Ibéro-Amerikai Kutatóintézetének egyik doktorandusától, aki az amerikai jiddis-spanyol kétnyelvű folklorral foglalkozik. Olvasta a *Revista de etnografie și folclor* 1967-es évfolyamában megjelent dolgozatomat (*Cîteva date cu privire la povestitul bilingv în Europa răsăriteană*), azonban nem tud hozzájutni az ott idézett összes forrásokhoz, valamint az újabb kutatási eredmények is érdeklők. A válasszal együtt magam és kolozsvári kollégáim munkáiból 17 olyan különnyomatot küldöttem címére, amelyek közvetlenül vagy közvetve a kétnyelvű folklorral foglalkoznak. Alig hiszem, hogy sok városból — fővárosokat is ide számítva — kapna ennél több bibliográfiát. A folklor témák ugyanis nincsenek sem helyhez, sem személyhez kötve, és bárhol, bármilyen kis kutatócsoport érhet el olyan eredményt, amely nemzetközi szinten érdeklődést kelthet.

A jelzett folklorisztikai gondolkodást kitűnő tudományos munkaeszközök szolgálják, illetőleg ez a gondolkodás olyan munkaeszközöket hozott létre, amelyekkel nem sok társadalomtudomány rendelkezik. Beláthatatlan fontosságú például az a tény, hogy 1910 óta nemzetközi népmesekatalógusunk van (*The Types of the Folktale*), amelyhez a nemzeti katalógusok tucatjai igazodnak és csatlakoznak; segítségével a föld bármelyik pontján másodpercek alatt meg lehet állapítani, hogy valamely mesetípusnak hány (katalogizált) magyar változata ismeretes. 1932 óta a mesekatalógussal együtt használhatjuk a nemzetközi népköltészeti motívumszótárt (*Motif-Index of Folk-Literature*); 1917-től jelennek meg az évenkénti egyetemes néprajzi bibliográfiák (*Internationale volkskundliche Bibliographie*) vaskos kötetei; 1960 óta a *Demos* című nemzetközi néprajz-bibliográfiai szemle (*Internationale ethnographische und folkloristische Informationen*) százával, ezrével közli az etnográfiai és folklorisztikai művek kivonatait.

Valamennyi ilyen és ehhez hasonló csatornán szünet nélkül ömlenek a nemzetközi tudomány és művelődés óceánjába a hírek és adalékok, részletek és mutatványok folklorunkról és folklorunkból. De vajon ömlenek-e vagy csak véletlenül csurrannak-cseppennek? Itt a *vagy* nagy különbséget, jobban mondva jelentőséget hordoz, amiért is arra kell törekednünk, hogy folklor-kutatásunk eredményeit, folklorunk sajátosságait és értékeit minél több néppel megismertessük, folklorjavainkat az emberiség minél nagyobb részének közkincsévé tegyük. Mivel pedig e törekvésünknek a nyelvi különbségek gátjaival kell számolnia, lássuk, hogy mit tettünk a nyelvi gátak áttöréséért.

Magyar nyelvű akadémiai folyóiratunk, a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* megindulásakor, 1957-ben mindenik tanulmány után román, orosz és francia nyelvű kivonatot közölt, ám 1963 után az orosz és francia kivonatot megszüntette. Tíz-tizenöt sornyi kivonat: piciny ablak, amelyen át a világ érdeklődő



NAGY ALBERT — A FEKETE KAKAS FESTÉSE KÖZBEN



GY ALBERT: POLIFÓNIA

szakemberei tudományos műhelyünkbe legalább bepillanthattak. A *Nyírk.* ezt a piciny ablakot is becsukta, és többszöri külföldi sürgetésre sem nyitotta ki többé.

A volt Irodalmi Könyvkiadó, illetőleg a Kriterion meg a Dacia három folkloriadványunkhoz illesztett román, orosz, német és angol nyelvű kivonatot (*Kurcsi Mínya havasi mesemondó; Balladák könyve; Kriza János*). A kezdeményezés nagy erkölcsi-tudományos haszna a gyakorlat kiszélesítését sugallja, minden kiadványunk esetében, amely számot tarthat a nemzetközi folklorisztika érdeklődésére.

A kivonatok mellett nagy gonddal és felelősséggel összeválogatott teljes tanulmányok és gyűjtemények fordításai szolgálhatnak igazán folklórunk hírnevét, ezen a pásmán azonban, itthoni viszonylatban, szerény eredmények mellett inkább csak szép lehetőségekről és feladatokról beszélhetünk.

A romániai magyar folklór publicitásának legelső és kézenfekvő gyarapodása a román fordítás — ez azonban nemcsak folklórunk más nyelvű ismerőinek-barátainak egyszerű számbeli növekedését jelenti. Folklórunk a román fordítások útján nemzetiségi kultúránk vérkeringéséből az ország kulturális vérkeringésébe kapcsolódik, mint ahogy a román folklór is, magyar tolmácsolásai révén, nemzetiségi kultúránkba áramlik, azt gazdagítja-erősíti. Mivel ilyenformán a folklórtolmácsolások, szorosan vett irodalmi hivatásukon túl, a román nép és a magyar nemzetiség minél jobb kölcsönös megismerését, barátságuk és testvériségük elmélyítését, eszmei egységük megszilárdítását munkálják, a román—magyar és magyar—román folklór-műfordításban — nemcsak tudományos-kulturális, hanem politikai okok miatt is — a folytonosságnak, a tervszerűségnek és a kölcsönöségnek kell érvényesülnie. Ennek érdekében vállaltam magam is mostanáig nyolc olyan önálló folklórkötet gondozását, amely kizárólag vagy (két esetben) túlnyomórészt a román folklórt szálaltatta meg magyarul, éspedig négy kötetnyi verses epikát: *Legszebb román népballadák* (1960); *A báránka*. Román népballadák (1963); *Novákékról szól az ének*. Román hősi balladák (1969); *Szarvasokká vált fiúk*. Román kolindák (1971); egy kötet lírát: *Hej, zöld levél*. Román népdalok (1966); három kötet mesét: *Aranyhajú testvérek*. Romániai népmesék (1964); *Az okos fiúcska*. Romániai népmesék (1968, a címlapon 1967); Ion Pop-Reteganul: *A virágok apja*. Erdélyi román népmesék (1969).

E könyvsorozat kellő alapot biztosított, hogy a magyar folklór román (részben német) fordítását is szorgalmazzam. Hadd tallózzak kissé tulajdon „hagyatékomban”: 1959. július 15-én írásos javaslatot nyújtottam be székely népballadák német kiadására (a fordító Franz Johannes Bulhardt lett volna); szeptember 24-én, a Benedek Elek centenáriumi ünnepeken részt vevő íróársak (Asztalos István, Balogh Edgár, Hajdu Győző, Kacsó Sándor, Létay Lajos, Dumitru Mircea, Ioanichie Olteanu, Szász János és mások) nevében is, Elek apó válogatott népmeséinek román kiadására; 1961. január 26-án, Petre Şaitişsal, magyar népballadák román fordítására; 1962. szeptember 17-én egy romániai magyar népmese-gyűjteményre román nyelven; október 4-én egy román—magyar összehasonlító balladagyűjteményre magyar nyelven; 1965. április 30-án *Farkas-barkas* című magyar meseválogatásom javának román és német fordítására, valamint *Az okos fiúcska* című romániai mese-gyűjteményem román kiadására; 1967. január 16-án a *Román—magyar két nyelvű mesemondók Árpáston* című monográfia kiadására; 1970. február 25-én megismételtem Şaitişsal közös korábbi javaslatunkat. E javaslataim egyikére sem kaptam választ — amiből azonban nem következik, hogy a fordítások meg se indultak volna. Így 1962-ben egy kis székely meseválogatásom látott napvilágot Ion Crişan tolmácsolásában: *Nunta tătine-meu*. Basme şi povestiri populare secuieşti. Haralambie Grămesucnak két olyan kötetet köszön-

hetünk, amelyek közül az egyik kizárólag, a másik jórészt romániai magyar népballadákat szolgáltatók meg: *Balade populare maghiare din R.P.R.* (1960) és *Intrecerea florilor*. Poezii din folclorul naționalităților conlocuitoare (1971). Végül Nicolae Străvoiu jóvoltából Elek apó egy csokornyai meséje is eljutott a román gyermekolvasók kezébe: *Capra năzdrăvană* (1971).

Ha már hozzáfogtunk, készítsük el a mérleget. Ismeretes, hogy Romániában mások is gondoztak magyar fordításban román folklórköteteket, Magyarországon pedig szintén megjelent magyarul számos folklórkiadvány. Adjuk hozzá ezekhez a Creangă- és Ispirescu-mesék tucatnyi magyar kiadását: a végeredmény örvendetes. Ha ezt a felsorolt négy román címhez viszonyítjuk, kétségtelenné válik, hogy a magyar népköltészet román tolmácsolásának kezdeteinél tartunk. Az eddigi címeket további köteteknek kell követniük, a feladatok dandárját pedig épp nekünk: romániai folkloristáknak és műfordítóknak kell vállalnunk.

A múlt idézése főként arra szolgálhat, hogy okuljunk belőle, a tanulságot ugyanis páratlanul jó feltételek közt kamatoztathatjuk, ha képesek leszünk rá. Első ízben van olyan önálló nemzetiségi könyvkiadónk, a Kriterion, amely az arra érdemes magyar műveket románul is, a nemzetiségek nyelvén is közölheti, az utóbbiak közt pedig világnyelv is akad, a német. A Kriterion szóban megígérte, hogy Petre Șaitiș balladafordításait, ha megütik a mértéket, közzölni fogja, ámde folklórunk legjavának német kiadására is gondolnunk kellene. Annál is inkább, mert a Kriterion a román folklórt németül már publikálni kezdte (Arthur und Albert Schott: *Rumänische Volkserzählungen aus dem Banat*. Märchen, Schwänke, Sagen. 1971), s ez a jó példa a romániai magyar folklór számára is nagy távlatokat nyitna.

A román és német fordítások mellett nincs a Kriterionnak egyetlen olyan kiadási nyelve sem, amelynek révén magunknak és folklórunknak ne szerezhetnénk új jó barátokat. Hivatkozom egy újvidéki élményemre, amelyet — minden lát-szólagos eredmény nélkül — már megírtam jó másfél évvel ezelőtt: „Dávid András [...] nyelvtudását és költői hajlamait kamatoztatva, magyar népballadákat fordít szerbre. Forrásként a *Jávorfá-muzsikát* használja (az ottani Forum könyvkereskedésben vásárolta), vagyis romániai magyar, közelebről székely balladákat ültet át szerb nyelvre. Különös élmény volt számomra *Budai Ilona* meg néhány más jeles székely népballada mindig bennünk csengő-zengő sorait szerb nyelven visszahallani. Mivel tehát Dávid András a mi székely balladainkat szolgáltatója meg — tudtommal első ízben — egy délszláv nyelven, fölmerül a kérdés: vajon bukaresti nemzetiségi könyvkiadónknak, a Kriterionnak, amelynek a hazai szerb nyelvű könyvkiadás is a feladatai közé tartozik, nem volna-e jó összefognia az újvidéki Forum könyvkiadóval, tető alá hozva egy kis magyar népballadakötetet a jugoszláviai, romániai és magyarországi szerb olvasók hasznára? Bármilyen kicsi lenne ez a könyv (mondjuk tíz-tizenkét ballada, megfelelő magyarázatokkal), akkor is nagy lépést jelentene egymás további kölcsönös megismerése és megbecsülése felé.“ (*Újvidéki beszélgetés az összehasonlító balladatudatásról*. Utunk, 1970. szeptember 18.)

Sokat lehet és kell még tanácskozni, vitatkozni a folklórunkkal való jó gazdálkodásról. Nyilvánvaló, hogy a könyvkiadás mellett a színpadnak, rádiónak, televízióknak is megvannak a sajátos feladatai, ezekről azonban talán más alkalommal. Egy bizonyos: a szellemi valutával sokkal nehezebb gazdálkodni, mint az anyaggal. Annál nagyobb a felelősségük romániai magyar művelődési életünk irányítóinak, hogy éljenek az adott lehetőségekkel, és teremtsenek új meg új lehetőségeket folklórkincseink feltárására és kamatoztatására.

AZ ÉRTELEM IGÉZETÉBEN

„minden, ami emberi, csak azáltal
emberi, hogy az értelem hat és ha-
tott benne“

(HEGEL)

A jelenkori költészet — és általában az irodalom — szemléleti és stílusbeli sajátosságainak minősítésében az *intellektuális* jelző minduntalan előfordul, sőt az irodalomtörténeti és kritikai írásokban való szórványos fölbukkanásai után immár a stílustörténeti kategóriák rangjára emelkedett (Szabó Zoltán: *Kis magyar stílustörténet*. Bukarest, 1970). Sajnálatos azonban, hogy ez a jelző mint irodalomtudományi és stilisztikai műszó nem tartalmazza a tudományos minősítő kategóriák használhatóságának legfőbb ismervét, az egyértelműséget, a félreérthetlenség biztonságát. A poliszémiából fakadó értelmezési buktatókon kívül, amelyek inkább a laikusok találgatásaiban jelentenek tévedési lehetőséget, sokkal zavaróbb tényezők azok a félreértések, amelyek már irodalmi berkekben tapadtak ehhez a fogalomhoz. Az az olvasó, aki a szónak egyik sajátos jelentéséből kiindulva az *intellektuális* költészetet valamiféle értelmiségiek-művelte és értelmiségiekhez szóló líraként értelmezi, nem téved olyan nagyot, mint az a kritikus, aki ennek kapcsán az élettől elrugaskodott, valóságidegen, spekulatív módon „szerkesztett“ nyelvi alkotásra gondol. Zavaró körülmény az is, hogy ez a műszó — a realizmushoz hasonlóan — egyszerre tölti be a konkrét stílusirányzat jelölőjének és egy elvont, időtlen stíluskategóriának a szerepét. Ahhoz, hogy irányzati sajátosságként értelmezhető stílusjegynek minősüljön, az intellektuálisnak nevezett irodalmi jelenségnek tartalmaznia kell mindazokat az — egyfelől szemléleti, másfelől nyelvi — jellemzőket, amelyeknek többé-kevésbé homogén ötvöződése megalapozza egy kor-meghatározta, stílustörténeti kategória használatának létjogosultságát. Am ez a fogalom nemcsak a műértelmezésben és stílusjellemzésben játszott sokrétű szerepe miatt vet fel tisztázásra váró problémákat, hanem azért is, mert értelmező, minősítő jellege mellett az értékelés mozzanatát is tartalmazza: negatív és pozitív előjellel egyaránt használatos (Kántor Lajos: *A világ közérzeti térképén*. Utunk, 1971. 8.). Az, hogy az intellektualizmus mint egy-egy műalkotás minősítése hol a méltatást, hol az elmarasztalást hivatott kifejezni, figyelmeztet a történetiség és a normatív szempont összefüggésének kikerülhetlenségére a fogalom tárgyalásában.

A fentiek nyilván jelzik, hogy — bár az elnevezés (intellektuális költészet, intellektuális stílus) tartalmazza a divatosság legfőbb előnyét, a gyakori előfordulás, a felkapottság figyelemkihívó erejét — tartalmát tisztázni korántsem egyszerű, mert éppen divatosságánál fogva a legkülönbözőbb jelenségekre vonatkoztatják, és így sajátos irodalomtudományi és stilisztikai jelentése nehezen megragadható.

Mielőtt megpróbálnók a magunk számára tisztázni, feltétlenül szemügyre kell vennünk e műszó értelmezési lehetőségeinek sokféleségét, sőt ellentmondásos jellegét, mert a maga módján valamennyi ezzel kapcsolatos álláspont indokolt. Vi-

szonylagos létjogosultságuk alapja maga a szó eredeti jelentése, amely azonban — és itt kezdődik a bonyodalom — különböző irodalomtudományi szempontok, fel-felgóságok érvényesítése közben bizonyos „eltérítéseket“ szenved.

Jó előre ki kell rekeszteniünk az intellektuális költészet körének hatósugarából az olyan „nyelvi műalkotásokat“, amelyekre minden fenntartás nélkül, kizárólag az „intellektuális“ szó Értelmező Szótárban megadott fogalmi jegyei érvényesek: „A gondolkodás funkcióin alapuló, az értelemre, észre vonatkozó, értelmi.“ Nem spekulatív, elméleti kirekesztő eljárásról van itt szó, hanem a valóságban is létező, teljesen tudatos, „művi“ jellegű költészet kizárásáról. Az úgynevezett „konkrét költészet“ például abban az értelemben tekinthető intellektuálisnak, hogy csak igen kis mértékben lehet intuitív úton létrehozni: „tudatos költészet... , mely esztétikai valóságát teljes egészében a jelek nyelvén tolmácsolja, s e jelrendszert kombinálja; s bár e jelek: szavak, a szó itt nem konvencionális jelentéshordozóként jelenik meg, hanem szigorú konstruktív jelhordozóként kell felfognunk.“ (Max Bense: *Konkrét költészet. A líra ma* című kötetben. Budapest, 1968.) Ez a költői kísérlet azzal próbál szakítani, ami az irodalmat a művészetek között „anyaga“ szempontjából sajátossá teszi, azzal ugyanis, amiben a nyelvi műalkotás felépítésében résztvevő elemek különböznek, mondjuk, egy szobor anyagától, hogy tudniillik önálló, saját valóságvonatkozásuk, jelentésük van, tehát már önmagukban is jelként viselkednek. Nos, az úgynevezett „konkrét költészet“ művelői, amikor a nyelvi jelek valóságvonatkozásainak „nyűgétől“ igyekeznek szabadulni, tulajdonképpen jelentéstani funkciójuktól megfosztott nyelvi elemek különös elrendezését hozzák létre költészet címén. Ennek esztétikai információja a legritkább esetben fogható fel közvetlenül olvasás vagy hallás útján, a megértéshez ugyanis többnyire a folyamat intellektuális és konstruktív végrehajtására van szükség. A nyelvi jeleket kezelő önkényesség azután abban bosszulja meg magát, hogy széles teret nyit a konkrét költészet módszerének formális és rutinszerű felhasználására — minden költői impulzus nélkül. Jellemző, hogy ez az irányzat a maga számára kialakított egy sajátos műelemzési módszert, amely a szemiotikai kategóriák felhasználásán alapul, és abban az eljárásban merül ki, hogy a kutató „a szöveget Peirce kategóriarendszere alapján szegmentálja, s a szövegelemek megoszlásából, egymáshoz való arányából próbál a mű egészére vonatkozó következtetéseket levonni“. (Kanyó Zoltán: *Irodalomelméleti és stilisztikai közlemények a Sprache im technischen Zeitalter című folyóiratban. 1961—69. Helikon, 1970. 3—4.*) Az alkotói tudatosságnak, sőt spekulációnak ez a szélsőséges érvényesítése nyilván megfosztja az ilyen műveket minden hagyományos értelemben vett költőiségtől, és mivel a közlésről mint alapvető nyelvi funkcióról lemond, csupán olyan vershelyzetek tükrözésére szorítkozhatik, amelyek a költészet igazi céljaitól való teljes elidegenedést fejezik ki.

E végtelenen spekulatív mai irányzat mellett van és volt a költői tudatosságnak egy olyan formája, amely a költészet mesterségbeli részének megtanulható szabályaira alapozva a vers tartalmi oldalának „hézagait“ bravúros technikával pótolja. Az ilyen műves, de életidegen költészet számára — az orosz formalizmus műszavaival élve — az „eljárás“ elsődleges a mű „anyagával“ szemben. Noha a *poeta doctus* fogalomköre erre a jelenségre is kiterjed, jobbnak látjuk e megjelölést a valóban intellektuális költészet egyik pozitív vonásának meghatározása céljából a későbbiekre tartogatni. Jóllehet az alkotói tudatosság ismérvét az intellektuális költészet meghatározásában magunk is fontos tényezőnek tartjuk, előbb említett megnyilvánulásait, mint magától a lírától idegen szélsőségeket, feltétlenül el kell különítenünk a vizsgálódás tulajdonképpeni tárgyától. Mert ahogyan

a közlés funkciójáról és az olvasóval való kapcsolatteremtés lehetőségeiről, úgy az érzelmi-hangulati elemek szerepéről sem mondhat le a költészet művelője. A vers mind genézise, mind pedig befogadása szempontjából lélektanilag háromcsatornás közlemény, az értelem, érzelem, indulat egymással szorosan interferáló energiáinak nyelvi megkötése és kioldása egyszersmind (Hankiss Elemér: *Az irodalmi mű: struktúra vagy modell? Valóság*, 1970. 7.). Amikor tehát *intellektuális költészet*ről beszélünk, nem jelenti, hogy elfogadjuk egy az értelem kizárólagosságán alapuló költészet létezését, és azt sem, hogy minden másfajta költészetrel szembeállítva tagadjuk azokban az értelem szerepét. Nyitott kapukat döngtet az, aki az *intellektuális* jelzőt elvetve, érvelésében arra hivatkozik, hogy végső soron minden korban, minden valamirevaló költészet intellektuális, amennyiben az érzelmek, hangulatok mellett a költő szellemi élményeit is közvetíteni képes (Domokos Mátyás: *Racionalista költő és modernség. Kortárs*, 1966. 4.). Azt viszont joggal kifogásolhatja bárki, hogy ez az elnevezés túlságosan általános, ugyanis minden költészetre egyaránt érvényes, s éppen ezért semmitmondó kategória. Az *intellektuális* szónak már említett többértelműségét tekintve ez az álláspont nem alaptalan: a *gondolatiság* a legnagyobbak költészetéből (lásd: Csokonai, Kölcsey, Katona, Vörösmarty és mások) sohasem hiányzott, s műfajja sűrűsödése — a gondolati (bölcseleti) líra — nem valami újkeletű jelenség. Amikor azonban a mai költészet intellektuális jellegét hangoztatjuk, nem jutunk el a *gondolati költészet*tel — mint műfajjal — való azonosításáig, hanem csupán olyan szemlélet- és stílusbeli sajátosságok érvényesülését akarjuk e megjelöléssel kifejezni, amelyek az érzéki, érzelmi, hangulati tényezők mellett erősebben érvényre juttatják a műalkotás értelmi komponenseit. Ennek a jelenségnek a lényegét világítja meg nagyszerűen Lászlóffy Aladár Szabó Lőrincről frott tanulmányában: „A létbe, világba magát beleásó koncentrált értelem elsősorban abban különbözik a mindennapi, a hétköznapi átlagszemlélettől, hogy nemcsak ünnepélyes alkalmakkor, nagy pillanataiban birtokolja, használja szellemi ereje maximumát, tárja ki, adni-kapni, tartályait. Öntudata szféra, melynek állandó sugara van, nem ernyő, melyet szükség szerint fel lehet nyitni, össze lehet csukni.“ (*Igaz Szó*, 1971. 1.)

Van, aki az ilyen jellegű költészet megjelölésében a *racionalizmust* megfelelőbbnek tartja, lévén, hogy e szó fogalomköre szűkebb, jobban körülhatárolható, mint az intellektualizmus (Domokos: i.m.). Jóllehet Domokos Mátyás a költészet vonatkozásában nem „a józan ész”, a száraz okoskodást jelöli ezzel, hanem az értelem versből kicsapó szenvedélyét, mégsem maradhatunk meg ennél az elnevezésnél, mert a racionalizmus mindig az értelemszerűségnek azt a változatát juttatja eszünkbe, amely a lírai kifejezést általában ellaposítja. Az a fajta *tárgyilagosság* azonban, amely látszólag a racionalizmus hideg józanságának, „költőietlenségének” megfelelője, a mai költészet legjavában nem érzelmenélküliséget jelent, hanem azt a „szenvedélyes erőfeszítést, hogy a jelenségeket a maguk létformájában, lényegi összefüggéseikben ragadja meg, méghozzá nyelvi eszközökkel. Az expresszionizmus világot elnyelő szubjektivizmusával szemben ez a líra a „személytelenség” eszményét követi. Ennek megfelelően a költő a nyelv segítségével hódítja meg a dolgokat úgy, hogy személyiségét nem terjeszti ki rájuk, azaz a valóság tárgyait a költői tudattól, individuumtól teljesen független, önálló léthez juttatja a versben. Az effajta *tárgyiasság* egyszersmind az értelemhez, a „rendhez” való konok hűséget fejezi ki. Legkiemelkedőbb művelői a mai költészet intellektuális irányzatának élvonalába tartoznak (Kenyeres Zoltán: *Az Újhold költészete. Kritika*, 1971. 11–12.).

Az elnevezésből kiindulva mindeddig negatív úton, a kirekesztés módszeré-

vel próbáltuk megvonni az intellektuális költészet határait, anélkül hogy tulajdonképpeni értelmezésére sort kerítettünk volna. Erre elsősorban maga az elnevezés többértelműsége, általános volta kényszerített, és az a körülmény, hogy megfelelőbb műszó híján egyelőre ennél kell megmaradnunk. Hogy feltétlenül szükség van rá, azt a jelenkori líra bizonyos szemléletbeli jellegzetességei igazolják. Meg kell jegyeznünk, hogy az úgynevezett intellektuális költészet megközelítését a *hatáselemzés* felől is elvégezhetnők, ezt jelzik majd későbbi, a mű befogadásának sajátosságaira vonatkozó utalásaink.

A költői világgépek alakulását, a lírai szemlélet fordulópontjait nyilván a jelentős gazdasági-társadalmi fordulópontok, a filozófiai gondolkodásban bekövetkezett változások is meghatározzák. Az a szemléletbeli változás, amelyet az úgynevezett intellektuális líra tükröz, egyrészt a korunkban végbemenő *tudományos-műszaki forradalom* hatásával magyarázható. Ennek a tényezőnek nyilván fontos szerepe van abban, hogy az *Értelem* valamilyen formában világszerte a lírát témáiban és szemléletében meghatározó energia lett. Nemcsak a versben, de általában: „a gondolat — az emócióhoz hasonlatosan — elsődleges, szinte természeti élményünké vált.” A XX. század embere akarva-akaratlan minduntalan részesül abból a lenyűgöző és veszélyes hatalomból, amelyre a tudományos forradalmak révén az értelem emelkedett, ezért nem véletlen, hogy a modern természettudományos világgép igen fontos szemléleti tényezője az intellektuális költészetnek. Szemléleti és nem elsősorban tematikai összetevője: nem jelenti ugyanis tudományos ismeretek feldolgozását, hanem a korszerű asszociációs modellekhez való igazodást. A költészet ma csakis ilyen szemlélet érvényesítésével mozgósíthatja az olvasónak feltehetőleg a kor szintjén álló — különböző tudományokból asszimilált — asszociációs kelléktárát (Maróti Lajos: *Líra, tudomány, műveltség. Kritika*, 1966. 3.). Ebben a költészetben például szükségszerűen más szinten érvényesül a lírától elválaszthatatlannak tartott *szemléletesség* elve. Akik e költészet kapcsán az elvontságot a szemléletesség hiányának szinonimájaként, vagyis elmarasztaló értelemben emlegetik, történetietlen állásponton vannak nemcsak a mai költészet hivatását, hanem a szemléletbeli korszerűségét meghatározó természettudományos világgépet illetően is. Mert a lírában is érvényes az, amit Graff György a modern természettudományok vonatkozásában mond: „A szemléletesség, az ember számára szemléletes dolgok köre történelmi kategória. Az embernek a gondolkodás fejlettségi fokára jellemző sajátos tulajdonsága az, hogy mit tart szemléletesnek, és mit nem.” (*A költészet és a modern természettudomány. Kritika*, 1966. 3.) Tehát: egyrészt a szemléletesség jellege változott meg, másrészt pedig ez a költészet valóban elvontabb, amennyiben az ember számára kevésbé hozzáférhető, kozmikus nagyságrendű dolgok és empirikusan nem igazolható törvényszerűségek körét is birtokba akarja venni. Ez persze nem az igazi élményköltészet háttérbe szorulását jelenti, hanem azt, hogy maga az intellektuális megismerés válik élménnyé, már-már az érzellemmel, sőt az érzékeléssel egyenrangúvá. A tudományos forradalom világgép-alakító hatása az intellektuális költők stílusában egyrészt új szemléletesség-modell szerinti képzőművészt, másrészt viszonylagos képszegénységet jelent, vagyis arányeltolódást a fogalmi kifejezés javára. A költészet újabb emlegetett képszerűtlenedése nemegyszer tudatos, elvileg megfogalmazott irányulás. Egy nálunk megjelent verseskötet címe: *Búcsú a trópusoktól*, nemcsak szerzőjének, Szilágyi Domokosnak, de általában az ilyen jellegű költészetnek közös jel-szava. Ami azonban egyfelől szegényedést, másfelől — gazdagodást jelent: ez a stílus nem hagyományos „lexikális” képekben, hanem — amint Jakobson mondja — „grammatikai trópusokban” bővelkedik. A retorikai alakzatok felújí-

tása, lehetséges új funkcióinak kitapogatása jelzi az új költészetnek általában a „szerkezetesség“ iránti vonzódását. A nyelvtani szerkezetek szimmetriájának, párhuzamának, szembenállásának sajátos funkciókban való alkalmazása mintegy az új típusú vers „geometriájának“ alapjait teremti meg.

A tudományos-technikai forradalom világméretű gazdasági és szellemi befolyása nemcsak arra indítja a költőt, hogy a korszerűség jegyében alakítsa ki a maga világméretét, hanem arra is, hogy a saját eszközeivel megpróbáljon ellenszegülni annak a folyamatnak, amelyet a művészetek tömegfogyasztása és az olvasók izlésbeli elkényelmesedése vonatkozásában ugyanez a tényező indított el. Olyan eszközök kialakítására törekszik, amelyek nem kedveznek az olvasói passzivitásnak: óvakodik például a közvetlen érzelmi, hangulati ráhatás fogásaitól. Így születik a vers „paradoxona“, amelynek kényszerűségét Günter Kunert a következőképpen fogalmazta meg: „Korunk kitűnő táptalaja a művészet tömegfogyasztásának, s ennél fogva a könnyen emészthető művészetet ösztönzi, amely emészthetőségével viszont mindinkább növeli a fogyasztók passzivitását. A költészet ezért — ha nem akarja feladni a harcot — az olvasótól receptív erőfeszítést igényel, s ennek következtében olyan helyzetbe kerül, hogy egyre paradoxabbá kell válnia. A költészet — úgy látszik — már nem fogadható be másként, csak ha szakít azzal, ami éppen költészetté teszi.“ (A *vers paradoxona*. A *lira ma* című kötetben.) A líra hozzáférhetőségének csökkenése persze nem kedvez az olvasói tábor gyarapodásának, és ezen maguk a költők próbálnak segíteni úgy, hogy esszék, tanulmányok eddig a lírikusok részéről sohasem tapasztalt mennyiségével, intellektuális síkon igyekeznek az olvasó érdeklődését fölkelteni.

Az intellektuális költészetnek másrészt bizonyos filozófiai-etikai gyökerei vannak. Létrejötté elválaszthatatlan a mai költőnek mint a XX. század felelősségtudó emberének *válságélményétől*: a lírikus ma egyfelől „az adott világ varázszainak mérnöke“, másfelől azonban természeti létében fenyegetett, egy bizonyos szinten túl beláthatatlanul bonyolult objektív összefüggéseknek kiszolgáltatott ember; egyfelől az értelem XX. századi győzelmeinek részese, másfelől az értelem megcsúfolásának, megszegyenülésének tanúja. Az intellektuális költő, amikor az ösztön, a tudatalatti helyett az értelmet választja, nem a föld egyetlen rációval megáldott lényének büszke öntudatával ragaszkodik hozzá, hanem az Ész mindenhatóságába vetett hit világméretű megrendülésének élményével terhesen *vállalja*, mint legvégsőt, amiben mégis megfogózhat az emberség megőrzésének korunkban oly ingatag hídján. Intellektualizmusa nem érzelemnélküliséget jelent, hanem „kegyetlen elszántságot az őszinteségre, olyan racionális erő jelenlétét, amely biztos megismerési pontokat keres és talál az összekuszálódott emberi viszonylatok megértéséhez“ (Juhász Mária: *Az arányosság költészete*. Kortárs, 1966. 7.). Ez az Illyés Gyula költészetét jellemző megállapítás feltétlenül általánosítható az intellektuális költészet olyan képviselőinek szemléletére is, mint József Attila vagy Szabó Lőrinc. Az értelem állandó éberségével az emberség védelmében örökös költő nagyszerű példája nálunk József Attila; ahogy Somlyó György írja: „Műve általt emelkedik a vele testvér legnagyobbakén is túl, hogy érzelmet, ösztönt, mélytudatot, sejtést, érzékelést, mindent, ami emberi, legvégül abban akar összefogni, ami bennünk a legemberibb, az értelemben.“ Az ilyen szemléletet éppúgy jellemzi a kételkedő-analizáló hajlam, mint a világ- és önelemzésből levont következtetések kegyetlenül világos, higgadt, tömör megfogalmazása. Mindez annak a felismerésnek a kifejezése, hogy az idegen, néha félelmetesen hideg és érzéketlen világ ellen egyetlen fegyver az értelem. Elég, ha csak József Attila *Téli éjszaka* című versére gondolunk. De Szabó Lőrincet is idézhetjük, aki szintén „nem rettent vissza soha

semmi elébe álló valóság felmérésétől, érzékeinek *élveboncolásától* s a XX. századi *véres valóság* irtózatosan pontos katalogizálásától sem“ (Somlyó György). Az egyéni felelősségtudat XX. századi megnövekedése jegyében alkotó költők lírája állandó, „kényelmetlen“ lelkiismeretvizsgálat, olyan korvallatás, amely nagyon gyakran az egyén önvizsgálatában, áttételesen jut kifejezésre. S noha osztály és osztály, egyén és társadalom ellentmondásai a szocializmus győzelmével részben gyökeresen megoldódtak, másrészt megszelídültek, talán sohasem volt időszerűbb, mint most az erkölcsi felelősségérzet ébrentartása, az önelemzés feltétlen őszinteséggel járó vállalása.

Az intellektuális költészet szemléleti alapjainak elemzése közben utaltunk már a líra hozzáférhetőségében, költő és közönség viszonyában bekövetkezett változásokra. Jóllehet az intellektuális költészet nem mond le bizonyos nyelvi konvenciókról és a közlés igényéről, problematikája és kifejezőeszközei mégsem biztosítanak számára széles olvasótáborot. Befogadása feltételezi az olvasó „asszociációs kelléktárának“ korszerűségét nemcsak a modern tudományosság szintjén álló világnézet, hanem a lírai eszközrendszer, a költői nyelv ismerete szempontjából is. Külön nehézséget jelent a megértésben, hogy e költészet művelői sok esetben irodalmi utalásokat rejtenek el a versben, előzményeket parafráznak és használnak fel a montázs technika módszerével. Ezek a befogadást megnehezítő körülmények az értelmiségi rétegnek is csak egy hányadára szűkítik az intellektuális költészet valódi fogyasztóinak körét: az olvasók nagy része visszariad a költői világelemzés, önelemzés „fárasztó kalandjától“, vagy pedig — ha sznob — a valódi megértésre való törekvés nélkül „gyakorolja“ e költészet iránti rajongását. Innen ered az a vélekedés, hogy az intellektuális líra „értelmiségi“ költészet. Ez a különben erősen vitatható felfogás csak annyiban igaz, hogy a modern vers megközelítésére való irodalmi nevelés híján egyelőre csak az olvasók igen kis hányadának nyilatkozhatnak meg e költészet igazi értékei.

Kopacz Mária: Némafilm



Szabédi László kiadatlan műfordításaiból

A költő kéziratok hagyatékában számszerűen is, de értékben különösen jelentős hely illeti meg a műfordításokat. Tizennégy éves korától (!) Szabédi rendszeresen foglalkozott a világiúra legjavának átültetésével — s ez a tudatos készlődés a költői pályára éppúgy jellemző rá, mint az a szigorúság, amellyel ezeket a korai vagy későbbi „kísérleteket“ kihagyta köteteiből. Az itt közölt néhány műfordítás önmagáért beszél, és állja az összehasonlítás próbáját a legnagyobb híressé vált fordításaival — egyúttal újabb fényt vet Szabédi rendkívüli költői tehetségére.

TESTVÉRE SÍRJÁNÁL

Caius Valerius Catullustól

Számos nemzeteken, tengereken által
Szomorú sírodig, édes öcsém, jártam,
Végső adósságom hogy neked megadjam,
S néma hamvaidat szólítsam hasztalan,
Mivel a sors tőled, hajh, megfosztott éngem
Méltatlanul tova-ragadott testvérem.
Mostan mégis neked, kegyes ősi módra,
E bús ajándékot teszem sirhalmadra.
Fogadd — könnyeimmel bőven megöntözém —
S a végtelenségbe ... Isten veled ... öcsém!

1921. október 19-én.

VÁNDORLÓ ESTIDALA

J. W. Goethétől

I.

Ki égi küldetésű vagy,
Te minden bűt bajt csendesítsz,
Te oda, hol a nyomor nagy,
Kétszeres enyhítőirt küldsz,

Kifáradtam a küzdelembé!
Miért az öröm, fájdalom?
Ó jöjj, ó jöjj a kebelembé
Te, édes nyugalom!

II.

A bércek fölött
Csend,
A lombok között
Lent
Halk fuvalom jár;
Az erdön hallgat a madárka.
Várj csak, nemsokára
Pihensz te is már.

1922. okt. 17-én.

A LORELEI

Heine után

Lelkemre szállt a bának éje
Nem érthetem miért.
Elmúlt időknek ó regéje,
Szünettlenül kísért.

Lehült a lég, bealkonyodván,
A Rajna elpihent.
Szikrákat hány a bércek ormán
A nap sugára fent.

Ott ül a legszebb ifjú lányka,
Elbűvölő csoda,
Ékszer csillámlik hónyakába,
S leng dús aranyhaja.

S lengő aranyhaját fésülvén
Igézően dalol.
Ilyen csodás melódiát én
Nem hallottam sehol.

A dal hatalma húzza, vonja
Az ámuló hajóst.
Nem is figyel a zátonyokra
Csupán a lányra most.

És jaj! a sajkást csolnakával
A hullám elnyelé . . .
S ezt bűvölő csodás dalával
A Lorelei tevé.

1923. jan. 24-én.

ESTE

Goga Oct. után

Az égbolt gyászba vonta arcát,
Mint gyermeksírató anya.
Gondoktól terhesen lehajlik
A napraforgó homloka.

A dús kalásztengert ezüstbe
Voná a hunyó napsugár.
Fáradtan összecsapja szárnyát
Egy álmos, kóborló madár.

Altatja dalnokait az erdő.
A nádas nyugszik csendesen.
Két kis menyétfióka alszik
A selymes sarjurendeken.

Megszűnt a malmok mormogása
A fáradt víz medrében áll
Álmos fejét kezébe hajtva
A pásztor nyugton szundikál.

Pihelve édes ölelésben
Elszenderült az ég s a föld.
Leánykebel ringásaképpen
A forrás buggyan néha föl.

1923. márc. 15.

EGY ESTE

Verhaerentől

Facsaró kín az ujjaimba',
Hitvány vonású irka-firka,
Bajok veszett felügyelője
Irok csak, szót szavakra szöve . . .
A lelkem meg elutazott.
Komoran, és hogy haragomnak
Végső gyökeréig hatoljak
Góg-fenten, kintől torzulón
Halott agyam daraszolom.
A lelkem meg elutazott.
Magamat leköpni óhajtom,

A véres ajkam', sápadt arcom'.
Magától megrészegült énem
Ki hányódnék belé egészen.
A lelkem meg elutazott.
Dühe-unt, most a dühe rázza
Hogy ráunt a viharozásra
Élete nem nyilvánult másban
Csak a nagy élet-utálásban.
A lelkem meg elutazott.
Gyűrtön gyűrte a könyvbe öklöm
A gyűrhetetlen életösztönt,
De eléggé nem gyűrte mégse,
Csak az öklöm törött beléje.
A lelkem meg elutazott.
A felséges éj nyög, hahó!
Ott, a nagy-úton, hallható.
Csukd be zsalud', — már véget ért e
Rohanás a végtelenségbe.

1929. jan. 17

POSZTUMUSZ MEGBÁNÁS

Charles Baudelaire

Mikor majd alszol, gonosz szivü szépem,
Fekete márvány síremlék tövében,
S egy nyirkos pince és mélyre kiásott
Verem lesz fekvőhelyed és lakásod,

Mikor a kő reszkető kebeledre
S elomló ágyékkodra telepedve
Szíved verését s akarását tiltja
S lábaid futását kalandjaikra,

A sír, végtelen ábrándom tudója,
— A sír a költőt mindig tudni fogja, —
Míg álom nélkül telnek hosszú éjek,

Így szól majd hozzád: „Kába lány, mi haszna
Nem hatolt hozzád a holtak panasza?”
— S megbánásként rád bődön a féreg.

1930. okt. 19.

PANEK ZOLTÁN

DOKTORÁTUS

Tizenkétmilliárddal élek társbérletben:

szürke és fehér, emlék és sejthető emlékek,
üzem és üzenet, a pályákon nyugtalan indulat,
vadság és jóság, szégyenből gondolat, tünődés,
ingerek elvesző bánata, villámlás, holnapi állomány,
előzmények, történelem, mai majmok tekintete,
mészkő, mit majd én termelek, hegyvidéket,
álmok puha némafilmje, illatok és őszi séták,
hajnali részegség, dohányfüst és ízetlen gyógyszer,
tizenkétmilliárd veszekedés, bűnök bocsánata,
tartalomjegyzék, hibaigazítás, régi tévedések,
a semmi és én,

a monacói csillagtúra, egy pohár pezsgő, ásványvíz,
akácmez, első szerelem régisége, restség,
koponyák riadalma, magántemető csendje, sejthalmaz-emlék,
újra csak emlék, (megtörtént nemrég), kiáltás,
tábortűz és ívfény, válások kényszere, igen,
nem, és annyiszor nem, már igen is lehetne,
homloküreg-gyulladás, távlat, emlékezet-üregek,
gyönyörű mosolyod, valamikor megfénylesz egy tárgyon,
sikoly, kicsapó biztosíték, lehangolt reggelek,
szavak és sav, az örület iszonya, eszmélet,
magánhasználatra kérek félkiló megértést,
a semmi és én,

a világ mérhetetlen, mi tartunk mértéket benne,
fejvadászok öröme — ott szalad egy ember,
tizenkétmilliárddal élek társbérletben,
kilakoltat, saját halottjának tekinthet minden,
kóborló ösztönök, értelem fegyelme, könyvek,
zsibvásár és rend, amilyen még nem volt, áhitat,
éjszakák teremtő mámora, akt I, akt II, akt III,
csodálatos kötőszavak, sokan vagyunk, félhetünk,
leoltott villanyok, ébrenlét valamiért, gyémántkéreg,
golyótól halál, hűség az élethez, bezáruló áramkör,
csillagdoktorátusom tárgya az egyetlen ember,
a semmi és ő.

MINTHA MÁRIS ELMÚLT VOLNA

Hajadban szikrázva nyári nap ébred.
Hajtúk hullanak, álmok akupunkturája.
Világ fölé toronymagasságba emelkednénk.
Mikor megtörténik, mintha máris elmúlt volna.

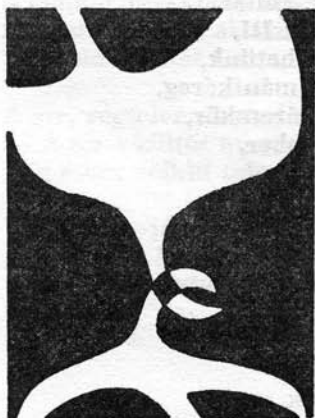
Kicsi a lakás ennyiféle virágnak, már mondtam.
Kolibri a pillanat röpte, életünk sem hosszabb.
Egy hamutálban, kettőben naponta virágok nyílnak.
Gyökeréről letépve is makacsul virágzik a szerelem.

MÉLYSÉGMÁMOR

Hol a te gyönyörű mélységed?
— Negyven méter körül.
Kútba estem, ki húz ki?
— Nem tudlak, melléd öltem magam.
Tengerbe merülök, velem jössz-e?
— Megyek. Veled megyek, szerelem.

Elmerülök mélységedben,
huzzatok fel, jótanácsok.
Az ember legfeljebb ha
önmagához hasonlíthat.
Oldódj, vérem, nitrogénnel.

Jövök barlangodból, szépem,
szállok tengeredre végül.
Te jéghegyed kilentized,
lentől most már tisztán látom.
Röpültem én, tipegj te utánam.
Reggel asztalodon ott a rózsza.



DIALÓGUS A HUMANIZMUSRÓL

Gáll Ernő könyvének* két, egymástól jól elkülöníthető rétegét figyelhetjük meg. Az egyik a humanizmusok közötti dialógus szükségességét hangsúlyozza közvetlenül vagy nemritkán közvetetten, a másik a marxista humanizmus fogalmi rendszerének kidolgozását kíséri meg, hogy ennek birtokában valóban meggyőző érveink legyenek a dialógusban. A két réteg tehát, minden reális érintkezési felület ellenére, elkülöníthető egymástól, még akkor is, ha az előbb másodiknak tekintett réteg voltaképpen az elsőt látszik szolgálni.

Már maga a kérdés ilyen felvetése jellemző szerzőnk szellemére: számára fontosabb a dialógus, a nézetek konfrontációja, az érvek felsorakoztatása, mint egy elvont fogalmiság elméleti kidolgozása; fontosabb a dialógus lehetőségének és történelmi előzményeinek vizsgálata, semmint egy elméletileg aktuális, vagyis önmaga fogalmiságában kidolgozott antropológiai rendszer kimunkálása. Gáll Ernőt a dialógus problémája foglalkoztatja, és könyvének újdonsága éppen abban van, hogy nálunk ő ír először egy összefüggő témakörrel úgy, hogy közvetlenül a nemzetközi ideológiai vitákhoz kapcsolódik.

Persze, ez a kapcsolódás korántsem valamiféle szelíd kitekintés a nagyvilágba, nem valamiféle szellemi luxus: Gáll Ernő ideológiai teljesítményét számba venni csak akkor lehet, ha az elzárkózásra, a kizárólagosságra indító reflexeket, másrészt egy lehetséges marxista filozófiai antropológia kidolgozatlan voltát sem tévesztjük szem elől. Szerzőnk hisz a vitában, a konfrontációban, a dialógusban: nem félti meggyőződését a vitától, nem „riadozik” az ideológiai fertőzés veszélyeitől, sőt, hajlandó a vitát úgy tekinteni, mint saját ideológiai fogalmainak egyik lehetőségét arra, hogy ezek a fogalmak megtisztuljanak a reájuk tapadt sallangoktól, és tisztábban-egyértelműbben szolgálják szerzőnk eszményeit is.

Gáll Ernő könyve így ideológiai szempontból fontos tette változik: e tett jelentőségét nagyobb távlatban csak akkor mérhetjük le, ha a hazai ideológiai közvélemény belső áramlásaiban betöltött helyét is megvizsgáljuk. Ebből a szempontból nemritkán láthattunk az ideológia szerepét túlbecsülő vagy lebecsülő álláspontokat, amelyek — a végletek logikája szerint — egymást kiegészítő és egymásba átsapó nézetek. Gáll Ernő reálisan értékeli az ideológia szerepét: tudja, hogy a kortünetektől és a szubjektivitástól sohasem mentes ideológia pozitív szerepet tölthet be, ha fogalmiságát a lehetőségekhez (a kor nyújtotta lehetőségekhez) képest következetessé teszi, ha az ideológiai formák kölcsönös átfedését megakadályozza, és végül, de nem utolsósorban, ha e fogalmak tartalmát s a fogalmak nevében és égisze alatt lezajló gyakorlati tevékenységet szüntelenül kritikailag veti össze. Szerzőnk teljesítményét éppen az fokozza, hogy az említett kritériumok tiszteletben tartását követeli minden írásában; vagy közvetlenül, vagy közvetetten, azzal, hogy ő maga alkalmazza őket.

Hinni a dialógus lehetőségében annyit jelent, mint hinni saját ideológiánk lehetőségeiben. Am saját ideológiánk lehetőségei korántsem abban vannak, hogy ez az ideológia eleve, minden érveléstől függetlenül, magasabb rendűnek deklarálja

* Gáll Ernő: Ideálul prometeic. Editura politică. București, 1970.

önmagát. A dialógusban nincsenek kijelölt győztesek; ideológiánk meggyőző lehet, ha képes megnyugtatóan válaszolni a kor kérdéseire, amelyeket az élet, az ellenfél vagy saját maga felvet. A dialógus nem kongresszusi rendezvény, amelyet megnyitnak, majd az idők teltevel berekesztenek; a dialógus állandó konfrontáció, a válaszok és érvek *nyitott* folyama. A véglegesség, a végső válasz igénye eleve ellentmond a dialógusnak. Gáll Ernő könyvének egyik legfontosabb tanulsága az, hogy a dialógusban csak fogékony, de *a szellemi igényességnek megfelelően* szilárd magatartás biztosíthatja azt a nyitottságot, amely nélkül a vita egyáltalán elképzelhetetlen.

Hogy ezek a tulajdonképpen metodológiai problémák mennyire foglalkoztatják a szerzőt, az könyvének utolsó, mintegy összefoglaló fejezetéből is kiderül: *A humanizmusok dialógusa* című kötetzáró írása a dialógus módszertanával is bőven foglalkozik. Gáll Ernő szerint a dialógus forrása az a realista-humanista ihletésű felismerés, „hogy a mai világ számos sorsdöntő kérdését (háború vagy béke, az éhség, a pusztító társadalmi betegségek és elmaradottság felszámolása) csak a békés együttélés alapján kibontakozó közös cselekvéssel lehet megoldani“. A cél tehát, amint szerzőnk tömören megfogalmazza: „állandósítani a közös cselekvés minimális eszmei alapját“.

A továbbiak szerint „a dialógus egyebek között a globális ítélezések, a megfellebbezhetetlenség... visszautasítását jelenti“, és noha kétségtelen, hogy „a dialógus során igazolni akarjuk, hogy igazunk van, a másoktól való tanulást sem utasítjuk vissza“. És ha a dialógust koncepcionálisan fogjuk fel, és nem politikai taktikai sakkhúzásnak tekintjük, az „nem jelenti a tudományos és etikai igazság relativizálását, hanem annak a ténynek a tudomásulvételét, hogy az eszmék és a cselekvés korlátlan monopóliumáért szorgoskodni illuzórikus dolog“.

Érdekes, de talán nagyon is jellemző, hogy Gáll Ernő itt, a dialógus metodológiájának fejtegetése során mondja ki könyvének egyik legfontosabb megállapítását, amely nem is annyira elméletileg, mint inkább egy mai ideológiai világgép szempontjából jelentős: „A dialógus elvi következetességet feltételez és annak az elismerését, hogy a marxizmus... nemcsak a múlt vonatkozásában szintetizálja az emberi gondolkodás és erkölcs haladó értékeit. Egy ilyen álláspont ma is, egy olyan komplex világban is kézenfekvő, amelyben a társadalmi-történelmi fejlődés sokrétűsége és differenciált volta elkerülhetetlenül maga után vonja az igazság alkotóelemeinek különböző utakon történő felfedezését.“ Éppen ezért tudomásul kell vennünk, hogy „a tudomány, a kultúra, a humanizmus fejlődésének ösztönzése nem a marxisták kizárólagos privilégiuma“.

És ha Gáll Ernő könyvének érdemeit méltatjuk, akkor nem kerülhetjük el annak kiemelését, hogy szerzőnk leszúrta saját ideológiai — a történelmi sorsfordulatokat a felszabadulás után oly híven követő — pályájának egyik alaptanulását: az ideológiában pozitívan tenni annyi, mint szembenézni, szembesíteni, és az ideológiai kérdéseket köntörfalazás nélkül megfogalmazni. Az ideológiában alkotni taktikázással nem lehet. Gáll Ernő éppen ebben a könyvében szomjazik rá az éles és határozott kérdésfeltevés izgató ízeire. Az újfajta kérdésfelvetést azonban magára vonatkoztatja, majd általánosítja: „Kétségtelen, hogy a dialógus hozzájárul a marxizmus belső fejlődéséhez is. Azoknak az irányzatoknak a létrejöttéhez, amelyek azonos ideológiai alapokról közelítik meg a különféle problémákat, s közben megoldásaikban eredeti és sajátos szempontokat alkalmaznak.“ Vagyis tulajdonképpen arról van szó, hogy a dialógus két szinten zajlik, egy belső és egy külső vetülete van. „Az *intra muros* zajló viták befolyásolják az *extra muros* zajló véleménycserét.“

Kétségtelen az is, hogy a dialógus egyúttal partnerválasztást is feltételez. Lássuk tehát, kikben és milyen irányzatokban jelöli meg Gáll Ernő a marxisták, illetve a marxizmus vitatársait. Elsősorban a *keresztény humanizmussal* folytatott dialógust tartja fontosnak, hiszen „annak a két irányzatnak az ideológiai konfrontációjáról van itt szó, amely mindeddig a legjelentősebb befolyást gyakorolta Európa (és nemcsak Európa) társadalmi és kulturális életére“. A dialógus a keresztény humanizmus és a marxizmus között lehetségessé válik, mert az egyházak képviselői közül sokan ma már elismerik a földi élet autonómiáját és az ateizmus pozitív emberi értékeit, persze anélkül, hogy az ateizmust végső soron elfogadhatónak tartanák. A marxisták magatartása ebben a dialógusban akkor korszerű, ha ismét az ateizmus humanus tartalmait mozgósítják, szemben a dogmatizmus antiklerikalizmusával és mechanicista vallásfelfogásával. Itt jegyeznénk meg, hogy Gáll Ernő nem utal Teilhard de Chardin keresztény-humanista tanítására, holott ebben a gondolkodásban mintegy sűrített módon található meg ennek az álláspontnak minden pozitívuma. Teilhard de Chardin egyik szintetikus igényű főművét, *Az emberi jelenséget* ma már elég sokan ismerik, a chardini mű magyar fordítója, Rezek Román a kommentárok egész sorát is elkészítette. Érdemes volna tehát a vitapartner megjelölése után az egyik legfontosabb vitatárs művét részleteiben és alapon megvizsgálni.

A dialógusnak Gáll Ernő szerint nagy jelentősége van a *szociológiában* is. Főleg az ipari társadalommal, a technokráciával kapcsolatos nézetek között alakulhatnak ki termékeny eszmecserék. A szociológiában lehetséges dialógus ismét alkalom szerzőnk számára, hogy saját álláspontját is összefoglalja. Idézzük a szociológia feladataival kapcsolatos megjegyzését, mert ebben felvillan Gáll Ernő gondolkodói alkatának egyik jellegzetessége is: „Napjaink emberi feltételeit semmiféle a priori téziséből sem lehet demonstrálni. Csak a társadalmi valóságot feltáró szociológiai kutatás képes létrehozni az ember (társadalmi lénye, valamint viszonyai) megváltozásának megismeréséhez az elméleti alapokat.“ Látjuk, Gáll Ernő a szociológiának kiemelt szerepet tulajdonít a társadalommal kapcsolatos ismeretrendszerek között. Bevalljuk, hogy ebben a felfogásban a filozófiai antropológia kidolgozásának egyik akadályát látjuk: nem tudjuk, hogy az „a priori tézis“ elnevezés vajon nem a filozófiai kiindulópontok elvetését jelenti-e. Számunkra a szociológiai kutatás mindig egy elméleti kiindulópont felvételét jelenti, amely azután a konkrét anyag rendező elvének a szerepét is betölti. A szociológia révén meg lehet ismerni egy-egy társadalmi csoport konkrét helyzetét, de az *emberi feltételekről* — tudunkkal — a szociológia mindeddig nem volt képes érdemleget mondani. Ezek a megjegyzések egészen más területre vezetnek, ezért ezúttal csupán mellékesen említettük meg a szerzőtől eltérő felfogásunkat, inkább csak azért, hogy kiemeljük azt az elméleti opciót, amely munkája egészét átjárja.

Végül a harmadik dialógus-partner Gáll Ernő szerint az *egzisztencializmus*. Itt elsősorban Heidegger nézeteit ismerteti, Heidegger metafizikájában keresi azokat az elemeket, amelyek alkalmasnak mutatkoznak a dialógus kialakítására. Az egzisztencializmus francia variánsával a kötetben szereplő Camus-esszé (*Sziszüphosz vagy Prométheusz*) ismerteti meg. Ebben az írásában Gáll Ernő már nem csupán a dialógusra alkalmas felületeket keresi, hanem a lehetséges dialógus egyik konkrét példáját alkotja meg. Ezért nem meglepő, hogy a Camus-esszé a kötet egyik elméletileg is legizgalmasabb írása, formai szempontból pedig minden bizonnyal a leg-sikerültebb. Erre az írásra még visszatérünk.

Említettük: Gáll Ernő hisz a dialógusban, és könyvének elsődleges szándéka az, hogy hitét a meggyőzés eszközüvé változtassa. Ez a szándék azután legyőzi az

elméleti tények ellenállását, és az egész kultúrát Gáll Ernő példatárává változtatja. Az irodalomtól a szociológiáig, a mítosztól a történelemig mintha minden csak azért volna, hogy szerzőnk meggyőző erejét fokozza. Van ebben valami nagyon nemesen tanáros; mintha állandóan figyelmeztetné tanítványait: a kultúrában mindig a humánus mozzanatot, az ember önmegvalósításának és önmegismerésének jeleit keressétek! Gáll Ernő hisz a kultúrában, a humánumnak ebben a szellemi útjában, és ez távol tart tőle minden metafizikát.

Paradoxális módon, a metafizikától való tartózkodása valahogy eltávolítja szerzőnket a filozófiai példák említésétől is; a filozófiai antropológiát cserkésző kötet nem a filozófiában keres támasztékot. E ténynek előnyös következménye az, hogy a kötet rengeteg olyan példát, művelődéstörténeti elemet tartalmazhat, amely egy szikárabb elméleti feldolgozás esetében már nem gazdagíthatná a szerző példatárát, nem dúsíthatná a dolgozatok szövegét. A művelődéstörténeti mozzanatok bedolgozása Gáll Ernő munkáját közel hozza a szélesebb értelmiségi rétegekhez is, ebben az értelemben a *Prométheuszi eszmény* közérthető mű.

Gáll Ernő könyvének elméleti elemzése az eddigieknél bonyolultabb kérdéseket vet fel. Ha könyvét a dialógusok könyvének fogta fel, akkor nyilván eleve számított az *intra muros* dialógusra, vitára is. A továbbiakban vitatkozni szeretnénk Gáll Ernő elméleti álláspontjával, mégpedig azon a jogon, amit éppen ő biztosít számunkra. Ebben a vitában igyekszünk élesen, sokszor talán igazságtalanul kiélezett módon érvelni, különben nem tudnánk vitánk tárgyát a kellő világossággal érzékeltetni. Ezért itt azt hangsúlyozzuk, ami elválaszt bennünket Gáll Ernő álláspontjától, és a számos összekötő mozzanat rovására ezúttal inkább a vitafelületeket igyekszünk kiemelni.

*

Abban, hogy Gáll Ernőt újabb könyvében a humanizmus problémája foglalkoztatja, van valami megejtően őszinte önkritika is: egy korszak, ha szembe kíván nézni saját igazi arcával, filozófusait és ideológusait a humanizmusról faggatja, azokat kérdezi önmagáról, akik így vagy úgy, de eszmeileg kiépítették a kor öngazolásának érv- és propagandaépítményét. És Gáll Ernő nem tér ki a válaszadás igénye elől; ha tehát ma a humanizmus problémáit feszegeti, akkor ebben saját magával való szembenézést látunk; azzal a tudattal, amely *akkor*, az érzelmi-eszmei csatlakozás tüzeiben nem csupán a kételyeket rekesztette ki önmagából, de még a saját magával való szembenézés szükségességét sem ismerhette fel.

Gáll Ernő könyvét két szempontból elemezzük: először azt vizsgáljuk, hogy a szerző mennyire következetesen néz szembe az előző korszak ideológiai problémáival, hogyan és miért bírálja saját tudatának azokat a tartalmait, amelyeket most meghaladottnak minősít; másodsor pedig következtetéseinek rendszerét és logikáját vizsgáljuk, így értékelve az ideológiai-filozófiai teljesítményt.

*

Úgy tűnik, Gáll Ernő esszégyűjteménye azért egységes, mert érvelésének igazi ellenfele saját maga, vagyis azoknak az eszméknek-meggyőződéseknek egy része, amelyeket akkor magáénak tudott. Am ez az igazi ellenfél csak ritkán bukkan fel nyíltan; a szakítás inkább rejtett, semmint bevallott szándék. A rejtettség gyakran elnyomja a radikalitást, az új és önálló gondolatokat; ezek nem jutnak a felszínre, és jobbra az érzelmi töltés fogalmi vonatkozásban korántsem hálás szerepét játszzák. Az érzelmekből feltörő radikalitás egy egész sor olyan elmélet-gondolat fel-

vetésében keres kiutat, amellyel mintegy kompenzálja saját fogalmi rendszerének és érzelmi viszonyulásának ellentmondását.

Gáll Ernő könyve így inkább érzelmi radikalitást, mintsem fogalmilag kiértelmezést, inkább fogalmi kompenzációt, semmint az önálló fogalmiságra való törekvést fejez ki. Kárpótlásul rendkívül terjedelmes és reprezentatív könyvészet venne be könyvébe, s a szerző szuverén módon állítja egymás mellé a különböző véleményeket, hogy magából a szembeállítás tényéből és hogyanjából villanjon fel saját álláspontja.

A kötet három része egy spekulatív séma mozzanataiként fogható fel. Az első rész hangsúlyozottan történelmi (az antikvitás, az újjászületés, a felvilágosodás és a modernebb kor emberképe), ám az elemzés nem hoz felszínre egy immanens mozgásában megragadott emberképet, hanem a történelmi (művelődéstörténeti) adalékokban egy mai emberkép megnyugtató előzményeit, illetve történelmileg kialakult, vagyis átvehető járulékait keresi. A történelmi rész, úgy tűnik, inkább a szerző humanizmus-felfogásának analízise, semmint reális történeti vázlat. Ezt a benyomást csak fokozza, hogy sehol sem bukkan fel a fogalmi mozgás filológiai elemzése, a szerző mint ideológus inkább magához emeli a múltat, semhogy a múltból növesztené ki saját felfogását. Jellemző talán az is, hogy könyvészetéből, Kerényit kivéve, hiányoznak az összes nagy filológus-filozófusok, de az ideológiai szintézis szinte valamennyi ismert képviselője szerepel benne.

Vajon hogyan ragadja meg Gáll Ernő ezt a saját mai tudatának képére és hasonlatosságára átlényegített művelődéstörténetet? Vagy másképp: mi az, amit ebből a történetből sajátjaként fogad el?

Az antikvitás görögsége Gáll Ernő számára a homo faber és a homo sapiens egységének eszméjét dolgozza ki. A példakép nyilván az *Odüsszeia*; ám Aiszkhülosz és Szophoklész, Szókratész, az „ismerd meg tenmagad” csak némi mentegetőzés után vonulhat be az antik humanizmus példaképei közé, már egyszerűen azért is, mert Gáll Ernő ma még inkább csak keresi a homo sapiens, a homo faber és a homo individualis humanista szintézisét, semhogy Szókratész igazságait egyértelműen tudná magyarázni. Persze, ha fogalmilag rendkívül problematikus is ennek kidolgozása, nem felejthetjük el, hogy a görög mítoszban a szintézis már jelen van: Apollón, aki a Nap istenévé magasul (szintetikus mozzanat), a természet és a mesterségek ellen elkövetett vétkei (tézis) után jut el az „ismerd meg tenmagad” morális mozzanatáig (antitézis), majd a művészetek isteneként azonosul a Nappal.

Az antikvitással kapcsolatos felfogásában Gáll Ernő mai álláspontjának kulcsát kapjuk: közösségi morál ez, amely az individuális mozzanatot csak mint ennek a különösnek a részét, alkotóelemét fogadja el. Az individualitás csak a periférián jelenik meg, a különös, a közösségi nem az egyéni gazdagságából bomlik ki, hanem mintegy megteremtődik azzal, hogy az egyénit mint eleve közösségi lényegűt asszimilálja. S valljuk be, Gáll Ernő ebben a talán kevésbé „szimpatikus” tartásban az ideológusok legrealistább képviselőihez nő fel.

Mit bizonyítana ugyanis a reális történelem, ha nem éppen az egyén gazdagságának hiányát és e gazdagság utáni utópisztikus vágyakozást? Az utóbbi évtizedek tapasztalatai éppen azt mutatják, hogy az individuális értéket veszélyeztetik a történelem viharai, és csak a kollektív fellépésből tetszik ki valamilyen permanencia. A probléma persze abban van, hogy a *reális* humanizmus feltételeinek elméleti megfogalmazása nélkülözheti-e az individuális mozzanatot, hogy a *reális* humanizmus modellje mennyire képes a történelmi folyamatok humánus problémáit a különőség szintjén megfogalmazni, ha ez a különös valahogy az egyedi mozzanatok-

tól való teljes függetlenségben adott. Ilyen szempontból a gondolkodó vágyai és teoretikus teljesítménye között cezúra van: a homo individualis gazdagsága utáni sóvárgás és a homo sapiens eddigi önmegvalósításának felmérése olyanná szabja az ideológust, mint aki a kollektívumban leli fel a sóvárgott célok felé vezető erőt. Csakhogy ez a megoldás a fordított utópia mozzanatával terhes: egy különös mozzanat, ha nem a konkrét totalitásból nő ki, maga is csak vágy marad, hit, amelyben a reális elem nem az, ami van, hanem a hit, amellyel megfejték a reálist. Így a realitáshoz való ragaszkodás esetünkben mintegy felszámolja a való történelmet.

A realitást az eszményekhez növeszteni — ez Gáll Ernő törekvéseinek lényege, hiszen, amint írja: „Mégsem mondhatunk le a teljes ember eszményéről. Napjaink társadalmi, tudományos és technikai fejlődése sok vonatkozásban előkészíti a megjelenéséhez szükséges feltételeket.“ Ez az ideológiai álláspont szűri át könyvében a történelmet, csak az marad fenn a kultúra rostáján, ami ezt az eszményt szolgálja. A Prométheuszban fellelt szimbólum a megnevezett eszmény erejével egy irányba pörgeti az emberi szellem nagy teljesítményeit, mert mindahány a humanizmus ideális emberképét szolgálja. Még maga a mítosz is bevonul a humanizmus előzményei közé. („A mítosz és a tudomány koegzisztenciája — mert egy ilyen szimultán létezés adva van — nem fokozható le egy olyan viszonyra, amelyben az első egyszerű illusztrációja a másodiknak.“)

Szerzőnk, miután ideológiai rendezőelv birtokába jutott, otthonosan mozog anyagában, és kitűnő felismerések, részletmegfigyelések egész sorával villanyozza fel az olvasót. (Az antikvitás humanizmusa és a görög természetbölcselet kapcsolata; az antik humanizmus sajátos egyoldalúságának oka az a paradoxon, hogy a heliocentrikus világrendszer jobban megfelel a humanista felfogásnak, mint a geocentrikus; az a felismerés, hogy a mítosz az ember önteremtésének és önmeghaladásának transzcendenciáját hordozza, továbbá — és zárjuk e korántsem teljes felsorolást egy idézettel — az a megállapítás, hogy: „E ficthei »én« az állandó önmeghaladás folyamatában, a szüntelen öntervezés dinamikájában nyilvánul meg. Nem szélsőséges individualizmust gerjeszt, hanem egy olyan emberi létnek a primum movens-e, amely sohasem adottság, hanem mindig mozgás, kezdeményezés és tevékenység...“)

Mint említettük, Gáll Ernő könyve egy spekulatív séma három mozzanatában valósul meg. A „történelmi“ részt mint analízist mutattuk be, a második részt, amely a mai emberének antropológiai képét kínálja, az analízis eredményeképp kialakult elméletként kezeljük. Gáll Ernő az antropológiai kérdésfeltevést a marxizmus lényegéhez tartozónak vallja: „Ha nincs is egy rendszerezett marxista filozófiai antropológiánk, ennek elméleti alapja több mint egy évszázad óta a további kifejtésre vár. Itt Marx humanizmusára, emberközpontú felfogására, az ember lényegére és társadalmi jellegére, valamint az elidegenedésre vonatkozó nézeteire gondolunk.“ Szerzőnk nyilván az „alapok további kifejtéséhez“ kíván hozzájárulni, amikor a második részben három antropológiai vonatkozást emel ki: *Homo faber* címszó alatt az ember és a technika viszonyának szociológikus elemzését kapjuk, *Homo conformans* címen a mai ember társadalmi státútuma, a *Homo humanus*ban pedig perspektíváinak problémája kerül terítékre.

Számunkra nyilván a legizgatóbb a homo conformans kérdése. Nem azért, mintha a technika és ember viszonyát nem tartanók komoly vitatémának, de úgy tűnik, hogy ez, akár csak a perspektíva problémája, valamiképpen alárendelt szerepet játszik a mai ember társadalmi lényének kérdéséhez képest. Gáll Ernő ebben az ésszében talál leginkább magára, itt szabadul fel leginkább a könyvészet kom-

penzativ hatásának nyomasztó súlya alól, s itt ingerel a leginkább vitára. A vitakedv felkeltése pedig a legjobb fokmérője egy ideológiailag érett írás szintjének.

A *Homo conformans*ban Gáll Ernő abból a megállapításból indul ki, hogy századunk embere önmaga számára vált problematikusává. Ezt a ténymegállapítást támasztja alá szerinte Ortega y Gasset *A tömegek lázadásában*, amikor az individualizmus eltűnését a tömegekre jellemző lelki vonások elterjedésével magyarázza, vagyis azzal, hogy az egyén „úgy viselkedik, nehogy különbözzék a többiektől, azokat pedig, akik gondolkodásmódjukkal vagy viselkedésükkel kitűnnek, küzi világából“. Jaspers az ortegai képet az uniformizálódási folyamat leírásával egészíti ki *Die geistige Situation der Zeit* című munkájában. Mindkét mű Gustave Le Bon arisztokratikus beállítottságú tömegpszichológiájából indul ki, amely e folyamatokat az individuális értékek pusztulásaként fogja fel. A negyvenes-ötvenes években az „eltömegesedés“ ábrázolása általánossá válik a polgári indítású kultúrfilozófiákban és antropológiákban.

A tömegek ilyen bemutatása szerzőnk szerint nem kielégítő, már csak azért sem, mert amit a tömegek lázadásaként ítélnék el, „sok vonatkozásban éppen a tömegek felemelkedése, a tömegek behatolása mindaddig privilegizáltaknak fenn tartott területekre, ez pedig *történelmi szempontból haladást jelent*“. Majd tovább: „A tömegek lázadása nem azonosítható egyszerűen a személyiség fejlődését akadályozó folyamattal. Ellenkezőleg... e folyamatnak mélyen humanista jellege van, sőt, a személyiség és tehetség sokoldalú fejlődéséhez kedvező feltételeket teremt.“ Látjuk, Gáll Ernő végül is „optimista“ következtetéseket von le a jelzett folyamatból, és nem is titkolja, hogy ez a konklúzió az ő számára nem elméleti eredmény, hanem magatartásbeli igény: világnézeti opció. A továbbiakban erre az opcióra támaszkodik a konformizmus elemzésében.

A konformizmus, ez az olyan gyakran emlegetett és az empirikus kutatásokban részletesen leírt jelenség az „eltömegesedés“ következménye. Noha a fogalom meghatározását Gáll Ernő nem adja, nyilván a tiltakozás hiányát érti rajta, azt, hogy az átlagember egy számára érthetetlen mechanizmusban a részletfunkció szerepét tölti be anélkül, hogy e helyzet ellen tiltakozni tudna. A fő probléma az elidegenedés, a dezintegrálódó személyiség, vagyis a standard-ember létrejöttének elterjedésének oknyomozó vizsgálata. Arról van szó, hogy az objektív standardizáló folyamatokat ideológiailag belülről, e folyamatokat elfogadva vagy tagadva lehet vizsgálni, konformista vagy nonkonformista módon lehet a konformizmus tendenciáit tárgyalni. Ez az ideológus világnézeti opciójából következik. Gáll Ernő opciója világos: a nonkonformizmus, az alkotó marxizmus talaján áll, itt válik teljessé (szubjektíven teljessé) önkritikája.

Ez az önkritika korunk néhány nagy hatású szociológusának megállapításai-ban keres viszonyítási lehetőséget, és D. Riesman (*A magányos tömeg*), E. Fromm, William H. White, C. Wright Mills (*A hatalmi elit*) műveiben találja meg a vitára érdemes nézeteket.

Riesman szerint a társadalmi jelleg egy csoport közös tapasztalatait kifejező vonások összessége, vagyis az azonos magatartást lehetővé tevő kapocs a jellem és a közösség között. Ennek alapján szerinte a társadalmi jellem három típusa különböztethető meg: a tradíció vezette (tradition-directed), a belülről vezetett (inner-directed) és a kívülről vagy mások által vezetett (other-directed) embertípus. Riesman úgy véli, hogy ez az utóbbi korunk reprezentatív típusa, amelyre az jellemző, hogy tetteiben nem a saját lelkiismeretére hallgat, hanem *egy személyes radarral* mintegy „letapogatja“ a külső világ igényeit, és csak attól fél, hogy a külső igénynek esetleg nem felel meg. Ebben van konformizmusa. Az ilyen ember valóságos

információgyűjtő, aki a csoportban — a társadalmi elvárások közvetítőjében — betöltött helyét, a csoport szimpátiáját kívánja értesüléseivel megőrizni. Radarjának jelzésére könnyen változtat politikai felfogásán, a politikát is csak konformizmusának eszközeként értékeli. Fromm lélektani érvei szerint az elmagányosodott ember valósággal menedéket keres a konformizmusban anélkül, hogy esélye volna elmenekülni önmagától, az egyedüllétől. White a teljes uniformizálódás rémével küszködik: az *org-mant* az egyéni elképzelések, eszmények és kezdeményezések hiánya jellemzi, vagyis a csoportelvárásokhoz való szigorú adaptációban veszti el személyiségét. A robotemberré vált lény Mills víziójában nemcsak hogy nem tiltakozik helyzete ellen, de jól érzi magát abban, a robot vidám, mert elvesztette minden egyéni jellegét.

Gáll Ernő elég részletesen idézi az előbbi álláspontokat, csak azért, hogy kelően indokolja a mai ember magatartásának hamleti kérdését: konformizmus vagy nonkonformizmus? Idézzük válaszát: „a szocialista humanizmus értékrendszerében az autonóm ember fogalma egybeesik az *autentikus*, a *totális* ember eszményével. A képességeit sokoldalúan fejlesztő és érvényesítő személyiséggel. Ez az autentikus ember nem él társadalmon kívül, és nem azonos a bármely csoportköteléket és bármely alkalmazkodást felrúgó szélsőséges individualistával. Magatartására a *konformitás*, nem pedig a személyiségsorvasztó, szabványosító *konformizmus* a jellemző. Hegedüs András találóan jegyzi meg ezzel kapcsolatban, hogy a magyar nyelv eddig még nem találta meg e két magatartásforma megjelölését szolgáló kifejezést, de a nyelvi eszközök hiányában is félreismerhetetlen e kétféle alkalmazkodás között a lényeges különbség. Míg az utóbbi esetben magának az emberi lényeknek a veszélyeztetettségével állunk szemben, az előbbinél az alkalmazkodás elválaszthatatlan a társadalom visszásságaival, a múlt csökevényeivel, általában a fogyatékoságokkal szemben tanúsított kritikai magatartástól. Az új társadalomnak nyilván csak erre az alkalmazkodásra lehet szüksége, modellként csak azt az autonómiát fogadhatja el, mely szervesen ötvözi egybe a konformitás nélkülözhetetlen mértékét a marxi humanizmus elidegeníthetetlen elemét képviselő, építő jellegű bírálattal — ha úgy tetszik, nonkonformizmussal.“

Ebből a válaszból kiderül a szerző szubjektív becsületessége, ám nagy árat fizet azért, hogy tiszta lelkiismerettel nézhessen körül a világban: azonosítja a nonkonformizmust az építő bírálattal, az építő bírálatot tudati elemként kezeli (a hibák felismerése), és az így értelmezett nonkonformizmust egyszerű magatartásformának minősíti. A szubjektív törekvés eltakarja azt az alapvető tényt, hogy a konformizmus vagy a nonkonformizmus egy objektív társadalmi folyamat *okozata*, és hogy a cselekvésben a konformizmus vagy a nonkonformizmus maga is az újabb mozgások *oka*. Így történt meg, hogy elmosódik a különbség az eszményi és a valóságos között, az autentikus ember utáni szubjektív vágyakozásban az eszmény azonosul a valósággal.

De térjünk vissza a spekulatív sémára, amelynek harmadik mozzanata az elmélet alkalmazása egy partikuláris esetre: Gáll Ernő könyvének utolsó részét voltaképp egyetlen nagy esszé tölti ki, a *Sziszüphosz vagy Prométheusz* című, Camus erkölcsi világát elemző igen jelentős írás. Szerzőnk itt messze túllép saját illúzióin, és néhány etikai mozzanat új értelmezésig jut el. Az ember boldogságra törekszik, de harcait nem kíséri a beteljesedés reménye. Ám a reménység hiánya még nem jelent reménytelenséget, és a boldogság utáni vágy sem naiv bizakodást: „Ne a »humanista szentet« köszöntsük hát Camus-ben, hanem azt a becsületes, vívódó, a kor ellentmondásaira érzékenyen reagáló gondolkodót és művészt, aki útkeresésre, emberségre ösztönzi olvasóit.“

Gáll Ernő e biztatás szellemében vonja le könyve végső konklúzióit: a humanizmus nevében dialógusra szólít minden ideológust, minden szellemi irányzatot. Könyvének ez a legfontosabb ideológiai üzenete: szerzőnk hisz a dialógusban. S mi volna ma fontosabb ennél? Embertelen erők eszeveszett küzdelmein átvillan egy reménysugár: a dialógus, a megértés szelleme. Már mi sem maradt Gáll Ernő szubjektív önvizsgálatából, messze továtűnt olvasóinak minden kételye; a dialógusban valahogy feloldódnak a merev elkülönülés tendenciái, s ami marad, az a szellem küzdelme az emberibb feltételekért.

Gáll Ernő könyve a *középfogalmakra* épül: ezek sajátossága az, hogy empirikus tartalmuk szerint hiányosak, fogalmiságuk szerint pedig meghatározatlanok. A középfogalmakat nem lehet induktív úton kialakítani, mert az az empirikus anyag, amely a középfogalom tartalma, a legjobb esetben is csak az egyedi jelenségek összege, vagyis azok a közös vonások, amelyek az egyedi jelenségeket egy közös osztály részévé teszik. Ám hiányzik — mert az empirikus mozzanatokból mindig hiányzik — az, ami ezt az osztályt mint a létezés egy specifikus módját jellemzi, hiányzik a mód, ahogyan az empirikus mozzanat az egymásmellettségen túl egy irányban rendeződik, ahogyan az adott konkrét totalitás mint konkrét totalitás viselkedik. Ezt a hiányt, a középfogalom korlátait a filozófiai jóízlés többnyire úgy kívánja kiküszöbölni, hogy egy feltételezett általános elméletre hivatkozik, amely mintegy rendezné a középfogalmakat. Ez a szemérmes megoldási mód azonban meddő marad, mert a középfogalom, empirikus tartalmánál fogva, nem képes a deduktív építkezés és az induktív igény ellentmondását kiküszöbölni.

A középfogalom az általánost csak mint óhaj tartalmazza: az empiriát az óhaj a vágy szerint rendezzi, vagyis olyan szubjektív mozzanatot asszimilál, amely eleve ellentmond a fogalmiságnak. Úgy tűnik, hogy az, amit Hegel a szubjektív eszme mozgásának egyik sajátosságáról a *Logikában* ír, a középfogalmakra is érvényes: „A szubjektív eszme mint a magán és magáért valóság szerint meghatározott és az önmagával egyenlő egyszerű *tartalom a jó*. Megvalósulásának vágya fordított viszonyban van az *igaz* eszméjéhez, és arra irányul, hogy a maga *célja* szerint határozza meg a készen talált világot... E tevékenység végeessége ennél fogva az az *ellentmondás*, hogy az objektív világnak magukban ellentmondásos meghatározásaiban a *jónak célja* éppúgy megvalósul, mint nem, hogy ez a cél éppúgy lényegtelennek van tételezve, mint lényegesnek, éppúgy valóságosnak, mint csak lehetségesnek. Ez az ellentmondás mint a jó megvalósulásának *végtelen progresszusa* mutatkozik be, amelyben a jó csak mint *kellés* van rögzítve“ (*Enciklopédia*. I. 314.). Arrébb, az idézett paragrafus *Függelékében* Hegel hozzát teszi: „Míg az értelemnek csak az a fontos, hogy a világot olyannak vegye, amilyen, addig az akarat arra irányul, hogy a világot azzá tegye, aminek lennie *kell*. A közvetlen, a készen talált az akaratnak nem szilárd út, hanem látszat, magánvalósága szerint semmis.“

Az induktív kiképzés igényét hordozó középfogalmak tehát olyan elemeket-mozzanatokat tartalmaznak, amelyek eleve, a következtetés módja miatt szubjektivitást visznek be, hozzátévesznek valamit az empirikus tartalomhoz. Hegel olvasásakor Lenin — lásd a *Filozófiai Füzetekben* (*Művei*. 1961. 38.; 164.) — ezt az érdekes megjegyzést fűzi az induktív következtetéshez: „A legegyszerűbb induktív úton nyert legegyszerűbb igazság *mindenkor* nem-teljes, mert a tapasztalat mindenkor bevégezetlen. Ergo: az induktív összefüggése az analógiával — a *megsej-*

téssel (tudományos előrelátással), minden tudás viszonylagossága és abszolút tartalom a megismerés minden előre tett lépésében.

Ha a középfogalom a társadalmi szférára vonatkozik, akkor pontosan azzal kap ideológiai töltést, hogy eleve magatartásbeli-etikai-akarati vonatkozások, egy szóval világnézeti elemek jellemzik. A fogalomépítésnek ez az útja természetes; a probléma csak az, hogy az *egyéni* szubjektivitást és a *szubjektívizmust* ki kell szűrni a fogalmakból. Ennek módját az empirikus meghatározások összességére való törekvésben, vagyis az elméleti építkezésnek egy olyan módjában véljük megtalálni, amely az empíria teljességében képes a konkrét világot mint totalitást ábrázolni.

Visszatérve eredeti tárgyunkhoz, Gáll Ernő könyvének fogalmi elemzéséhez, elmondhatjuk, hogy filozófiai jóízlése ellenére sem oldja meg a szubjektív és az objektív mozzanat ellentmondásait, mert a humanizmus fogalmát nem kapcsolja össze eléggé következetesen azokkal a meghatározásokkal, amelyek ezt a középfogalmat a konkrét totalitás egyik kifejezőjévé tehetnék. E fogalmiság furcsa paradoxona az, hogy a humanizmust különböző aspektusaiban, a legközvetlenebbül és érdekesen, sok tudást tartalmazó és sugalló módon tárgyaló könyv központi fogalma egészen „illékony”. A humanizmus egyszer mint az emberszeretet etikai fogalma, máskor mint szociológiai kategória, majd mint világnézeti elem jelentkezik. E síkok elszakadnak egymástól, ahelyett hogy kiegészítenék egymást, mert a fogalom összefüggéseiben megragadott *alapjelentése* tisztázatlan marad. A kérdés ez: mit tartalmaz, milyen társadalmi mezőben érvényesülhet a REÁLIS humanizmus, majd milyen etikai-világnézeti következmények származnak az elméletileg felfogott elemzésből.

A könyv mégis sok fontos elméleti elemet tartalmaz, mert a benne ismertetett elméletek egymás mellé állítása több, eddig háttérben maradt összefüggésre hívja fel figyelmünket. Ezeket, igaz, csak futólagosan és töredekésen, de már említettük.

Amint ez a dialógusról írt fejezetből kiderül, a szerző számára teljesen világos: nem lehet úgy teóriát építeni, hogy elhatároljuk magunkat a különféle teóriáktól, és azok hibáiban keressük igazságunkat. Egy teória a másik számára tapasztalat (teoretikus), és az egyszerű szembenállásból csak egy empirikus viszony következik, ami nem pótolhatja a teoretikus (átfogó-lényegi) kiindulópont kimunkálását. Egy ilyen kiindulás lehetőségét csakis egy *radikális* elméleti magatartásban lelhetjük meg: Gáll Ernő ebben a könyvében már eljutott az érzelmi radikalitásig. A teoretikus radikalitás jelentkezését a könyv magyar nyelvű változata (*A humanizmus viszontagságai*. Politikai Könyvkiadó. Bukarest, 1972) bizonyítja, amely két esztendővel az első kiadás után jelent meg.

Már a cím is azt jelzi, hogy az érzelmi radikalitás, amelyről a román szöveg olvastakor beszéltünk, most már az elméletben keres mélyebb igazolást. Nyilván fordulatról van szó: szerzőnk példák helyett az érveket keresi, az érvek pedig a teória irányában rendeződnek.

Három új fejezetben láthatjuk Gáll Ernő megváltozott kérdésfeltevését. A *Homo moralis*ban az erkölcsi felelősséget mint a XX. századi ember egyetemes problémáját tárgyalja. A felelősségvállalás azt jelenti, hogy nem lehet egy általános Etika elvárásaira hárítani a tettek következményeiben mindig jelenlevő dilemmákat, s azok, akik így kívánnak megszabadulni az egyéni felelősség súlyától,

„nem számolnak a szocialista erkölcs normái között is bekövetkező kollíziókkal, ama konfliktushelyzetekkel, amelyekben a választás egyszerre vezethet jó és rossz következményekhez“. Az *Eszmény és valóság* című fejezet a felelősségvállalás szükségességét egyértelműen „a közösségi eszmény jegyében alakított élethez“ kapcsolja.

Persze e fejtegetésekben Marx tömör megállapításaiból indul ki („A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti“), és a közösségi eszmény nevében tiltakozik egy meglévő állapot eszményesítése ellen.

A „kisebbségi humánus“-ról értekezve Gáll Ernő a kutatómunka újabb területére érkezik. Itt nagyon szívesen kísérjük, hiszen a két háború közötti kor szövevényes ideológiai viszonyait boncolgató tudós csupa érdekes névvel, állásponttal, eszmei viszonnyal ismertet meg. Az érdekességen túl az elemzés a kölcsönhatások és a sajátos nemzetiségi problémák felvetésével már közvetlenül mai dilemmáinkhoz kapcsolódik. E kutatási terület rendkívül fontos tehát; éppen abból a szempontból, amelyet közösségi eszményét megvalló szervünk a felelősségvállalás forrásaként mutatott fel. Az utóbbi két évben a *Korunkban*, az *Utunkban* és *A Hétben* közölt tanulmányaival a nemzetiségkutatás legjobb képviselőjévé vált Gáll Ernő az ideológia—szociológia—etika területén; úgy tűnik, itt érnek be igazán küzdelmeinek gyümölcsei.

És végül, ha a recenzensnek egyáltalán joga van erre, engedtessek meg számára itt egy szubjektív vallomás: ha Gáll Ernő ideológiai lelkiismeretéről mer beszélni, az azért van, mert közben saját lelkiismeretét is vizsgálja. Gáll Ernő tanítványaként, ideológiai osztályosaként maga is kénytelen szembenézni azzal, amit dogmatikus múltjából magával hozott.

A recenzens tudja, hogy az alkotó marxizmus ideológiai útját, amelyen ma jár, igen kevesek között éppen Gáll Ernő mutatta meg neki is, ha most problémákat vet fel, akkor ezt azért teheti, mert a könyv, amelyről beszámolni igyekszik, saját álláspontjának tisztázása felé vezette. Éppen ezért nem lehet a recenzens elnéző: saját következtelenségeit bocsátaná meg, ha így járna el. Ha Gáll Ernő könyvét az ismeretközlés, az összefoglalás igénye vagy a szubjektív vízió szempontjából bírálná, akkor egészen más, sokkal kevésbé problematikus képet alakíthatna ki. De erre nincs joga: vállalnia kell a túlzó bíráló szerepét, mert erre készíti az az út, amelyen Gáll Ernő segítségével elindult.

AZ EMBER SZELLEMISSÉGE

A spiritualizmus elutasítása nem jelenti azt, hogy lebecsüljük az ember szellemi képességét. A szellem az anyaggal szemben másodlagos, de nem másodrendű. Az anyag szüli a szellemet, de a fölény a szellemé. Más élőlény pszichikumánál fogva legfeljebb alkalmazkodni tud a természethez, az ember viszont eszményeihez idomítja. Ha kivonjuk belőle a szellemet, a természet elveszti ellenállását a mindent egy szintre süllyesztő, uniformizáló entrópiával szemben. Ha ellene tud is szegülni, ellenállása gyenge, helyi és időleges. A termodinamikus és információs lealacsonyodás szorításából a természetet magát csak az emberi szellem ereje menekítheti meg, semmi más.

1. A szellemi hatalom

A szellem története azzal a pillanattal kezdődik, mikor az emberszabású majom megtanul bánni a természeti jelenségekkel: kulturális javakat pattint belőle. A kő munkaeszközzé, a kiáltás beszéddé, a szükséglet tervvé lép elő. Minél nagyobb távolság feszül érzéki valóság és intellektuális cél között, annál fejlettebb az emberi szellem. A szellem az a mező, mely pragmatikus-érzelmi életünk és értelmi tevékenységünk között terül el. A szellem az a belső közege, mely az érzékek nyújtotta információt az értelem alkotta többletinformációval társítva dolgozza fel. A szellemet a beszéd metaforikus energiája hozza létre. A szellem bölcsője az a lehetőség, hogy az ember *ugyanazzal* a szóval különböző, ám egymáshoz hasonló dolgokat nevezhet meg: a szó jelentését egyeditől különös, különöstől általános, általánostól egyetemesig emelheti. A keletkező, fennmaradó és fejlődő fogalmak a szavakban s a szavak révén kiemelkednek az érzékelés teréből és idejéből, az ember felismerheti, a dolgok mely nemébe tartozik az a tárgy, amivel éppen viszonyba lép. A fogalom egyszerre fordítja múlt és jövő felé Janus-arcát. Egyneműségükben különböző dolgok azonosságára utal és az érzékeléstől eltérően nemcsak az *itt és most* történetekre hivatkozik, hanem a *mindenütt és mindig* lényegét is tükrözi. A gondolatok segítségével az ember felfedezi a legközvetlenebb utat jelenség és lényeg között, megtalálja a lényeg megjelenésének legrövidebb útját, s ezzel fékezheti a természet és társadalom anyagi és erkölcsi erejének pazarlását. Ez az út érzékitől az intellektuálisig csak szellemileg járható be. Az ember anyagi hatalma a természet fölött az érzékeléstől a felfogásig kapaszkodó szellemi hatalom egyenes folyománya. Úgy vonatkozhat el és úgy általánosít, hogy az értelmi információk mélységével kompenzálja az érzéki információk elvesztését. Az ember fogalmi képe lehetővé teszi, hogy — találkozzunk vele bárhol vagy bármikor, akárhogy is jelenjen meg — minden személyben, aki egy dolgot egy másik dolog előállítására, jelölésére képes felhasználni, ráismerjünk az emberre.

A beszéd produktuma lévén, a szellem nem élhet a társadalmón kívül, „székelyhelye” mégis a személyiség. Egyedül a személyiségnek áll módjában felhalmozni

a társadalom nyújtotta információkat, mert egyedül a személyiség lelki életében gondolható el az átélés, és élhető át az elgondolás. A szellem nem az egyéneket összekötő *társadalmi mezőben* fogan, hanem minden egyes ember élményei és gondolatai közt feszülő *egyéni mezőben*. Kérdés, hipotézis és indukció éppen a tapasztalat és ráció közötti feszültségből származik. (Mint minden „szellemi“ dolog, a szójáték is csak az érzékelhető és felfogható közti távolságból szikrázhat elő: a „vice“ benne annál nagyobbat csattan, hangzásban minél közelebb, jelentésben minél távolibb az összejátszás két pólusa. Az *antropológiát* és az *entropológiát* ugyanúgy ejtik a franciák, bár a két szó jelentése homlokegyenest ellenkező: előbbi az *ember megjelenésének* tudományát, utóbbi az *eltűnés* tudományát jelöli. Ezt a szójátékot Claude Lévi-Straussnak köszönhetjük.)

A szellem azonban nemcsak megismerő értékeket teremt, hanem művészi és erkölcsi értékeket is. Az emberi fejlődést semmi sem veszélyezteti jobban, mint a kognitív értékek túltengése a művészi-erkölcsi értékek kárára. Az ember a valóság megismerését hajszolja, hogy a valóságot az emberi törekvéseknek megfelelően átalakíthassa. A lelkiismeretétől megfosztott tudománynak végül meg kell érnie azt, hogy a találmányok fellázadjanak feltalálóiuk ellen. Az igazság arra való, hogy szebbé és jobbá tegye az emberi életet. Ha a tudomány túlfejlődésében elnyomja az erkölcsöt és a művészetet, felborul szubjektum és objektum viszonya, s a szubjektum húzza a rövidebbet. Az ember egyre inkább önkörén kívül él. Mivel egyre kevésbé ura benső életének, mindinkább elveszti hatalmát külső élete fölött. A történelem folyamán sohasem volt sürgetőbb egy szellemi forradalom, mint ma. Ez a forradalom visszaállítaná az egyensúlyt műszaki és erkölcsi, eszköz és cél, anyagi és szellemi erő között.

A szellem nemcsak egy jelrendszerrel való bánni tudás illúziója, de nem is transzcendens hatalom. A szellem az emberi élet legfőbb alkotása. Itt az ideje, hogy a dolgok közti oly hosszas tévelygés után az ember eggyé váljon azzal, ami benne a legemberibb: a *szellemiséggel*. Az ember legfőbb boldogsága a szellemi alkotás aktusában rejlik. A jövőkutatásnak nemcsak a *társadalmi* meghatározottsággal kell számolnia, hanem az *egyéni* szabadsággal is, nemcsak az objektum mozgási irányára kell figyelnie, hanem a szubjektum szándékára is, nemcsak a valóság valószínűségét kell előrelátnia, hanem az eszmény lehetőségeit is.

2. A nyelv, és akik beszélnek

Ma már senki sem vonja kétségbe a nyelv kényszerítő erejét. A nyelvre mindenki rászorul, aki beszél. Beszélt nyelvünk már születésünk előtt létezett, és halálunk után is létezni fog. A beszéd azt a látszatot kelti, hogy az emberek nem egy bizonyos nyelvet beszélnek, hanem megfordítva: az a bizonyos nyelv szólal meg az emberek hangján. Senki sem módosíthatja önkényesen a nyelv fonémáinak és monémáinak a számát. Ha ezt tenné, a nyelv alapvető funkcióját, a *közlést* veszélyeztetné. Aki semmibe meri venni egy nyelv fonémáit, monémáit vagy nyelvtani szerkezetét, azt nyomban büntetés sújtja: nem értik meg.

Aki anyanyelve vagy idegen nyelvek fonémáiból és monémáiból egy új szót alkot, annak kötelező módon a meghatározást is közölnie kell, ha azt akarja, hogy megértsék: Például: *televideofon* — olyan készülék, melynek segítségével két távoli partner láthatja egymást és beszélgethet egymással.

Hasonlóképpen egyre inkább elfogadják azt a nézetet, hogy a nyelv nemcsak arra jó, hogy a gondolatot közöljük vele, hanem arra is, hogy a gondo-

latot alakítsuk vele. A nyelv elsősorban arra kellett, hogy hívó, felszólító tartalmakat közöljünk vele. De ezzel párhuzamosan a nyelv mindjárt a gondolatok kikristályosodásának közege és eszköze lett. A beszéd révén az ész intellektussá válik, és a nyelv nemcsak tettekre mutat rá, hanem gondolatokra is. Természetesnek tűnik tehát az a felfogás, hogy nem a gondolkodás határozza meg a beszédet, hanem a beszéd a gondolkozást, hogy a gondolkozásmód a beszédmódtól függ. „Jobb szeretem — írja Brice Parain *Petite Métaphysique de la parole* című tanulmányában (NRF, 1969. 193.) —, ha inkább kifejezést említenénk, mint gondolatot, mert az idea csak azáltal lesz idea, hogy kifejezésre talált. Így lép be a valóságba.“ Emile Benveniste 1966-ban megjelent könyvében (Paris, Gallimard), a *Problèmes de linguistique générale*-ban úgy vélekedik: „a világ megismerését az határozza meg, hogy ez a megismerés miben fejeződik ki“, továbbá „a gondolat formáját a nyelv struktúrája alakítja ki“. Miután hangsúlyozza, hogy a beszéd fejlődésének egy bizonyos szakasza meghatározza a gondolkodás fejlődésének egy bizonyos szakaszát, André Martinet *La linguistique synchronique* című könyvében (Paris, PUF, 1965) azt írja, hogy „nem az autonóm gondolkodás teremti a mítoszokat, a nyelvre csak a megnevezés feladatát hárítva, de a mítoszok egyenesen a nyelvből sarjadnak, alakjukat és jelentésüket a nyelv fejlődési kalandjaihoz igazítják...“ A kutatások megállapítják, hogy a túlsúlyban affektív nyelveket beszélő, fejlődésükben visszamaradt népek, minthogy nyelvükben az intellektuális formák még nem szakadtak el az érzéki-érzelmiéktől, „ikonikusan“ gondolkodnak, és „mito-logikusan“ szemlélik a világot.

Ebből a nyelv egyes teoretikusai arra a következtetésre jutottak, hogy az arisztotelészi nézetek például a görög nyelv képződményei, a karteziánizmus a franciáé, a kanti gondolat a németé, tehát minden fordítás illúzió, a kultúrák nem tudnak egymással kommunikálni, mindenki saját nyelvének börtönébe van zárva. „Mi másra emlékeztet a francia mondat »molekuláris« szerkezete és molekuláinak egymásutánja, mint a karteziánus gondolkodás »mozaik«- vagy »lánc«-szerkezetére, a gondolkodás deduktív vagy lineáris rendjére...“, másfelől „mi másra emlékeztet a német nyelv tömörítő-átfogó építkezése (például ahogy a melléknévi jelzőt bekebelezi a főnév és névelője közé, vagy ahogy a határozót beekeli az *ich stehe... auf* mintájú igekötős igék két tagja közé), mint Leibniz, Kant integralista nézeteire“ — mondta Hans Georg Koll az 1965-ös madridi romanisztikai kongresszuson. Ennek értelmében, ha *A tiszta ész kritikáját* franciára fordítják, elkerülhetetlenül egyfajta *Discours de la méthode* lesz belőle.

Igaz, hogy a nyelv egy már kész, értelmezett világot nyújt át annak, aki beszél, de a nyelv logikai formái — a fogalom, az ítélet, az érvelés — a valóság egyetemes sajátosságait és viszonyait tükrözik, infralogikai formái pedig — a metafora, az alaktani és mondattani formák — egy nép nemzeti magatartását fejezik ki azokkal a dolgokkal szemben, amelyekről beszél. Csakhogy mi marad a nyelvhasználó egyén szabadságából, ha a nyelv logikai formái egyetemesek, infralogikai formái pedig nemzetiék? Marad egy háromszoros, vagyis egyszerre fonematikai, paradigmaticai és szintagmaticai szabadság, vagyis a kiejtésnek, a szavak válogatásának és társításának szabadsága. Azzal, hogy bizonyos szavakat jobban hangsúlyoz, ritkítja vagy sűríti az igéket, játszik a hanglejtéssel, kiválaszt bizonyos kifejezéseket, és újítón rakja össze őket, az ember a beszélt nyelv egyetemes és nemzeti információtárát kiegészíti saját személyi információival. Egyetlen építőmester sem tekinthet el az építőanyag és a szerszámok törvényeitől. Ez nem hatálytalanítja, hanem a nyelvi anyag és struktúra feltételeihez köti a nyelvet beszélő egyén szabadságát.

A meghatározottság éppen azáltal fordul át szabadságba, hogy az ember válogatni képes abból, amit a természet és a társadalom felkínál, és kiválasztja belőle azt, amire szüksége van. A szabadság az a szellemi hatalom, mely a jelen átélése és a jövő elgondolása, a valóság észlelése és az eszmény előrevetítése közt ível. A nyelv logikus formáinak egyetemessége, valamint infralogikus formáinak nemzeti jellege nem gátolják, hanem éppenhogy lehetővé teszik a költői eredetiséget.

A stílus a személyesnek, a nemzetinek és az egyetemesnek az egybeolvadása. Jöllehet személyi jegyekből táplálkozik, a stílus e személyi jegyek meghaladását feltételezi. A személyes az egyetemeshöz a nemzetin át jut el. Aki a nyelvet beszéli, az nem attól eredeti, hogy elszakad a nyelvtantól, eredetisége elszakadás a banálistól. Az egyéni szabadságot nem a beszélt nyelv ellen, hanem annak segítségével gyakoroljuk. „Az irodalom csatája — írja Italo Calvino *La combinateiroire et le mythe dans l'art du récit* című tanulmányában (*Esprit*, 1971. 4.) — az az erőfeszítésünk, hogy kitörjünk a nyelv kereteiből, állandóan a kimondhatóság végső határát ostromoljuk. Az irodalom a szókészleten túli szavak igényességéből él.“ Az irodalmat valóban az élteti, hogy az ember a hangulatait gondolattá transzformálja, s ez a törekvése nem a nyelv, hanem a közhely meghaladásán alapul. Nyelven kívül nincs gondolat, csak hangulat van. Az egyéni élményt a nyelv társas volta teszi közölhetővé úgy, hogy gondolattá gyúrja át. Gondolatot éppolyan lehetetlen a nyelv megkerülésével közölni, mint pusztá emóciót a nyelv segítségével. Az érzelmet a nyelv gondolattá gyúrva közli.

Fordításkor csak a nyelv logikai formáit — a ráció egyetemes nyelvét — visszük át egyik nyelvből a másikba. A gondolkodás infralogikai formáit lehetetlen átmenteni. Egy bizonyos szöveg fordíthatósága a logikai és infralogikai formák arányán múlik. Egy oldalnyi hidromechanikai jegyzetet könnyebb lefordítani, mint egy oldalnyi verset.

A kultúra történetében minél tágabb az a szellemi erőter, mely az érzelmi élet és az értelmi tevékenység közt húzódik, magától értetődő, hogy annál inkább túlsúlyba kerülnek a logikai formák. Az affektivitás mindjobban alárendlődik a rációnak, persze megtartva azt a jogát, hogy felhevítse vagy időnként megkérdőjelezze a rációt. Minél érettebb az emberiség, annál inkább arra fordít gondot, ami az embereket összeköti.

Az egyetemes nyelv létezése nem a „bábéli zűrzavar“ előttré, hanem jóval azutánra, a jövőbe tehető. Az alapvető nyelvi feszültség két pólusán nem a nemzeti és az egyetemes, hanem az egyéni és az egyetemes helyezkedik el.

A beszéd fonikus anyagságától a gondolat szemantikus eszménységéig vivő dialektikus ugrásból a spiritualisták a spiritualizmusnak kovácsolnak tóktét. „Mindem, ami fizikai és valóságos, egyben anyagi és sajátos. Az egyetemes, amelyen megpróbálunk természetet érteni, szükségképpen nem anyagi; nem anyagi pedig csak nem anyagiból származhat, különben kvázi-csoda lenne a létezése“ — írja Étienne Gilson *Linguistique et philosophie* című könyvében (Vrin. Paris, 1969). Mivel meg van győződve arról, hogy az anyag nem hozhat létre szellemet, Gilson isteni eredetűnek hiszi a gondolkodást. „A gondolkodás és kifejezése — írja — nem azonos természetűek. A nyelv a gondolkodás számára idegen test, amellyel nehezen barátkozik meg.“ Az ő felfogásában feje tetejére áll az a beszéd folyamat, melynek során a tapasztalat a gondolatok magasságába emelkedik: nála a szellem az anyagba süllyed. „Önmagában tekinteni a gondolkodást — erre csak egy esély van: ha ellessük a fényét a nyelvbe való leszállás röpke, felszíni pillanatában...“

A nyelv ezzel szemben az állatot emberré változtató eszköz, s nem az embert a mennyországból kiűző „átok“. A nyelv az anyagból szellemet csiholó eszköz, és nem a szellemet anyaggá degeneráló „büntetés“. A nyelv nem végzet, hanem éppen ellenkezőleg, az emberi szabadság eszköze.

3. Kézi és szellemi

Nincs olyan szervezet, amely ne folytatna „anyagcserét“ a környezetével. Az ember és természet „anyagcseréje“: a munka. A biológiai anyagcserétől eltérően, ahol az asszimiláláson van a hangsúly, a munkában a szembenállás játszik központi szerepet. A munka olyan tevékenység, mellyel az ember a dolgok egyik neméből a másikba költöztet át bizonyos dolgokat úgy, hogy megváltoztatja egyéni tulajdonságait. A munka feltételezi tehát, hogy egyformán ismerjük a dolgoknak azt a nemét, amelybe az illető dolog tartozik és azt, amelybe tartozni fog. A dolgok egyéni tulajdonságai és általános lényege közötti távolság csak úgy ívelhető át a munkafolyamatban, hogy a megismerést az egyedi, érzéki tükrözéstől az általános, szellemi tükröződésig emeljük föl. A munka már kezdettől fogva egyszerre volt kézi és szellemi. Az emberszabású majom természetes módon alkalmazkodott a környezetéhez, erről a fokról az ember akkor jut el a társadalmi munka szintjére, amikor munkába állítja az eszt.

Mircea Malița utóbbi, *Szürke arany* című könyvében a „kéz intelligenciájáról“ beszél. Én azt hiszem, inkább az „intelligencia kezéről“ van itt szó, mert a kéz itt valóban kéz, és nem mancs, ez a kéz az intellektus parancsainak engedelmeskedik. Az embert nem végtagjainak fizikai ereje, hanem szellemi hatalma teszi minőségileg mássá a többi élőlényhez képest. Amit a barmok és gépek is meg tudnak csinálni, az nem jellegzetesen emberi. De az embernek tízezer éven át embertelen feladatokat kellett elvégeznie ahhoz, hogy emberré válhasson. Ami jellegzetesen emberi, az az intellektus alkotó gondolati tevékenysége. Egy csiszolatlan követ munkaeszközzé az tesz, ha a gondolat világánál kezdjük forgatni. Nem a gondolat alakítja a világot, de a kéz csak a gondolat irányításával képes a világot átformálni.

A munka világformáló tetteit az teszi lehetővé, hogy az intellektus több információ leadására képes, mint amennyit felvesz. A nyelv metaforikus ereje, az általánosítás és elvonatkoztatás révén az értelem túl tud lépni az érzékelésből nyert információ, átdolgozva azt többletinformációvá, s ezzel alkalmassá válik azoknak a dolgoknak a visszatükrözésére, melyekre a kéz hat. Az ember a plusz-információt intellektusa segítségével „agyalja ki“.

Nem meglepő, hogy a történelem kezdetén a kéz sokkal nagyobb erőfeszítésre kényszerült, mint az értelem. A gyakorlati szükségletek eleinte sokkal sürgetőbbek voltak, mint az elméletiek. A szellemi tevékenység a kézi tevékenység közvetlen közelében bontakozott ki. A gondolatoknak kizárólag alkalmazott értékük volt. De a szellemi tevékenység lassanként akkora „főlölséget“ s annyi „szabad időt“ teremtett, hogy az ész és a kéz társadalmilag szétválhatott. A kizsákmányolók esze a kizsákmányoltak kezével alakította a természetet. Kézi és szellemi szétválása után az intellektus tevékenysége egyre „tisztább“, a kéz tevékenysége pedig egyre „kínzóbb“ lett. Az urak parancsa így lett „isteni logosz“. Így született a hit, hogy az ember szolgálja az eszmét, nem az eszme az embert.

Ezzel együtt a munka sohasem volt „csak intellektuális“ vagy „csak manuális“. A kéz eszméket valósít meg, az értelemnek pedig szüksége van a hang- és

írásjelek rendszerével való bánni tudásra. Az emberiség történelme az a folyamat, amelyben a kéz fizikai munkája mindinkább az egyre tökéletesebb szerszámokra hárul, s ez növeli a szellemi tevékenység súlyát a munkafolyamatban.

A szocializmus egyre elképzelhetetlenebb a dolgozók alkotó kezdeményezése nélkül. Abban a társadalomban, melyben a kézi erőfeszítést fokozatosan a gépi tevékenység helyettesíti, nemcsak a végrehajtáshoz szükséges közügyességet kell kifejleszteni, hanem az ész alkotóképeségét is. Ön- és távirányított, elektronizált és kibernetizált termelést ma nem lehet folytatni, még kevésbé lehet az emberi ideálok szolgálatába állítani fokozott szellemi tevékenység nélkül. Egy eszményt értékévé az tesz, ha az emberek meg tudják valósítani, de a megvalósításban rejlő hatalom veszélyessé válik, ha nem az eszményt szolgálja.

4. Ismeret és lelkiismeret

A tudás a valóság ismeretének rendszere; a lelkiismeret két dolog: a valóság mozgási iránya és az emberi törekvések egymásrataltságának megértésére és megbecsülésére épül. A tudás fő gondja a valóság, a lelkiismereté az ember. A tudás az ember gondolkodását inkább kifelé, a külső élet felé fordítja, a lelkiismeret inkább befelé. A tudás révén a valóság nyugózi le az embert, lelkiismeretével az ember próbálja meg lenyügözni a valóságot. A tudás megköveteli az embertől, hogy tiszteletben tartsa a dolgokat, a lelkiismeret megköveteli a dolgoktól, hogy az ember szolgálatába lépjenek. A tudás felfedezi a meghatározottságot, a lelkiismeret pedig szabadsággá változtatja. A tudás eszköz, a lelkiismeret cél. A tudás vagy igazi, vagy nem tudás; csak a lelkiismeret választhat boldogság és boldogtalanság között.

A tudás lehetővé teszi az embernek, hogy egyre távolabbi utakat tegyen meg egyre nagyobb sebességgel, de csak a lelkiismeret jelölheti ki, „hová” vezet senek ezek az utak. Lelkiismeret nélkül az emberiség a barbarizmus katasztrófáját kockáztatja meg az atomenergia birtokában. Sajnos, az emberiség a csiszolatlan kőtől hamarabb jutott el az űrhajóig, mint a természet ismeretétől és uralmától az önismeretig és önuralomig. Minél fejlettebb a tudás, annál sürgetőbb szükségletünk a lelkiismeret. Ha túl akarja élni az atomkorszakot, az emberiség sürgősen emberségre kényszerül. Csakhogy nem egyedül a tudástól függ az ember önmagára ébredése, önuralma. Egyedül a tudással nem lehet az ember technikai hatalma és erkölcsi ereje közti aránytalanságot eltüntetni vagy legalábbis csökkenteni. „A genetika, kibernetika, informatika — írja Georges Friedmann *La puissance et la sagesse* című könyvében (Paris, Gallimard, 1971) — olyan szupertechnikusokkal látnak el bennünket, akik roppant észbeli hatalommal rendelkeznek, de képtelenek ezt a hatalmat *irányítani*, bölcsességükkel uralni a technikai környezetet, saját műveiket, a legcsodálatosabb gépeket is beleértve.” A lelkiismeretnek lépést kell tartania a tudással. Az embert saját műve fölé helyező szellemi forradalmat lehetetlen a *technika technikai meghaladásával* véghezvinni. Ezt a forradalmat a *technika erkölcsi meghaladásával* vívjuk.

A szocializmus szellemi forradalmát nem a tudomány és technika fékezésével, hanem az őket uralni képes erkölcsi erő kibontakoztatásával valósítjuk meg. A szocializmus azt jelenti, hogy fejlesztjük a tudományt és a technikát, de egyben azt is, hogy mindannyiunk és mindegyikünk szolgálatába is állítjuk őket. A szocializmusban a lelkiismeret ösztönzi a tudást, de egyben olyan emberi eszmények morális ellenőrzése alatt is tartja, mint az emberek kölcsönös tisztelete,

a személyiség szabad kifejlődése és az alkotói szabadság. Szellemi hatalma egyedül az embert teszi képessé arra, hogy többet adjon, mint amennyit kap, hogy megsokszorozza az anyagi és szellemi javakat. Az új ember nem a politikai, gazdasági forradalom spontán terméke, hanem tudatos, intenzív nevelés eredménye.

Kétségtől jogos a tudományos ismeretek objektivitására törekedni. A kutató „zárójelbe teheti” szubjektív vágyait. A megismerés annál pontosabb, minél kevésbé függ a megismerő alany reményeitől, ellenszenveitől. De ahhoz, hogy a *van-t legyen-né* változtassuk, idejében ki kell nyitni a zárójeleket, a tudást újra a lelkiismeret ellenőrzése alá kell vonni. Különben a létrehozott eszközök fetiszizálódnak, önállósodnak, elidegenednek az embertől, egy olyan „morális úr” lép a helyükbe, mely nem tud többé a végzetszerűségnek ellenállni. Az emberi lelkiismeret a meghatározottságot szabadságra váltja, a lelkiismeret hiánya a meghatározottságot végzetté teszi.

A lelkiismerettől elválasztva a tudomány többé nem a természet leigázásának, hanem az ember leigázásának eszköze. A szcientizmus kettészakítja az embert, és a világ kettészakításával fenyeget, ahol az embert elnyelnék saját alkotásai. Az ember nem egy olyan élőlény a sok között, aki a valóság megismerésére képes, hanem aki meg tudja változtatni a valóságot, a *jónak* és a *szépnek* megfelelően.

Az ismeret és lelkiismeret egyensúlyának visszaállításával az ember és természet, az affektivitás és ráció, a cél és eszköz egyensúlya is visszaállítható. A marxista jövőkutatásnak nemcsak a dolgok meghatározottságával kell számolnia, hanem a dolgok megváltoztatásának emberi szabadságával is, nemcsak a valóság törvényeivel, hanem az emberiség eszményeivel is. A jövőkutatás nemcsak ismeret: lelkiismeret.



Kopacz Mária: Kiállítás

LÁSZLÓ GYULA UTOLSÓ BESZÉLGETÉS NAGY ALBERTTEL

(1969. VI. 2.—VI. 20.)

I.

Beszélgettünk mi sokat, régen, amikor Kolozsvárott éltem, hiszen szenvedélyesen érdekelték őt a világ dolgai, és hitt a piktúra s általában a művészet emberformáló voltában, majdnemhogy megváltó erejében. Beszélgetéseinknek azonban nem maradt nyoma, a szavak hullámverése elcsitult. Szerencsére — a szerencsétlenségben — 1949 óta töménytelen levelet váltottunk. Különös jellegű volt ez a levelezés: nem egymás leveleire válaszoltunk, hanem — a levelek többségében — mindegyikünk mondta, ami a szívét nyomta. E levelek szinte hogy ürügyek voltak, hogy „kibeszélhesük magunkat“ a művészetről, életelmünkről. Kiderül ez, ha levél—válaszlevél sorrendben olvassuk a leveleket. Ügyszólván még arról sincsen szó bennük, hogy „leveledet megkaptam“. Nos, ezek a levelek, éppen mert a szó szoros értelmében nem levelek, hanem magánbeszéd, töprengő, önemésztő vallomások, részben kárpótolnak a le nem jegyzett beszélgetésekért. Remélem, lesz időm legalább válogatott szövegeiket egyszer közreadni.

Nagy Albert 1969 júniusában nálunk lakott s festett. Ekkor határoztam el, hogy pótolom, amit elmulasztottam, és kikérdezem őt életéről s arról, hogy mit tud művészetének alakulásáról, mennyiben tudatos benne, ami végbement élete során. Ő szívesen — kissé cinkosan mosolyogva — vállalkozott erre a szellemi „élveboncolásra“, s nagy türelemmel felelt kérdéseimre. A kérdéseket nem nagyon jegyeztem fel, csak arra szolgáltak, hogy a beszámolót elmélyítsék, a pusztá eseménytörténetről a humánus és a művészet kérdései felé tereljék. Különben ez volt Nagy Albert törekvése

is. Természetesen a felelet mindig magában hordozza a kérdést. Más kerül elő például egy kívülről vagy érdeklődő újságíró kérdései nyomán, s más egy barát, egy pályatárs kérdéseire, amelyeknek lappangó tartalma egy kissé mindig: „hát nálad hogy volt ez?“

Nem szeretném előljáróban — de még utószóként sem — összefoglalni e beszélgetések summáját. Ez a beszámoló azzal indul, hogy leírom Nagy Albert palettáját, festőkészletét, mert jellemző reá, s mert olyan festői jelenség nyomára vezet, mint például képeinek lirizáló harmóniája — már amennyire ez csupán a festékanyag kérdése! Megfigyelhettem festés közben, leírtam mindent, aminek jelentősége lehet.

En három korszakot látok egykori barátom életében, s mindhárom áthatotta egyéniségének félnék széprevágása és sajátos jelképvilága. Mindhárom korszakát egybefűzi az is, hogy sohasem volt „lefestő“, hanem mindig gondolati tartalomhoz keresett képi kifejezést, és a képeken látható világot emlékezetből (néha fényképről) idézte fel.

Az első korszaknak azt a nevet adnám, hogy „Jákob harca az anygallal“. Ködös látomások világa ez, mintha élete a serdülés korában megrekedt volna, s annak álomképeivel küzdött volna meg vázsnain. A második korszak az „Almodik a falu“ korszaka, amikor a látomások és a valóság ölelkezett benne. Képein ekkor a dolgok újjáteremtődnek, súlyuk van, anyaguknak sajátos jellegzettsége van, a szabódezsői romantika helyett a mindennapokban tapasztalt valóságélmény válik képeinek témájává (például a *Kariatidák* kőművelányjai). Amit azelőtt a képzelet elmosódó fé-



nyeiben valósított meg, azt most a valóságot burkoló félelmének fátylán át látja. Valósággal fél a dolgoktól, mindenben lappangó jelképeket lát. A világvége rettenete ebben a korszakában tűnik fel az *Apokalipszis*ben, s ekkor fordul egyes emborsorsok felé (asztalos, mosónő, kémikus). Ez a korszaka az 50-es évek legelején zárul. Ezután következnek a közéleti jellegű képek sorozata, a XX. század nagy egyéniségeinek megjelenítése és a kép minden ízét átható „szocialista szimbolizmus”. Ezt a nevet adnám élete utolsó korszakának. A „szocialista szimbolizmus” jegyében született képeiben a hangsúly teljes egészében áthelyeződött a művészet társadalommegváltó voltára, s képeinek egymásutánja majdnem a napi eseménytörténethez kapcsolható. Nem kétséges, hogy a témaválasztásban bizonyos — családi — sugalmazásnak is szerepe volt. Ez részben javára szolgált Nagy Albertnek, hiszen határozatlan, félnék egyéniség volt, de egyúttal saját élmény hiányában az ő mélyről fakadó piktúráját felszínesség fenyegette. Ezt is felvettem neki beszélgetés közben, óvatosan, hogy érzékenységet ne bántsam, s felelt is reá kertelés nélkül, védvén a maga igazát. Nos, éppen ilyen kérdéseknél éreztem, hogy más és más egyéniség vagyunk, s talán ítéletem igaztalan. Nagy Albert feleletül felhozta a nagy festői korszakokat, amikor ugyancsak megrendelték a festőnél a témát, s mégis remekművek születtek. Emlékének tartozom azzal, hogy ezt a témát, amely láthatólag „nemszeretem” kérdés volt számára, nem bolygatom. Amit festett, mindig a művészi etika legmagasabb mértékével mérhet-

HOGYAN FESTETT?

Nagy Albert öccsével, Nagy Ernővel és sógornőjével (Magdussal) jött ki Pestre, 30 év után, nálunk lakott, a végén pedig testvérének elutazása után egy hétig egyedül volt nálunk. Három régebbi képének változatát festette meg itt: a fehér kakast esőben, a fekete kakast és a ludakat. Elhatároztam, hogy kikérdezem őt azokról az időkről, amelyeket nem ismerek. Lassan indult a beszélgetés, és csak az utolsó napokban vált rendszeressé, valóságos „kihallgatássá”. Közben készülő képeit többször fényképeztem, úgyhogy egész sorozat kép őrzi egy-egy festményének készülését a különböző munkaszakaszokban. A „jegyzőkönyvet” ab-

jük, s emellett csak másodrendű a festői kifejezés gyengülése. Szerintem a feladatok nem festői volta kénszerűsítette a szimbolizmus olyan labirintusaiba, amelyekben magyarázatok nélkül nem is tudnók követni. Éppen ezért kérdéseim állandóan a tartalomra vonatkoztak. Nagyön kívánatos lenne, ha legszűkebb családjá és barátai feljegyznék, amit a képek tartalmáról nekik elmondott, hogy szinte szótárszerűen ismerhessük meg szimbólumokban való töprengéseinek természetrajzát.

Ha most végezetül, e bevezetés befejeztén, tőlem mint egykori jóbaráttól azt kérdeznék, hogy Nagy Albertnek melyik korszakát tartom művészeleg a legérettebbnek, habozás nélkül az „Álmodik a falu” művekre mutatnék (például az *Anyá* első változata, az *Apokalipszis*, a *Kariatidák* stb.). Lehet, hogy másfajta alkatú ember az elsőt, ismét másfajta a harmadikat tartaná tehetsége beteljesülésének. Annyi bizonyos, hogy alkotóerejének teljességében ment el közülünk, s így a pontot nem tudta odatenni festőélete végére. Dehát vajon van-e festő, aki nem így búcsúzik? Talán még a századik évében járó Tiziannal is meg nem festett káprázatok mentek a sirba. Nem szabad tehát befejezetlennek venni Nagy Albert életművét, azt kell néznünk, amit megalkotott. Ez minden, a többi csak laza eszmélkedés. Remélem, hogy Nagy Albert művészetének átéléséhez hozzájárulhatok az „utolsó beszélgetések” kiadásával. A beszélgetéseket folyamatosan közlöm, de a megfigyelésben, kérdésben határozott menet volt, s ez lehetővé teszi, hogy szakaszokra osszam a szöveget.

ban a menetben adom, ahogyan készült, nem „teremték benne rendet”, ha nagyon cikázott a gondolat, akkor legfennebb „közjáték” formájában szakítom meg a szöveg menetét. Bár Nagy Albert lassan beszélt, és láthatólag figyelte, hogy mikor vagyok kész a mondottak lejegyzésével, nem mindenütt tudtam szó szerint leírni, amit mondott, s ezért sok helyen az első személyes elbeszélést harmadik személyre változtattam (már lejegyzés közben), ezért a szövegben gyakori például a „Berci azt mondta”, vagy egyszerűen a harmadik személyes előadás. Szavait csak ott tettem idézőjelbe, ahol szó szerint jegyeztem. Sajnos itt-

ott nem tudtam már saját írásomat elolvasni, ilyenkor kihagytam azt a néhány szót. Egyébként csak legszemélyesebb jellegű, bizalmas közlései maradtak ki.

Megfigyeltem: hallatlan gondnal változta a vásznakat, az, amelyiket nem szálirányban alapoztak, nem kellett, mert nem feszíthető fel. Méretben majdnem a négyzetet szereti (vakrámában az egyik oldalpár 5 cm-rel legyen hosszabb, mint a másik). A vászonra előbb szénrel felrajzolta az irkalapon lévő vázlat nyomán a rajzot, majdnem egy vonallal, keresgélés nélkül (volt kicsinyítő tükre, műanyagzivacsba ágyazva, hogy ne törhessék el, ha elejti). Hozott magával Kolozsvárról egy szárított kakaslábat „modellnek” meg régebbi képeinek fényképeit, ezeket nézegette gyakran.

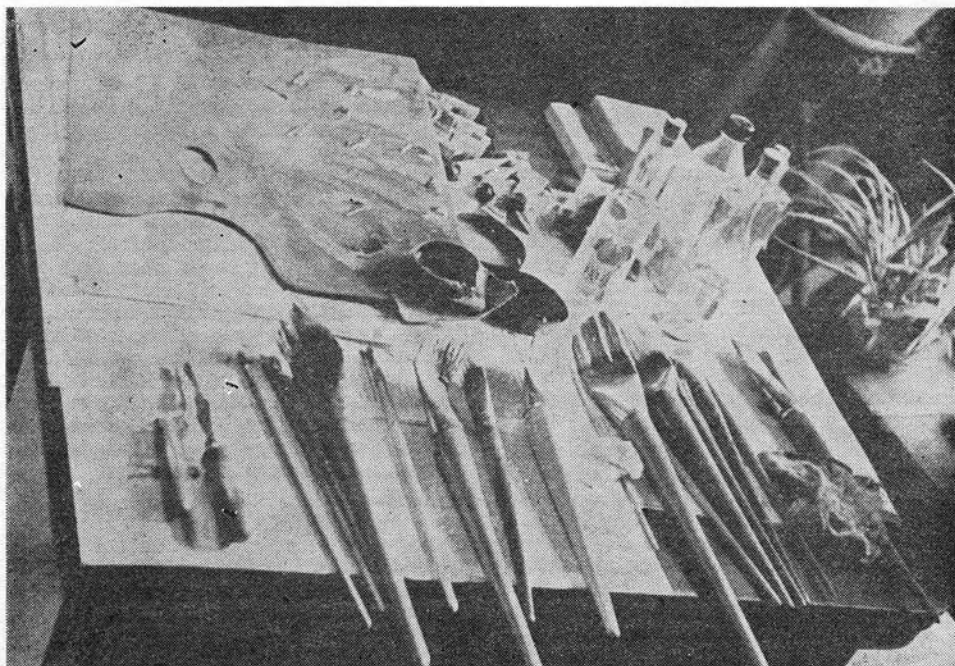
Két acél vakarókése volt, ezeket részben a paletta tisztítására használta, de festékfelrakáshoz is kézbevette néha. Ecsetei: három db 2-es ecset, vékonyak, alig van szőr bennük, egy db 8-as, öt db 12-es, 5 cm széles, ferdén álló szőrű nagy ecset, és még kisebb, ezekben is alig van szőr, s van még egy db nagyobb, jó ecsetje. (Még Kolozsvárott beszélt nekem arról, hogy a kész ecseteket nem tudja használni, csiszolópapírral „meghegyezi” őket. A szőrefogyott ecsettel való dolgozás talán még Rudnay-örökség: az ecset nyoma barázdás, seprűs lesz, olyan, mint sáros úton a keréknyom!) Nagy palettája volt, téglalap alakú, s ezen a színek a bal alsó saroktól a következő sorrendben sorakoztak: títanfész, felette kobalt és aranyokker I, felette párosan ismét: smaragdész és aranyokker D, a paletta felső sarkában kadmiumvörös, majd a krapplakot helyettesítő lac garanta, utána kadmiumorange, alatta velencei piros, azután ismét párosan kadmiumcitrom és csontfekete. Az egyik legfontosabb szín — ami képeit összefogja — a sok színből (rendszerint a maradék színekből) kevert okkeres szürke, ebből szokott beletenni néha — nem rendszeresen — a többi színbe. Ennek a festékkupacnak a velencei piros és az aranyokker I közt volt a helye. (A régi, müncheni akadémia tanítása az volt, hogy minden színhez hozzá kell egy csipetnyit keverni az aszfaltból, hogy a kép finom, szürkés árnyalatú legyen. Csók István ír erről emlékezéseiben. Nem kérdeztem Nagy Alberttől, hogy hogyan került hozzá ez az eljárás, de kétségtelenül hozzájárult képeinek gyöngyházszerű derengéséhez.) Festés után a palettát tökéletesen megtisztította, a maradék színeket egy vízzel

telt tányér peremére kente rá, hogy másnap frissen használhassa. Ehhez a festőkést használta. Igen sok újságpapírt használt festés közben, mert elve volt, hogy minden színt csak tiszta ecsettel vett fel palettájáról, s mindegyik után beletörölte az ecsetet a papírba, s még terpentiben is kimosta. Azt tartotta, hogy a legjobb keverék az 1/3 lenolaj és 2/3 terpentin, ha külön használjuk ezeket, a kép repedezik a festék száradása közben. (A kakasos képen az első napon készek a vályogtégla és az ég is, a kakas üres még, kb. 2 órai munka után.) Visszatérve az olajra: a títanfészért ezzel a keverékkel eleve tejfölsre vegyíti, hogy legyen munka közben jó sűrűségű festéke, általában tejfölsre hígtott festékmasszákkal festett. Anyira takarékos volt, hogy az újságpapírra az ecsetből kinyomott tiszta festéket is viszatette festőkessel a palettára.

Közben megfigyeltem, hogy a vályogtéglaakra vékony ecsettel és festőkessel teszi fel a világosokker foltokat. Kérdezte tőlem — mert nekem festette a képet —, „milyen kakast akarsz, fehérét vagy feketét?” Aztán feketét kezdett, régebbi változatairól fényképek voltak nála, azokat nézegette.

Az olajos szilkét is mindig tisztára mosta, nincs „mocskos olajba mártott ecset” nála. A kakas feketéje: elefántcsontfeketéhez egy kevés kobalt és zész és valamennyi kadmiumcitrom. Széles ecsettel a tollak irányába húzza a színeket. Az összekeverés előtt mindegyik színt feloldotta az oldatban, s csak úgy keverte őket össze; azt mondta, ez az ő kialakult bánásmódja a festékekkel. E keverékkel és ilyen módon festett képei sohasem repedeztek, pedig a padlason 10 fok hideg és 40 fok meleg között álltak évtizedeken át.

(Közjáték, egy beszélgetésünk vázlata: Ha jól emlékszem, azzal kezdődött, hogy Berci az „örök emberit” tartotta az egyetlen művészi magatartásnak, s erre én kételkedni kezdtem, hogy például a kínai vagy melanéziai, afrikai műveltségekben mást értenek ezen — ha egyáltalán megértik —, mint mi, akik a görögség neveltjei vagyunk. Sőt úgy látom, hogy a földkerekség — legalábbis régebben — szét volt tagolva tájak, világvallások, népek szerint, mindegyiknek megvolt a magából kitermelt jelrendszere, amely egyúttal zárt világmagyarázat volt, s amelyből csak a legritkábban volt áthallás valamelyik másik rendszerbe. Ezeket a rendszereket csak a XIX. század végén kezdtük érteni, értékelni — például az úgy-



nevezett primitív művészetek „felfedezése” —, de alapjában véve mind a mai napig azt tartjuk szépnek, emberinek, amiben a görög műveltség örökségét érezzük. Voltaképpen ezeket a külön rendszereket először az absztrakt művészet hidalta át, hagyomány nélküli és kézzelfogható jelentést nélkülöző forma- és dinamika-építményeivel, ezek egyaránt megadják a közös fiziológiai izgalmat minden emberi szervezetnek. — Erre Berci szenvedélyesen fejtette ki, hogy éppen ez a baj, egyetlen összemosódó típust adnak, pedig — idézte Szabó Dezsőt —: „A zseni a faj világképlete”. Az, amit én mondtam, egészen másként fordítható meg: a művészet elveszíti legizgalmasabb komponensét, ami megkülönbözteti a különböző népi karaktereket egymástól, ez természetből van, s éppen ez a szép benne, a „modernizmus” összemossa ezeket, ezért veszélyes és egyúttal tartalmatlan is. — Én erre idéztem Szabédi Lászlót, aki egyik beszélgetésünkkor azt mondta nekem, hogy ő nem azt keresi magában és verseiben, ami csak benne van meg, hiszen ez érdektelen mások számára, hanem éppen azt keresi magában, ami megvan a többi emberben is, tehát közös az emberiségben, s ez legyen a mű nyersanyaga.

Gyakran szinte fölélje hajlik egy-egy kész versének, s vizsgálja: nem csúszott-e bele olyan szó, jelző, árnyalat, ami nem valóság.)

E rövid beszélgetés közben rajzoltam őt, másnap is lerajzoltam festés közben, s ráírta a rajzra: „Igaz, ez én vagyok, kis romantikával vegyítve.” Mondta, hogy nem zavarja őt, ha festés közben bent vagyok, s beszélgetek, hiszen odahaza Magdus majdnem mindig bent ül a műteremben, s hozzászól munkájához. Rajzolás közben feszültebben meg kellett figyelnem magatartását, s erről a következőket jegyeztem fel:

Hallatlan erőfeszítéssel húzta ecsetjét a kakas tollain. Mondta is később: „én szeretném újra teremteni a képen a dolgokat, súlyukkal, egész valójukkal”. Nem úgy festett, hogy például befeketítette volna a kakast, s aztán mintázta volna meg a tollazatot, hanem valósággal „feltollazta” a kakast, mintha a tollak ott a képen nőttek volna ki. Közben nézegette fényképeit, s kérdezte, hogy vajon a kakaslábon kívül vagy belül van-e a sarkantyú, kerestük a Brehmben, de nem találtuk, de közben ő valamilyen jegyzetében vagy fényképen megtalálta.

Tegnap (június 6-án) Szentendrén, Visegrádon és Esztergomban voltak. Ma el-

panaszolta Berci, hogy mennyire megviselte őt Anikó sógorasszonyának, Genthon Istvánnak és Benedek Marcellnek a halála.

Június 9-én. Magdus megnézte a kaka-

sos képet, s azt mondta Bercinek: a kaka-sba több zöldet kérek, és még sűrűbb esőt. Mire Berci: holnap megcsinálom (valóban másnap meg is csinálta a kívánt javítást).

BESZÉLGETÉS A KÉPEKRŐL

Még az életéről való beszélgetések előtt, szó került egyik-másik képéről a fényképek nézegetése közben. *Picasso*-képéről, amelyet két évvel ezelőtt csinált, azt mondta, hogy 8—10 fényképet használt hozzá, és úgy képzelte el, hogy ő maga (mármint Berci) a rajztábla, s rajta rajzol *Picasso*. Nem azért foglalkozott vele, mintha rajongana érte, hanem mert modern korunknak frappáns kifejezője, akivel senki sem versenyezhet. Az a látszat, hogy a mai ember szinte lombikban készül, s ezért nem vérbőnek képzel el *Picassót*, hanem sárgának, kifejező szemekkel, koponyája — szerkezet: lombikember és ráció, ehhez hozzávéve roppant koncentrált munkamódszerét (lévén lényeges mondanivalóról szó, nem változtatok jegyzeteim szövegén, nem javítom a mondat szerkezetet, jóllehet így suta, de Berci így mondta!). Színek: az arc meleg-sárga, szeme: barnás-zöldes, inge caput mortuum-vörös, s ebben nagy kék kockák, de ezek nem ugranak ki a vörösesbarna alapból. A háttér egységes szürke, de nem fal. Fekete szén, kék rácsozat, caput mortuum, okkersárga, barnálló szürke: ez a kép egésze.

Picasso és Ehrenburg. Van egy képe *Ehrenburggal* is egy képeslap alapján, amint átadja a Lenin Békédíjat; nem vigyorgóra csinálta, hanem másra. Hát-

térben egy vicsorgó bika, amelyik felett olajágot tartó angyal. Ez elvontabb, rajzosabb, a másik *Picasso*-kép extatikusabb, itt erősen vigyázott a rajzra, ezért az *Ehrenburggal* való kép merevebb, ez az utóbbi volt pedig az első kép.

A görögökről beszélgettünk, *Diatónról*, aki festő volt, s később megvetette az idea másáról (tárgy) készült gyatra másolatot (a képet). Erre Berci azt mondta, hogy ő nem a tárgynak látszati képét csinálja, hanem elképzeli, hogyan készül, hogyan használják, s ennek tudatában csinál például egy asztalt a képen, ez tehát nem látszati kép, hanem a célnak megfelelő tárgy lesz. *Picassót* is így csinálta, elképzelte őt magát, nem a látszati képét, nem a fényképet adta, hanem a belső lényegben megismert figurát. Tehát nem optikai képet ad. Úgy kell adni az egyes elemeket — mondta —, mintha azok súly szerint mérhető valóság lennének, „a festő, szerintem, a materializmus korában a világot istenhez hasonlóan újraalkotja“, anyag és szellem kell hogy jelen legyen egyszerre.

Az Akadémián (Képzőművészeti Főiskolán) azért nem festett — csak rajzolt —, mert nem akart sem manierizmusba, sem modernizmusba esni. *Ostor Győző* akkori jóbarátjánál van e korbeli szénrajza.

ÉLETÉRŐL

E rögtönzött beszélgetések után elhárítottam, hogy rendszeresen kikérdezem pályájáról, festészetének alakulásáról. Nagyon szívesen ráállt, csak félt, hogy a múlt felidézése megviseli amúgyis feszülő idegzetét. Amit a beszélgetésekből lejegyeztem, alább adom. Igyekeztem kérdésekkel elmélyíteni emlékezetét, ezeket azonban csak részben jegyeztem le. Néha „szabad képzetkapcsolással“ elébefutottunk az időnek, vagy visszanyúltunk a már megbeszélte dolgokhoz, mint ahogyan ez minden beszélgetésnek sajátja. De nem csináltam „rendet“ jegyzeteimben, tudván, hogy e „beszúrások“ valamikép-

pen kapcsolódnak az éppen szóban forgó dolgokhoz.

Kezdtük a családdal. Édesanyja *Moldvai Borbála* tanítónő volt, édesapjának (*Nagy Albertnek*) második felesége. 25 évvel volt fiatalabb férjénél, idealista házasság volt, inkább szeretetre épült. Három fiú született ebből a házasságból: a legidősebb, festőnk, *Albert* (1902. október 5.), *Ervin*, az órás (1904) követte, s a legfiatalabb *Ernő*, „a könyves“ (1906). Édesapjáról az *Aranyosvidék* 1927. december 10-i száma emlékezik meg (nála volt az újság!); „néhai *Nagy Albert* pénzügyi számtanácsosnak, az ismert költő-



nek és lelkes irodalombarátnak, az »Aranyosvidék« egyik alapító tagjának...“ vékony kis füzetete is megjelent, *Feleségemhez* címmel. Arany, Petőfi gondolat-körén belüli alkalmi kis költemények, megemlékezések. Sok kis karcolata jelent meg az *Ellenzékben* a század elején, *Ellesett párbeszéd* cím alatt; ezekben nem konkrét emberek, hanem inkább fogalmak beszélnek egymással (beszéd közben önkéntelenül arra gondoltam, hogy Berci alakjai is inkább elvont eszmék!). Ervin öccse egyszer (12—13 éves korában) egy figurális képet másolt, az Öregnek tetszett is, de „elég egy festő a családban“, mondta.

Mindkét szülőben erős ambíció volt gyermekeikért. Édesanyja csodagyermeket látott Berciben. 5—6 éves korában egy hegedűt „hozott az angyal“ meg kottatartót, de a dolog nem ment. De ha már nem hegedűs, akkor legyen királygyűrűs nyelvész, aki előtt óriási perspektívák nyílnak majd. Hétéves korában íratják az elemibe. Törékvés tiszta jelességre, de ez sem ment, bár mindig jó tanuló volt. Egy alkalommal Anyukával elkezdtek bögni, hogy vége a királygyűrűnek, mert egy 2-es csúszott a bizonyítványba.

Tordán éltek. Édesapja írt egy költeményt a vizsgára. Az első elemi végén ezt szavalta. Címe: *Fiamhoz*. Jellegetesen „úri“ mentalitás: csináltattak a vizsgára rövid nadrághoz egy szmokingot, kemény ingmellel, mandzsettával, valóságos páncélba szorították: „csak én tudom, mit éreztem, véglegesen megirtóztam mindenféle frakktól meg szmokingtól“.

Édesanyja kezdett betegeskedni, és 1912-ben meghalt. Körülbelül 1910-ben felkísérte Édesanyját Pestre. Alkonyi órán ment át a vonat az Alföldön, s képzeletét megkapta a kis tanyai házak tova-tűnő sora, a Tisza, s mindez megmaradt emlékezetében. A mai napig is fő segítőtársa ez az élmény. Tájai alföldi tájak, annak dacára, hogy sohasem festette az Alföldet. A végtelenség fogalma maradt meg abból az élményből, képzeletben sokszor látta azt a naplementét.

(Közjárték. Az alföldi képeken az elemek közt túl nagy a mértékbeli különbség, például túl nagy az ég és műtűr-kék a házak; bármilyen szuggesztív is ez, nem elégítheti ki az embert, „engem legalábbis, mert a képen szerettem optikai gazdagságot elérni“, ehhez pedig az kell, hogy az adott képfelület bizonyos rokon arányok szerint tagozódjon, az arany metszés például eleve kizárja az Alföldnek mint olyannak ábrázolását,

értvén ezen a kép minden részletét. A horizontot az arany metszés szabályai szerint állítja be, de ez nem minden. Bartók komolyan foglalkozott az arany metszéssel, a róla írt könyv függelékében 10—15 oldal szól az arany metszés szabályairól. Erre kérdeztem, hogyan lehetséges, hogy a kép formátumában nem alkalmazza az arany metszést? Felelete: az arany metszésnek vannak „alosztályai“, nem akar velük dogmaként foglalkozni, de ezek rejtve ott vannak munkáiban.)

Visszatérve tordai éveire, Édesanyja halála után Édesapja újra nősült, s egy önzetlen, a fiúkon segíteni akaró hölgyet vett el, akiben új „mamát“ kaptak.

Kolozsvárott. Tanulni átkerült Kolozsvárra a nagynénjéhez; Weress Lászlóék erdélyi nemeseek voltak (Kismező utca 7. szám alatt, később gr. Kuun Géza utca). Nagyon szabályos, beosztott életet éltek. Rossz viselkedésű gyermeknek nem volt helye náluk. Berci jó gyermek volt, pofont nem kapott soha, legfennebb tréfából. Beírátták az unitáriusokhoz az I. gimnáziumba. A rajztanárr, Nagy Gyula, nagybátyja volt neki. Székely Bertalan növendék volt, és sokat mesélt akkori kollégáiról. Gyárfás Jenő is kortársa, de különösen sok szó esett Székely Bertalanról, tanítási módszereiről mondott el egyet s mást. Mikor az öreg Mesternek a mesterség titkairól való tanítását mondta el, Berci ezt már akkor mesterként érezte, tudta, hogy nem úgy kell rajzolni. Székely Bertalan pedagógiai módszerének lényege, hogy bármilyen formát, bármilyen görbét egyenesekre kell egyszerűsíteni, mert a tárgyakat, testeket rajzolás közben így lehet a leg-egyszerűbben rögzíteni. Ezt úgy hívták, hogy „sarkosan rajzolni“, s annyira fontosnak tekintették, hogy még a rajzi vonalak lefektetésében is érződnie kellett ennek a sarkos jellegnek. A kifejező rajzi vonal nem egyenletes, hanem hol erőteljesebb, hol gyöngédebb, s így kap a vonal életet. Mindezek a beszélgetések Nagy Gyulával az érettségi felé történtek. Az Öreg a síkot, a síkot, a síkot hangsúlyozta, anélkül nem lehet rajzolni — mondta. Nagy Berci szerint is ez a helyes, a legmodernebb, hiszen Cézanne-től a kubizmusig nyilvánvalóan a síkok jelentőségét aknázták ki. „De valahogy idáig nem jutott el Gyula bátyám magyarázata, addig tudniillik, hogy valóban igaz, hogy a testek tengelyeinek, meghatározó síkjainak viszonya a döntő, de csak akkor meggyőző, ha a belső konstrukciót vesszük alapul és nem epidermikus értelmezését a »sarkos rajzolásnak«.“ Hasonló módszertani dolgokat me-



Nagy Albert: Apokalipszis

sélt Nagy Gyula Bercinek akkor is, amikor 1921—1926 közt Pestről minden nyáron hazament.

A baj az volt, hogy ha a „sarkos rajzolás” ott volt a lapon, akkor jó rajznak tartották, mégha csak a külsőségeket ragadta is meg, a belső lényeg nélkül. „Jelen lehetnek ezek az elemek, de ha nincsenek együtt egy belső konstrukció szerint, akkor jelenlétük nem meggyőző. Ettől a belső konstrukciótól kap életet, ettől még az arányok is eltolódhatnak (például Grecónál), ha rendben van, és a kifejezés a helyén van (például a görbe tükör torzításában is mind a helyükön vannak a dolgok)”.

Hiába mind a „ropogós kezelést” ajánlotta Nagy Gyula a rajzban, Berci kezdte észrevenni, hogy a lényeg nem itt van;

kamaszkorban még megy az alkalmazkodás, de később a lényeg e szabályok mellett háttérbe szorulna. A gimnáziumban kétféle rajzolás folyt: a) puha, 6 B-s irónnal, vagy b) félvéves felragasztott papíron szénnel. Görög fejeket, Hérát meg Voltaire gipszeit rajzolták. Ezeknél inkább kijött a rajzi lényeg: meg kellett szerkeszteni a fejet, de sohasem hangsúlyozták eléggé, hogy a lényeg a belső konstrukció. Ez még nem a lelki konstrukció. Később jött rá a vegyes kontúroknak, az egyeneseknek és görbéeknek alkalmazására.

Az Unitárius Kollégiumban rend volt; tanárai: Gál Kelemen igazgató, Hidegh Mihály latin és matematika, Márkos Albert irodalom-görögpótló, Borbély Ferenc irodalom, Uzoni Imre matematika, sze-



retett pofozkodni, Nagy Gyula rajz, Váry Albert hittan, Pálffy Márton latin—magyar, Gyallay Domokos akkor került oda. Berci görögptóllós volt, az első 4—5 közt, de a nyelvek nem mentek neki.

(Közjárték. 16 éves korában kezdett töprengeni, hogy mi legyen belőle. Vonzódott a festészethez, meg kellett tehát legyen benne a festészet lényege. „Meg is mondom miért: jelentkezett bennem a rajzolási készség. 13—14 éves lehettem, amikor apámnak születésnapjára, hogy örömet okozzak, egy kis Castelli Mirane-nyomatot felnagyítottam jó félméteres méretre tollal, és kiszíneztem akvarellal. Volt a családban valami olasz vonzalom öntudatlanul is. Apáék nászútra Fiuméba utaztak második házasságakor, első felesége pedig olasz nő volt, Ida Orenzo, akivel 20 évig élt együtt. Második feleségével — anyámmal — való nászútja 1901-ben volt, s 1902-ben megszülettem.“ A sorok között érzékeltette, hogy ő olasz földön fogant. Mondta azt is, hogy apai ősei közt volt Lava Katalin, nagyanyja, akiről rebesgették, hogy olasz bevándorolt lett volna.)

„Volt bennem egy bizonyos alapézés a színek helyes értelmezésére. Egy alkalommal próbálkoztam rózsáknak s más efféléknek színes levelezőlapokról való felnagyításával, s itt valóságos undort éreztem egyik-másik színek egymás mellé kerülésekor“. Körülbelül 16 éves korában lemásolta Munkácsy két képét nagyon jól (*Vihar a pusztában* és *Befordultam a konyhára* címűt). Bátyjának, Nagy Gyulának művészeti könyvtárából Malonyai Munkácsyját és Lázár Béla Paál Lászlóját bújtja szenvedéllyel. Kezdeti rajzolgatni is, de nem annyira modell után, mert eleve lámpaláza támadt, ellenben figurákat kreált emlékezetből. Néhány effajta rajzára emlékszik, ezek Munkácsy hatása alatt keletkeztek. „Közben az egész család gondolkozott, hogy mi a fene legyenek, jó számtanista voltam, ambícióból gyakoroltam, és a gép minden kölyköt érdekel, s így kerültem Pestre a Műegyetemre, Ostor Gyózó barátommal.“

Pesten. Henkinson volt a 20-as évek elején az angol misszió feje, unitárius pap volt, és a Fasorban, a református templom háta mögött egy diák-kollégiumban kapott tőle lakást. Itt ismerte meg Ostor Gyózó barátját is. Mindketten a kulturmérnöki karra jártak, Berci a gépészmérnöki fakultásra. Ez el is vette kedvét a mérnökségtől (még Kolozsvárról mondta nekem, hogy Itáliában, mecénásánál hasznavehetetlen, de működő gépeket komponált). Közben megismerte

a Szépművészeti Múzeumot, s elhatározta, hogy otthagyja a mérnökséget. Januárra ott is hagyta.

Megpróbálta, hogy bejusson a Főiskolára a II. félévre, de nem sikerült. Ekkor iratkozott be a Réti-féle szabadiskola nappali tanfolyamára (Harris köz, a Váci utca elején). Réti, Iványi-Grünwald és Feiks Jenő korrigált felváltva (talán Derkovits is ott volt, nagy darab ember, ha ugyan ő volt). Itt a szabadiskolában megkapta azt, ami a középiskolában hiányzott: konstrukció, mozgás, arányok stb. Napi négy órát dolgoztak szénrel, festői felfogásban, a forma egyszerű kezelésével, nehogy részletekben sikkadjon el a lényeg. Feiks Jenő volt a legbravúrosabb e tekintetben. De hogy ne sikkadjon el a részletekbe hatoló rajzi tudás sem, beiratkozott Márton Ferenc-hez, az Iparművészeti Iskola esti tagozatára. Régi akadémista módon, Székely Bertalan tanítása mellett tartott ki. Ezt csinálta fél éven keresztül, de egyszer összezördült vele. Egy gipszfejet fabrikált Berci: „azért csináltam így, mert így láttam“, mondta, mire Márton Ferenc: „itt csak az Atyaisten és én látok“. A következő alkalommal Berci bocsánatot kért tőle (Márton Ferencet mindig nagyra becsülte, a Bizományi Áruházban látta egy szép, fekvő ceruza hát-aktját, s megvételre velem). Nyaranta mindig hazament Kolozsvárra, a nyár útlevelé megszerzésével s más hasonlókkal telt el.

A Főiskolán. A felvételi nem ment simán, igénybe kellett venni Henkinsont, Kunwald Cézárt, aki barátságban volt Bosznayval, s így került be Berci nagy nehezen hozzá. Rudnay ekkor került a Főiskolára, s Bercit kérésére 1923-ban átvette. Bosznay rendkívül szimpla ember volt, állandó korrektúrája: „többet-jobban“, s Memlingre és a német preklaszikusokra hivatkozott. Tanításának különös hasznát nem vették, távol állt a széles horizontú látástól. Tónusrajzot kellett nála csinálni, és sokat emlegette a tiszta kontúrt.

1923-tól tehát Rudnay Gyulánál dolgozott. Nagy híve volt, mert igazi Messtert ismert meg benne. Amikor arról volt szó, hogy átveszi az egyik osztály vezetését, Berci és Wieser (később Abai) Alfréd átkérezkedett hozzá. Hincz Gyula, Barsay Jenő, a Basilides-testvérek, egy csomó nőhallgató, aztán Kántor, Holba, Borsos (nem a későbbi szobrász!), Lengyel Irén s egy Bethlen grófnő is járt oda.

Izig-végig érző ember volt, a lélek embere, aki a szellemen keresztül próbált közeledni a növendékek felé. Rajztaní-



Nagy Albert: Hárman a tengeren

tási módszerében is mindig a kifejezés elmondhatatlanabb tényezőit próbálta ki-művelni növendékeiben. Eléggé erőltette a komolyabb rajztudás elsajátítását, de a lényeg mégis csak mindig a lelki, szellemi tartalom volt. Komoly tekintélye volt, spontán magatartása, majdnem — mondhatni — úgy lépett be a terembe, mint akiről a növendékek tudják, hogy szent ember, akit irányítónak vehetnek. Egy kissé ellentétben állt közvetlen emberségével testi magatartása, talán magas, merev gallérja miatt, ahogy ő félrefordította kifejező módon a fejét, annál inkább kijött a kedves, de jelentős fejmozdulat lényege. „Lényege — ahogy bennem megmaradt — mégiscsak az volt, hogy nemigen lehetett őt dühös arcki-

fejezéssel elképzelni, mindig egy bizonyos derű sugárzott arcáról a világba. Sokkal többet nézett felfelé, mint lefelé, ha jól emlékszem. Szóval olyan egyéniség volt, aki rabja lévén teljesen Csokonainak, Petőfinek, ennek a költészeti magatartásnak a tanítványokba való szuggerálása egyéniségéből is adódott, s ezt egy-egy gesztussal roppant meggyőzően húzta alá.“ (Ez a bonyolult mondat igen jellemző Nagy Albert töprengő, körülményes kifejezésére s egyúttal erősen fogalmi gondolkodására.)

Korrektúráin nem szokott belerajzolni a rajzba, hanem a rajzlap szélén mutatta meg a konstrukciót. A síkokkal ő is sokat törődött, útmutatásai azonban Székely Bertalannal ellentétben mindig



a nagy egészet hangsúlyozták, de ezen kívül nagyon is erősen a kifejezést, az életnek a rögzítését kereste rajzaikon. Erre recept nincs. A különböző nagymestereket állította példaképpen annak bemutatására, hogy mi a lényeg, s hogy ez mennyire sok változatban jelenhetik meg. Rudnay a művészi izgalmat állandóan ébren tartotta a hallgatókban.

Abai Frédivel (szász fiú volt) barágot gyalog a Sirok—Miskolc—Eger vonalon, hol gyalog, hol vonaton. Művésztelenen nem volt. 5—6 főiskoláskori színrajzát őrzi Ostor Győző barátja.

(Közjáték. Arról, hogy hogyan bontakozott ki, mi serkentette festésre, egy hosszú-hosszú levelet írt 1947—48-ban — ezt szerencsére annak idején ideadta nekem, hogy olvassam el, s megengedte, hogy lemásoljam és felhasználjam; mikor erről beszéltem vele, mondta, hogy az eredetét elküldte, s úgy tudja, megsemmisült. Egy nagyon kedves, szelíd lánynak írta, aki kikerült Szovátára kör-orvosnak, Berci kikísérte, ott volt a Mama is, és látta, hogy ő sehogyan sem tetszik a mamának. Elváltak ekkor, és soha többé nem esett szó házasságról. Ő ott maradt, de később visszajött Kolozsvárra, román emberhez ment férjhez. Az utcán néha találkoztak, de „mindennek vége, ami el sem kezdődött“.)

Rudnay alatt négy évig ecsetje sem volt, csak rajzolt, otthon sem festett.

A Kollégiumból Óbudára került valamilyen térre, s Ostor Győzővel kettesben egy szabóműhelyben laktak. Éjszákára a vasrollót le kellett húzni, ők a műhelytől függönnyel elválasztott részben laktak. Ha később mentek haza, a rollóhúzástól visszhangzott a tér. A lakás nem volt legális.

Később a Hársfa utcai református diákotthonba került Ostor Győzővel együtt. Majd az Attila körúton egy udvari szobában is laktak Kádár néninél. Miért kellett innen-onnan elköltöznüik? Nem emlékszik már pontosan, de arra igen, hogy a Hársfa utcai lakásuk előtt, az őszi hajóforgalom zárásának idején egy dunai stégen laktak. Győző öccse hajós volt, s neki is volt ilyen kabinja. Berciek 2—3 hétig titokban ott háltak, a víz szintje alatt éltek.

Rajztanár kellett volna hogy legyen a család kívánsága szerint, de ez őt nem érdekelt. Megyer-Meyer meg is buk-

tatta iparművészetből. Hogy miből élt? Henkinsontól kapott egész végig havi támogatást, de a misszió megszűnt. Henkinson 3—4 évvel ezelőtt halt meg, amint ezt Kiss Elek püspökönkől tudja. Ostor Győző pedig elvégezte a Közgazdasági Egyetemet, és OTI-tisztviselő lett.

Pesten Frédi barátjával rendkívül intenzív szellemi életet éltek. Együtt tekeregtek, s úgyszólván akkor ismerkedtek meg a magyar és a világirodalommal. „A magam részéről elsősorban Szabó Dezso előadásain döbbsentem rá, hogy rengeteg a tennivaló, és hogy a magyarságnak világirodalmi színvonalra van. A Sándor utcai régi képviselőházban hallgattam. Így kerültem egész szoros kapcsolatba az Ady-, Móricz-problémával és egy kicsit — különösen később — Dosztojevskijjel és Balzackal. Az a halatlan szuggesztív erő, ami egy Dosztojevskij-műből árad, majdnem beteggét tett, mindig az az aggodalom élt bennem, hogy valami komoly bajom van, főként tüdővészre gondoltam. Dosztojevskij ezt úgy írta le, hogy aki olvasta, érezte, hogy ő is beteg. A világirodalmat komoly színielőadásokon ekkor ismertem meg, a legnagyobb színházi teljesítményeken keresztül: Márkus Emiliát, Játszai Marit, Pethes Imrét, később Ódryt, Kiss Ferencet, Bajor Gizit láttam játszani. Ilyen frappáns művészek jóvoltából alkalmam volt a világirodalom legkiválóbb műveit szemügyre venni, megismerni. Sohasem szerettem a művészi ágakat túlzottan elkülöníteni egymástól, egyik sem független a másiktól: zene—festészet—irodalom—szobrászat. Nagyon szeretek kitanítani a mellett az álláspontom mellett, hogy tulajdonképpen egyfajta művészi tevékenység van, amelynek célja az egyetemes humánus: fülön, szemem, betűn keresztül fogadd magadba. Beteg tünet az a modern tény, hogy a különböző művészetek mind merevebben és határozottabban elválnak egymástól, szinte csak kacsingatva egymásra. Minden »külön«-né vált. Az anyag annyira felgyűlt, hogy egy ember képtelen magába sűríteni mindazt, amit a különböző művészeti ágak teremtettek. Hol lehet a megoldás? Már ha van megoldás.“

Azokban az években Frédivel sokszor felvetődtek ezek a kérdések, bár Frédit a zene nem nagyon érdekelte, Berci átfogóbbnak érezte magát.

Folytatása következő számunkban.



Végső búcsú Fuchs Simontól

Megszoktuk, hogy vagy, e városhoz, munkásmozgalmához oly szervesen hozzátartozva, hogy aki Vásárhelyt mondott — Téged is értett. Hatvanöt évéd-ből ötven évet, egy fél századot szenteltél a forradalom ügyének. Amikor más kamaszok még felelőtlenül játszanak, Te már a forradalmi mozgalom sodrában haladtál. Úgy voltál kommunista, oly természetesen, mint ahogy más ember lélegzik. Komor idők, embertelen évtizedek üldözése nem volt képes tiszta hited igaz lángját kioltani.

Szemem előtt elvonulnak a közös három és fél évtized hol szomorú, hol vidám emlékei. Amikor a 30-as évek végén a Minerva kölesönkönyvtárosaként megismertelek, nekünk, sokunknak, akkor fiatal értelmiségieknek — Te voltál a kommunista példaképe: kezünkbe Te adtál marxista könyvet, végtelen türelemmel foglalkoztál velünk, előítéleteinket, balhiedelmeinket gyomlálva. Általad kerültünk először össze munkásifjakkal, a Jókai utcai lakásodban nemegyszer ért a hajnal, szemináriumot hallgatva, igaz jövőt ígérő, szigorú jelennel dacoló vitáink közepette. Csak feleséged csitító szava — a másik szobában gyermekeid aludtak — mérsékelte jókedvű felbuzdulásainkat.

Csak tíz évvel voltál nálunk idősebb, de mennyivel bölcsőbb, érettebb. Akkor már tizenöt év forradalmi munkásmozgalma, sztrájkja, börtöne állt hátad mögött. Kemény volt életed, mint az osztálynak, melynek felszabadulásáért harcoltál, de bizakodva néztél a jövőbe.

Nem tudtuk, Te sem tudhattad, hogy kommunista „gyönyörű sorsod“ kiteljesítéséig még hány poklot kell megjárnod! Mert nem volt elég a sziguranca börtöne, Akosfalva vattatónak kegyetlensége, a kistarcsai internáló tábor, jött a végtelen ukrainai hőmezőkön való gyaloglás, a kiütéses tifusz, Auschwitz, a haláltábor, minden, amit a haladás harcosait üldöző fasizmus örült lázalmában kieszelt. Elpusztult mindenki és mindened, csak hited maradt töretlen, azt senki sem vehette el Tőled. S ott, Auschwitz és Buchenwald komor ege alatt megtaláltad az utat elvtársaidhoz, velük együtt robbantottad képletesen és szó szerint az auschwitzi halálkemencéket, törtél bilincset.

Aztán vége lett, béke lett, „dolgos, jókedvű idő”, ahogy közös barátunk, a kommunista Salamon Ernő megálmodta.

Milyen forró volt a kézfogás, az ölelés 1945 nyarán, amikor újra itthon voltál barátaid, elvtársaid között. Új családot alapítottál, s oldaladon feleségeddel, Hertával és fiaddal, Gyurival, arcodon újra kivirult a mosoly. Milyen hivatali is töltöttél akkor be? Propagandafelelős? Mi félig trefásan, félig komolyan úgy mondtuk: pártfelelős, mert úgy érezted, személyesen felelsz mindenkéért, ami a szocializmus mellett és ellene történik, a sikerekért és hibákért egyaránt. A nagyszerű mindenek voltál: propagandista, káderiskola-szervező, brosúra-író, tanító és tanuló, mert miközben másokat oktattál, magad is elvégezted az egyetemet. Gazdag szegény, aki két kézzel adad magadat, tudásodat, jószágodat, mindenkinek rokona, ismerőse; ajtód nyitva volt most is akárkinek, a gondterheltek hozzád fordultak, s a bajukat mint magadét vetted válladra. S ahogy az évek teltek, úgy nőttél túl a várososon mint országos hírű kutató, közíró, egyetemi tanár, a munkásmozgalom kutatója, igaz ember — kommunista.

Mondjam el most, amit férfiszeméremből nem mondhattam szemedbe: mi, társaid a küzdelemben, nemcsak tiszteltünk múltad és jelened miatt, de forrón szerettünk mint mindvégig tiszta hitű embert, tántoríthatatlant az egyszerűségben, aki ha igazságról volt szó, nem tűrtél egyezkedést. Ilyenkor szemed megkeményedett, felejtetted az óvatosságot, egész lényeddel vetted magad a küzdelembe, hívják az igazságot, amelyért sikraszálltál, a mások által ideig-óráig felejtett Simó Géának, Salamon Ernőnek, Aradi Vikornak, Halász Józsefnek, de ugyanolyan hévvel, ha az igazság letéteményese egy névtelen kisémbert volt.

Tanítómestered, Simó Géza sírjára ezt az egyszerű szót vésték: „Tanított”. Mi is így gondolunk majd rád — „Tanítottál!” Hirdetted az ember felemelkedésének igaz tanát, mindenkinek, mindenkinek, mindenkinek.

SPIELMANN JÓZSEF

Ady és Kafka párhuzamához

Gondolatok láncolatát, kutatói feladatok seregét indítja el Szász János két remek írása A Hét 1972. 23. és 24. számában az Ady-téma és a Kafka-téma metszéspontjairól. A Találkozások csillagrendszere című cikk még csak egyetlen adatra figyeltet fel: egy Franz Kafka ifjúkoráról szóló munka függelékében a prágai író könyvtárának címjegyzéke első helyen német Ady-fordításkötetet jelez, s ettől valóban jogosan „bokrosodik meg a képzelet”. A Franyó Zoltán és egy német társa fordításait tartalmazó kötet 1921-ben Hatvany Lajos szerkesztésében jelent meg, s most már csak a Hatvany-levelezést kellett kézbe venni, hogy Szász János eljusson a közvetlen láncszemig: a magyarországi származású Klopstock Róbert tudóorvosig, akiért Franz Werfel ír a magyar trónnak és mecénásnak, hivatkozva az orvos és Kafka egy-

kori barátságára. Egy lapalji jegyzet arra is utal, hogy Klopstock Ady-verseket tolmácsolta Kafkának. Gaál Gábornak is jut „sugár-szerep... a kézfogások e csillagrendszerében”, hiszen a német Ady-kötet kapcsán ő méltatta először Ady átadását a világirodalom számára egy bécsi cikksorozat öt folytatásában. Mindez még a véletlenek külsődleges játéka, de kitűnő alkalom arra, hogy a cikkíró utána iramodjék a lehetőségeknek, s most már egy régebbi Kafka-levélgyűjtemény kiadását véve kezébe, következő cikkének tanúsága szerint „Ady és Kafka szellemi találkozásának minden kérdőjelet fölkiáltójellé változtató bizonyosságára” leljen.

Kafka 1921 februárjában közli barátjával, Max Broddal, hogy Matlárházán, a Tátrában, megismerkedett az „élénk irodalmi érdeklődésű” Klopstock orvostanhallgatóval, s egy 1922 novemberében kelt prágai levélben már ennek az új barátjának köszöni meg az Ady-könyvet, elárulva egyrészt kifogásait a fordítással kapcsolatban, másrészt ama boldogságát, hogy számára „kis támpontok segítségével mégis megközelíthetővé válik a nagy ember a maga rejtelmes magyarságában”. Kafka számára öröm, hogy Ady „élt és él, s hogy ilyenformán valamiképpen rokona...”. Ebből a csillagtalálkozásból fénylik fel Szász János számára Láng Gusztáv a Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1969. 2. számában megjelent Ady—Kafka összehasonlításainak igaza. Láng A modern Ady kimondottan műközpontú megírásakor még óvatosan megjegyzi, hogy „az összehasonlítás persze nem több futó ötletnél”, bár maga is hivatkozik Király István és Rákos Péter egy-egy idevágó utalására. Szász Jánosé mindenesetre az érdem, hogy Ady és Kafka társalanságérzetének, magánykomplexusának rokonságát az eddigi ráérzéseken túl a filológiai megragadhatóság közelébe hozta. Joggal írhatja: „Képzlet-játékok káprázataiból leszállva itt vagyunk hát a bizonyosság birodalmában!”

A személyi találkozások irodalomserkentő kölcsönhatása minden sejtett-nél vagy ötletszerűen megtaláltnál szélesebb összefüggésrendszer. Mondhatnók: ez a világirodalom kortárs-törvénye. Általánosságok leszögezése helyett mégis eredményesebben járunk el, ha képzeletünket hozzákötjük a tények nyomkövetéséhez, szóval elfogadjuk Szász János példáját. Ady és Kafka immár egyáltalán nem erőltetett, hanem nagyon is konkrét párhuzamával kapcsolatban hadd bővítsen ki néhány adattal magam is az eddig feltártakat prágai diákkorom emlékeiből. Neubauer Pálra gondolok, aki 1923-ban került Prágába, tehát még Kafka életében, s nemcsak Ady német fordítója, hanem a nála idősebb Max Brod prágai német írónak, Kafka legközvetlenebb barátjának szellemi társa is. Egy épületben dolgoznak: a Panská ulica, németül Herrengasse egyik házának első emeletén, a Prager Tagblatt-nál Brod, a második emeleten, az egyesült magyar pártok lapjának, a Prágai Magyar Hírlapnak a szerkesztőségében Neubauer. Nos, e barátkozásnak bizonyára szerepe volt abban a feltűnő tényben, hogy Kafka első magyar fordítója már a húszas években Neubauer Pál. Találkozott-e még Neubauer a közös baráttal, a már nagybeteg Kafkával? Nem tudom. Közvetítette-e Brod a Neubauer-féle jeles Ady-fordításokat Kafkának? Nem tudom. De hogy ez a két író, Max Brod és Neubauer Pál, megegyezett egy bizonyos Ady-kép, méghozzá éppen a Kafkát régebben foglalkoztató magányos Ady, s természetesen maga Franz Kafka irodalmi értékelésében, az kétségtelen. A Neubauer válogatta Ady-versek és a PMH vasárnapi mellékleteiben megjelenő Kafka-novellák alaphangulata azonos, közös fordítójuk, Neubauer Pál, közel fél századdal ezelőtt magában élte át és hordozta, ki is fejezte a két író párhuzamát.

Neubauer Pái a mi Szántó Györgyünk unokabátyja, mindketten Vágúj-
helyen születtek. Az idősebb muzikológusnak készült, a fiatalabb — mint
tudjuk — építésznek és festőnek, s a galíciai fronton kapott gránátszilánk
s a bekövetkező vakság sodorta át az irodalomba. Neubauer Pál sem mar-
adt eredeti területén, hanem két nyelven is az írásművészetbe kapcsoló-
dott: németül is, magyarul is választékos, klasszicitásra törekvő nyelvvezeten
írt. Mondjuk meg róla, hogy Romain Rolland volt a levelező barátja? Hogy
Bécsben verskötete, Berlinben regénye jelent meg ezekben az években? A mi
témánkhoz most az tartozik, miképpen élhetett benne a kétségtelen Ady—
Kafka párhuzam. Személyesen csak az egyenlet egyik feléről számolhatok be.
Mint Ady-rajongó diák jutottam be a PMH munkatársai közé, abba a társa-
ságba, melyben Neubauer ritkábban, Szvatkó Pál, a publicista, Kálíx Jenő, a
zeneszerző s két költő, Győry Dezső és Vozári Dezső annál gyakrabban vitatta
meg a felmerülő problémákat. Javában folyt az Ady-vita, s nem felejtettem
el sohasem, hogy egy életre kötelezően Neubauer Pál adta meg számomra az
európaiság hármasságát Dante, Goethe és Ady személyiségében. A mi
ifjúsági mozgalmaink Ady-lobogójával azonban nem értett egyet. Az ő vilá-
gpolgár humanizmusa és neokatolikus miszticizmusa szempontjából Ady a
mélyből kiáltó, sebfeltáró, katartikus próféta volt, akit csak művészetében le-
het értelmezni, semmiképpen sem politikailag... Szóval, vitatkoztunk erősen.
Szvatkó jobbról, Vozári balról noszogatt, Győry saját kibontakozásunkat
hirdette. A vita átterjedt a magyar diákszervezet szabadegyetemére, ahol
mindnyájan előadták nézeteiket, s meghallgatták a miénket. Emlékezetem
hiányos, Kafka-vitánk nem volt, de máig tudom, hogy Az átváltozás PMH-
beli közlése után Gregor Samsát, a bogárrá zsugorodott ellenállót szívből
visszautasítottam.

Talán ezért vitt le Neubauer Pál egy emelettel mélyebbre, s mutatott
be Max Brodnak, valahogy így: „Ez az a cserkész, aki Ady nevében akar
keresztény nemzeti forradalmat!” Mindkettőnk csodálatára Brod komolyan
vette az ironikus szavakat, s egy cionista példával magyarázta meg, hogy
a zsidó ifjúság is szabadulni akar a dekadenciától, népi életre, fizikai mun-
kára törekszik, s az ilyen megújulás benne van a világ erjedésében. Szó
volt Kafkáról? Nem. Kettőjük barátja (mert ha talán személyesen nem is-
merte, lelkileg azonosult vele Neubauer is) az egy-két magyarul olvasott no-
vellát kivéve irodalmilag nem élt bennem. A téma mégis ott volt: ma tudom,
hogy Brod ebben az időben mentette meg a Kafka-hagyatékot, s adta ki, amint
ezt Fábry Zoltán In memoriam Franz Kafka című írása a pozsonyi Magyar
Újság 1925-ös évfolyamában üdvözölte is. Azt is megállapíthatom húszéves
korom emlékezete szerint, hogy Max Brod a maga részéről túl jutott már
azon a kor-negatívumon, melynek „leküzdésére soha, de képviselőjére bizo-
nyos mértékig” jogot formált elhalt barátja.

Az elidegenedés felpanaszlásának átcsapását az elidegenedés ellen vál-
lalt harcba Szász János benső dialektikus törvénynek tekinti, s ezen az ala-
pon is rokonítja Kafkát, a „magányosságra ítélt” költőt Adyval, „a forra-
dalom emberszabadító erejére rálelő” költővel. Sőt, e dialektikus fordulat
elemeit magában Kafkában is megsejteni engedi, amikor egy Wolker-vers
elismerésére utal, hivatkozva mai tudásunkra, mely szerint ama Kafka szá-
mára kedves verset követően magában Wolkerben milyen „nem is oly rej-
tett út” vezet „az elidegenedés elleni védekezéstől az elidegenedés elleni
harcig”. Azt hiszem, ez már Kafkára vonatkoztatva túlmagyarázás, no de

nem felesleges. Egy költőben ne csak önmagát nézzük, hanem hatékonyságát is, belőle mindazt, ami olvasására másban tovább fut, átcsap, megfordul. Amiért Kafka tragikusan rövid életében nem emelkedhetett túl a környező világ hibáinak és bűneinek leleplezésén, legfeljebb nem lehet és nem lesz mozgalmi zászló, de művészete, példázó ereje, emberi jelentősége azonos marad. Ady nem azért nagy költő, mert nagy politikus, nemzeti és társadalmi irányjelző is, de Kafka művészete sem kisebb, mert a maga részéről nemcsak a világtól, hanem még önmagától is elfordult, s csak írásban talált kapcsolatot mással, valamivel, az emberséggel. Menyasszonyának írta egyszer: „Mindenkinek a maga módján tornászta fel magát az alvilágból, én az írással.“ Az alvilági jelzés őszinte, s indító erejével az olvasókból válthatja ki a belőle hiányzó harci magatartást. Ezért volt találó Kafka első hazai magyar bemutatójának, Veress Dánielnek az a marxista esztétákra támaszkodó alaptétele, hogy Kafkát, a költőt meg kell különböztetnünk a nyugati Kafka-divattól. Ha ezt a cikket (Franz Kafka és a „kafkaizmus“ cím alatt a Korunk 1963. 7. „világirodalmi“ számában jelent meg) Kafka-tájékozódásunk alfájának minősítjük, úgy legyen a Szász Jánosé körzáró ómega: mert valljuk be, hogy a most feltárt Ady—Kafka párhuzam a közben nálunk is megjelent Kafka-kiadványok népszerűvé válása után feloldja végre pró- és kontráink görcsét s ellentmondás nélkül kapcsolja be a magányos prágai művészt Adyn nevelkedett és edződött gondolatvilágunkba.

A világirodalom komparatizmusát meg lehet közelíteni „műközpontú“ strukturalista elemzésekkel, s ki lehet tapogatni a környező történelmi valóság kire-kire hasonló tényezőként ható erőit is. Szász János taláiban hivatkozik a találkozások eredetére „egy letűnt, de azért még nem annyira távoli világ ellentmondásaiból fakadó összefüggés-rendszer, különösen az egykori Osztrák—Magyar Monarchia s általában Európa század eleji korvalóságának törvényszerűségei“-ben, saját példamutatásához híven azonban egy sajátos kutatómunka folytatását sürgeti. Mondjuk ki: e kutatásoknak a személyi kapcsolatok közvetlenségét, a személyiségalakulás mindenkori „véletleneit“, az egyéni rokonulásokat vagy szembenállásokat kell napvilágra hozniok akár a műbeli, akár a történelmi egyezések és különbözőzések kiegészítése és magyarázata végett. Ezért járulok hozzá még egy adalékkal Szász János fejtegetéseéhez. Amikor Wolker pályáját említi, egy versolvasás élményrögzítése pillanatában Kafka benső lehetőségeire villantva fényt, a Wolker-problémát József Attila műfordításán át egészen a közlő Gaál Gábor szerkesztői tevékenységéig ágaztatja. Így elvont a találkozót, de beiktathatjuk a hiányzó láncszemet. Nem szégyenlem, a mi prágai ifjúságunk nagy élménye nem Kafka, hanem Wolker volt, kedvéért tanultunk meg csehül. És az sem mellékes, hogy nevét és verseit Szalatnai Rezső vitte el személyesen mozgalmi társunknak, József Attilának. A Korunkba is ő, az első magyar Wolker-ismertetés szerzője, továbbította a forradalmár cseh költő hírét.

Kicsi a világ? Nem. Az emberi kapcsolatok, a szellemi érintkezések, a kortársi láncolatok, a találkozások „csillagrendszere“ nagy. A goethei világirodalom-értelmezéssel (Eckermann nyomán), mely a maga korában a német irodalomba akarta befognani a nagyvilágot, Kolozsvárt Brassai Sámuel és Melzl Hugó szakítani mert, s a világ alkotásainak egy nyelvbe való beszűkítését, a világirodalom csak-nemzeti keretben való ápolását többnyelvűséggel, a kölcsönös műfordítások hálózatával helyettesítette be. Az ő folyóiratuk, az Öszszehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok, olyasmit valósított meg először, ami

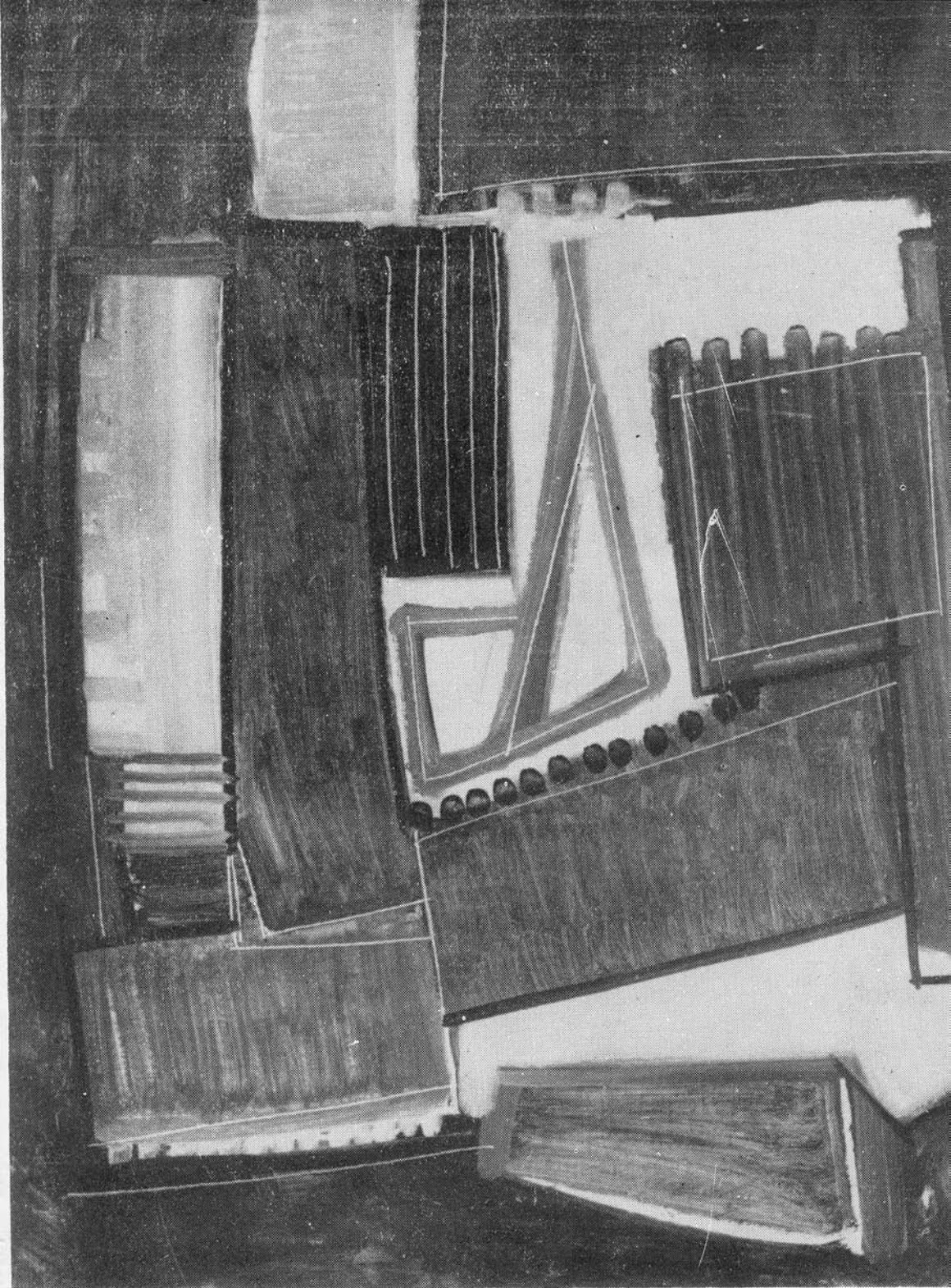
különben már mindenütt a levegőben volt, de megfogalmazása késett. Esetenként eddig is jelentkezett az írók interperszonális kapcsolatainak, egyéni kölcsönhatásainak, közvetlen érintkezéseinek — mondhatnók: kortársi együttélésének — tanulmányozása, az irodalomesztétikai iskolák és áramlatok közt azonban az összehasonlítások közvetlen személyi módszere nem kapott még elég hangsúlyt. Ahogyan a szociológiában is előtérben van a korszerű személyiségelmélet, sorra kerülhet az irodalomtudományban is a személyiségek egymáshoz való közvetlen viszonyulásának tanulmányozása. Szász János kezdeményezését annál is inkább tovább kell fejlesztenünk, mert irodalmunkkal magunk is csillagrendszeri kulcsszerepet töltünk be, s így világirodalmi kutatásaink eme eredeti módján országosan is, nemzetközileg is hasznosan járulhatunk hozzá a szellemi rokonságok tudatosításához.

Balogh Edgár

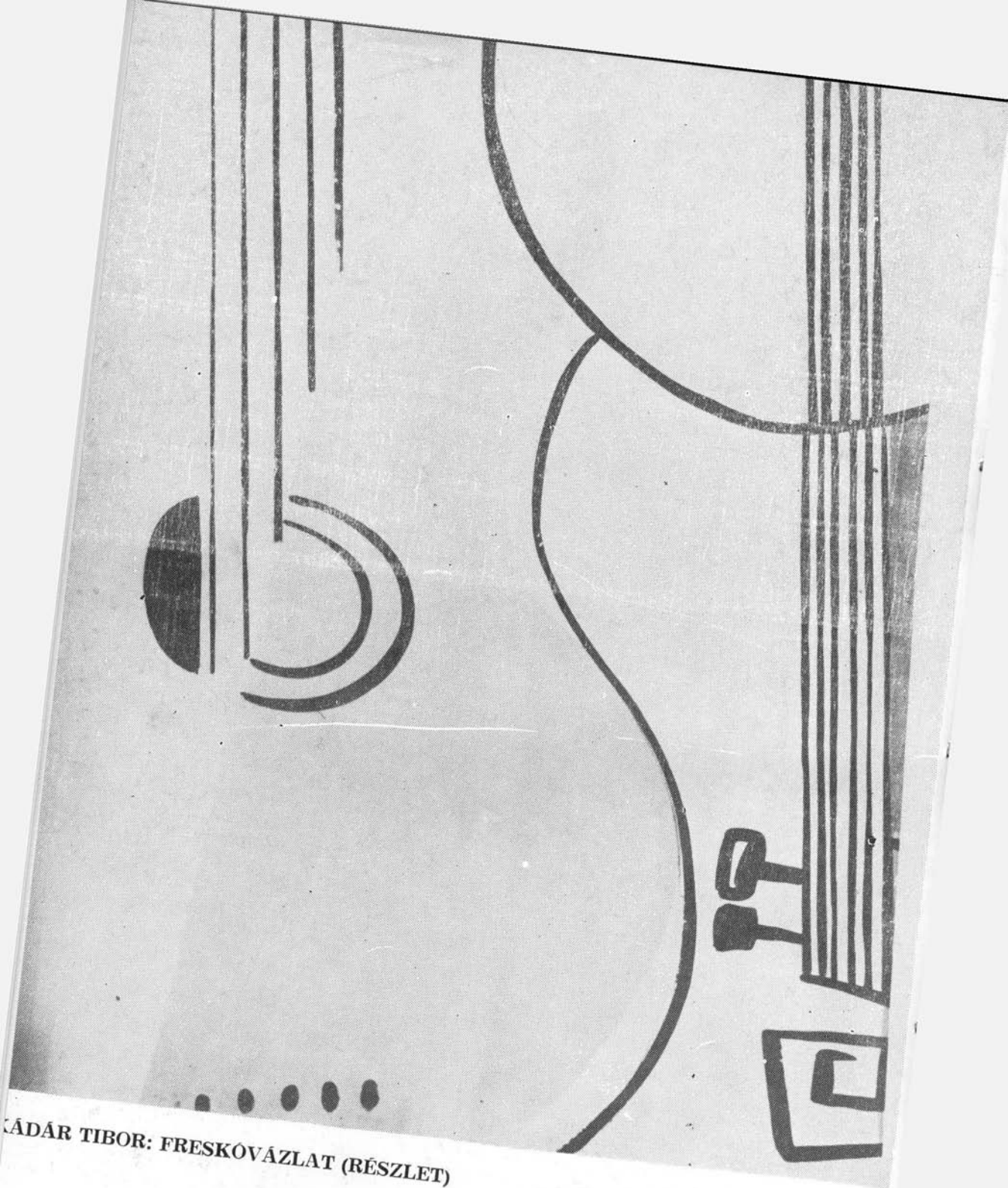
A műfordító miértje

Hosszú évek-évtizedek lankadatlan és máig sem abbahagyott műfordítói munkássága közben és után is mereven megválaszolatlanak, szinte megválaszolatlanak érzem az egész tevékenység miértjét. A kérdés közérdekű időszertűségére mi sem jobb bizonyíték, mint hogy magánosok és testületek makacs érdeklődéssel újból és újból fölteszik a boldogtalan műfordítónak, aki tétova zavarában rendszerint csak bizonytalan hümmögésekkel válaszol — anélkül, hogy bosszadt módon feltámadt lelkiismeretfurdalását a legcsekélyebb mértékben is csillapíthatta volna. Én legalábbis így vagyok ezzel a dologgal, a műfordítással, amelyet első eredeti verseim közlésével egyidejűleg kezdtem meg. Először félig-meddig öntudatlanul, aztán kitartó odaadással, majd egyre növekvő kétkedéssel — és folytonos kísérletekkel arra, hogy a bennem munkáló ösztönzés gyökereit több-kevesebb pontossággal kikutassam. Az önmagamnak adott vagy a nyilvánossággal is közölt válaszaim elégtelenségének fojtogató tudatában most is ott állok a kezdetnél — azt szeretném tudni ugyanis, hogy mi az a benső parancs, amelynek még ha akarnám, sem tudnék ellentállani, és amely nem csupán ösztönöz, de szinte ellenállhatatlanul kényszerít az idegen nyelven felhangzó vers újraelmondására saját anyanyelvemen, holott minden egyes nekifutáskor úgy érzem, mintha már az első métereknél végleg kifulladnék, pedig legtöbbször milyen messze van még a célszalag!...

Talán a középiskolás évek távolába kellene visszaillesztanom. Vagy még korábbra, majdnem gyermekkoromba, amikor Petőfi versei mellett kedvvel olvasgattam ma már rég elfelejtett idegen költőket?... Annyi bizonyos, hogy tizennégy-tizenöt éves koromban szorgalmasan faltam Molière-t és Shakespeare-t — persze anélkül, hogy valójában értettem volna őket. A tudatos élmény valamivel később érkezett. Egy évre rá Kosztolányi Modern költők gyűjteménye (még az első kiadás, az „Élet“ című katolikus folyóirat könyvsorozatában) lett mindennapos olvasmányom. Vagy talán helyesebben: térképem. Ez a könyv vezetett el emberi világunk addig nem is sejtett szellemi tájaira, és támasztott talán kedvet, hogy a szeretve tisztelt vezető nyomdokain elindulva magam is megkíséreljem utánozni nemes példaadását.



KÁDÁR TIBOR: KOMPOZÍCIÓ



KÁDÁR TIBOR: FRESKOVÁZLAT (RÉSZLET)

Ha Arisztotelész szerint „az eposzírás, a tragédiaköltészet, a komédia, a dithürambosz-költészet s a fuvola- és lantjáték nagy része egészben véve mind utánzás“, akkor ezt az egykori kedvenc könyvemet is mintegy az utánzásra való titkos felszólításnak kell, így utólag, tekintenem. Persze ehhez hozzájárult a Nyugat nagy nemzedékének egész fordítói példaadása is: Tóth Árpád, Babits Mihály, hogy csak a számomra legfontosabbakat említsem!... Kezdetben teljesen ösztönös volt ez az utánzási vágy, hiszen szövegek olvasása pusztán befogadói minőségemet alakította. Eleinte talán nem is gondoltam arra, hogy a szeretve tisztelt és elérhetetlen magasságban fölöttem lebegő mesterek teljesítményéhez hasonló tettekkel bizonyítsak — hiszen a magamét amúgy is mindig óhatatlanul alacsonyabbrendűnek éreztem a másokénál, de meg a szükséges nyelvtudásom is hiányzott. (Nyersfordítások megverselésétől általában ma is tartózkodom.)

Mihelyt azonban legalábbis olvasni kezdtem egy-két idegen nyelven, többé nem tudtam ellentálni a kísértésnek. Nyilván nem saját tapasztalatom ez, hiszen többek között Görögország, helyesebben a görög nyelv meghódítása után már a latin költők is azonnal tolmácsolni kezdték az ókori versírás remekeit (s ez valószínűleg így történt azokban az irodalmakban is, amelyeket adatszerűen kevésbé ismerek). Ezenkívül pedig tapasztalatom szerint minden igaz költőt, mondjuk Balassitól Weöres Sándorig (hogy csak a magyar irodalomnál maradjunk), csábított más nyelvű költőtársai művének anyanyelven történő megzendítése.

Itt megint csak felmerül a kérdés, hogy vajon miért? Honnét ez az általános törekvés egy más zeneszerszámra írt muzsika új hangszeren való megszólaltatására? Szolgálatot vél evvel tenni a költő honfitársainak? Őket is részletetni akarja a másként hozzáférhetetlen szépség örömeiben?... Lehet! Esetleg csakugyan ez a mindenki számára közérthető, mindenesetre elfogadható magyarázat. Különösen, ha figyelembe vesszük az egész világirodalmi termelést már régóta magával sodró tolmácsolási lázat, amely a minden olvasóban meglevő kölcsönös megismerési igényt igyekszik — rendszerint sikerrel — elégíteni.

Ez utóbbi igény azonban rendszerint a Love Story-féle, könnyen eladható, mert keresett limonádéirodalomra vonatkozik, és nem magyarázza azt az önfeláldozó odaadást, amely például egy Devecseri Gábort az egész homéroszi költészet tolmácsolására, vagy Szász Jánost és Lőrinczi Lászlót Eliot fordítására. végül Kiss Jenőt a román balladaköltészet ragyogó magyarítására biztatta. Ilyen esetekben — azt hiszem — számolnunk kell a költői személyiség megtöbbszörözésének legyőzhetetlen vágyával. A műfordító nem elégszik meg önmagával. Magába akarja olvasztani a világlíra egészét, annak minden rezdületét, minden árnyalatát, minden külön egyéniségét. Ezt pedig nem teheti úgy, hogy kivetkőzik önmagából, és — bár vannak erre példák, mondjuk Rilke francia verseiben, vagy Baudelaire latinjában — a sajátjától eltérő nyelven fogalmaz, hanem úgy, hogy az édesanyja ajkáról ellesett szavakkal alakítja újjá és mégis ugyanazzá a távoli tájak és eltérő gondolatkörök másajkú költői beszédét. Hadd táguljon végtelenné így önnön egyénisége, hadd növekedjék háttartalanná az egész emberi világ!

Nyilván megtörténhetik, hogy az előbbi, általánosnak tetsző szövegezésben ismét csak valamely alanyi meggyőződés rejlik. Végeredményben azonban ez sem ejtene kétségbe, hiszen itt nem általános igazságokat kutatok, hanem azokat az indítékokat keresem, amelyek személyemben gyökereznek, és ame-

lyek — másokéival együtt — hozzájárulhatnak majd egy-egy többszörösen ér-
vényes tétel megfogalmazásához. Éppen ezért nyugodtan bevallhatom, hogy
műfordítói munkásságom egyik — talán legfőbb — ösztönzője kezdettől fogva
mind a mai napig bizonyos jelentéktelenségi érzés vigasztaló és nyugtató meg-
haladása volt.

Az én anyanyelvemet a világon kevés ember beszéli. Ennek a helyzet-
nek átérzése alkalmas lehet bármely alkotói lendület lelkasztására. A mun-
kához való kedv elnyeréséhez, az önbizalom megtartásához, a saját létezésünk
jelentőségének és fontosságának meggyőződéséhez kellett és kell tehát ez a
világhódító mozzanat, amely minden csekélyvoltom ellenére is belekapcsol a
világirodalom beláthatatlan, de meleget sugárzó és életet tápláló Golf-áramába.

Vajon minden bajom, bánatom, betegségem, bizonytalanságom és bátortala-
nságom ellenére ezért venném kezembe újból és újból a műfordító tollát,
erőltetném meg képességeit, s éjszakai felriadtomban találnám meg olykor egy-
egy megoldhatatlannak hitt hely megfejtését? ...

Talán ezért.

Szemlér Ferenc

A műfordítás öröme és felelőssége

Kosztolányi óta tudjuk, fordítani annyi, mint gúzsba kötve táncolni.
Vannak intraduktibilis versek, bár ezeket inkább a magunk irodalmában tart-
juk számon, ami természetes is. A franciák — mondják a jól értesültek —
nem is versben, az eredeti formájában, csakis prózában fordítják a költemé-
nyeket. (Ami viszont nem így igaz, hiszen csupán magyar és román klasszi-
kusoknak, sőt kortárs költőknek kiváló francia költő-műfordítóiról tudunk.)
Traduttore — traditore — gúnyolódik az olasz; fordító — ferdítő — vissz-
hangozza a magyar szóvicc, nem is szólva a sajtó ördögének rossz viccéről:
ordította X. Y. S minderre gyöngé vigasz, hogy Babits szerint a legszebb
magyar vers az Oda a nyugati szélhez Tóth Árpád fordításában, mert milyen
szép lehet hozzá képest az angol eredeti ...

De tréfán és ismert irodalmi paradoxonokon kívül: többször hallottunk
a műfordítás nehézségeiről, olykor lehetetlenségéről, mint örömeről. Pedig
fordítani öröm, élvezet, gyönyörűség. Már a mű, a vers megválasztása is
legtöbbször erre mutat: annak átültetésére szoktunk vállalkozni, ami idegen
nyelvű olvasmányainkban megtetszik, amit érdemesnek, érdekesnek tartunk.
A fordítás folyamán a versben való elmélyülés, a szöveggel való bibelődés
során gyakran rejtett s csak a többszöri olvasással tudatosuló részletszépsé-
gekre bukkanunk. Hölderlin talányos-szép, híres versének, Az élet felén-
nek alliterációira valószínűleg föl se figyeltem volna, ha a magam szórako-
zására meg nem próbálkozom az átültetésével — annyi jeles műfordító után
„szabodon“.

Aztán van valami érdekfeszítő, rejtvény-, rejtélyszerűség is abban: mi-
lyen lesz az anyanyelven megszólaló mű? A formai megoldások keresése,

a csiszolás, az eredetivel egyenértékűnek, kifejezőnek érzett fordulat meg-
lelése, a jó rím, a ritmusba illő szó, az „álló igék“ fősorakoztatása (a kife-
jezést lásd Szemlér kitűnő magyar Arghezi-kötetében) — megannyi meg-
oldott feladvány szatiszsfakcióját nyújtja. A szabad versek lazább ritmikája
mentesít ugyan a prozódia sok csinjától-bínjától, de a nyelv természetes
ritmusát s a tömörséget a fordítás éppúgy megkívánja. (A német dichten—költ
ige tulajdonképpen azt jelenti „tömörít“ — igencsak a dolgok lényegét fejez-
ve ki.) A napokban egy Ion Alexandru szabadverset fordítottam, amelyben
egy bizonyos „mînzul roşu“—ról esik szó. Ugyancsak kapóra jött, hogy va-
laha a hóka, a kesely, az almásderes és a többi, színek szerinti gazdag ló-
megnevezéseink mellett azt is tisztáztam, hogy a pej színű ló rozsdabarna,
a „mînzul roşu“ tehát pejcsikó. Falusi származásúakban talán él még a szó
jelentése, de hányan nem tudják ma már azt, ha hallják, olvassák vagy ép-
pen használják is. Pedig „piros csikót“ fordítani ugyancsak csúnya leiterjakab
lett volna...

A műfordítás révén aránylag kisebb energiabefektetéssel (hiszen a mű
kész, csak meg kell szólaltatni az anyanyelv bűvös hangszerén) a fordító az
alkotás részesévé válik. Persze, az idegen nyelv ismerete és tehetség kell
ehhez is, az anyanyelv használatának, ismeretének tudatos, művészi foka. Leg-
jobb műfordítóinkat ezért legjelesebb költőink között találjuk, akiknél a költői
egyéniség varázsa is érvényesül a tolmácsolásban. De vannak csak a műfor-
dítás terén kiváló alkotók is. A fordítás lehetőséget ad arra, hogy önmagunk-
ból kilépve más emberi—költői univerzumokat ismerjünk meg, s abban mint-
egy vendégként is otthonosan mozogva, felelősséggel fogjuk kézbe egyes darab-
jait, és tisztelettel fűjjük le róluk a csillagport. Természeténél fogva a mű-
fordítás népek, nemzetek, nyelvek között a szellemi—művészi értékek kicse-
relésének legélénkebb forgalmú csatornája. Így a felelősség és a gond is ket-
tős: az ahonnan és az ahová felé egyaránt irányul. Talán ezért is van az,
hogy sok nagy műfordítóknak a művészi tolmácsolás kétségtelen öröme elle-
nére mégis annak nehézségét, gondját hangoztatta. Am felelősség és öröm
nem zárják ki, sőt kiegészítik egymást.

Jancsik Pál

Tíz éve hiányzik Kádár Tibor

Azok közé a művészek közé tartozott, akik nagy hittel és becsülettel
keresnek választ napjaink plasztikájának döntő fontosságú kérdéseire, és nyíl-
tan szállnak síkra a tudatlanság, kispolgári gondolkodásmód ellen. Mind-
erre bizonyíték munkássága, tanításai és az a mód, ahogy kereste az utat
egy új művészet felé, amely gyökeresen, minőségileg azonosul a mai élet
problémáival. Ilyen értelemben megjegyezném, hogy barátsága a fiatalokkal
(lemondva a tanári gógról) nem volt véletlen, hiszen felismerte azt a nagy
és tiszta szellemi és lelki szomjúságot, amellyel a fiatalok az újat fogadják.
Ráébredve, a XX. század szakmai eredményei mellett, a népművészet „cso-
dáira“, megszállottként gyűjtötte a népművészeti tárgyakat, hogy velük kö-



Kádár Tibor: Halászok

rülvéve magát, alkalma legyen megérteni azt a benső „mechanizmust”, mely e művészetet szülte. Soha nem másolta a népművészetet, a művészethez való hozzáállást tanulta el tőle. Egy nemzedékben ébresztett szeretetet iránta, az itt lelt mesterségbeli komolyságra, szellemi frisseségre, funkcionális látásmódra hívta fel tanítványai figyelmét.

Mindez testet ölt festészetében is. Képein az akadémizmussal szemben nem az irodalmi narráció nyilvánul meg, hanem egy étellel teli látásmód, amely a sík törvényei szerint épít — ábrákkal, színekkel, értékekkel. E törekvés nyilvánvalóan nem a valóság ellen irányul, hanem a valóság belső törvényei szerint és főleg a valósággal együtt alakít, teremt. Rajzai mint előtanulmányok és fogalmazási gyakorlatok (mindemellett önálló művek) éppen ezt a dinamikus belső mozgást, artikulációs folyamatot követik, az interferencia jelenségét, mely végül grafikai rendszerré áll össze. Elhagyva a kevésbé jelentős elemek sorát s a zavaró vonásokat, az ábrák által elfoglalt terület és a megmaradt mező jelképhez vezet. Ilyen értelemben jelentős pedagógiai munkássága szempontjából is az új metódus kialakítása a rajztanulmányban, mellyel mint kiváló nevelő a Ion Andreescu Képzőművészeti Intézetben diákjait gazdagította.

Kádár képei: a valóságból jövő végtelen sokréttű információknak egy-egy megszürt, újjáépített plasztikai tükre. Például a Homokóra. Az itt használt konkrét tárgyak — népi szőttes, homokóra, kerámia csempe, csigák — mint alkotóelemek szervesen épülnek a felület struktúrájába. Egyenlő tá-

volságra egymástól angolvörös függőleges csíkok indulnak fentről a kép közepéig, ahol egy vízszintes tengely jelenléte tükörképpé váltja a csíkokat, melyek tovább zuhannak függőleges irányban — a tér végtelenségét sugallva. E tércsíkok előtt semleges, objektív és átlátszóan lebeg a homokóra (jelentés és plasztikai jelkép), a csigák spirálvonalai mozgást, életet és fejlődést jelentenek. A kerámia csempe friss zöldje, a vörös csíkok komplementer visszhangjaként, fokozza a felület vizuális hatását. Tömör plasztikai fogalmazás ez, mely lehetővé teszi biológiai és szellemi létünk gazdag újraértelmezését, újraérzését; e festmények mint „újszerű tárgyak“ feltétlenül képesek nevelni érzékenységünket, izlésünket. Képzettársítás révén már kevés plasztikai kultúrával is képet alkothatunk e törekvésekről. Ábrák, irányok, vonalak, színek viszonya, sötét-világos valőrök utalnak arra, ahogy a valóságban ezek az adatok lényegében objektív és egyidejűleg léteznek, egymásra rajzolódnak, átalakulnak.

Kádár Tibor komolysága túlmént az egyéni büszkeség gátló kerítésén, nem szégyellt tanulni mindenkitől és mindenből. „Újjászületése“ kezdetén a gyakorlati meggyőződés érdekében másolta olyan művészek munkáit, akiktől tanulni akart; tanult a gyermekrajzokból is, egy kalotaszegi kerámiából, egy román ikonból vagy varrottasból. Ezeket az új „vitaminokat“ az életérzés, tapasztalat és intuíció segítségével, értelemmel próbálta új képi rendszerbe foglalni. Az ilyen szinten történő absztrahálás, egy jelenség vagy tárgy többretű tulajdonságaiból „jelt“ alkotva, képes elénk tárni az illető tárgy lényegét, de emellett lehetőséget hagy a fantázia és vizuális tapasztalat aktív részvételére. (Ez esetben dinamikus szerep jut a nézőnek.) Gerliceszárny suhanása, kék égen fehér felhő, víztükrök, égető nap, fakadó gesztenyeág — így válnak képi tárgygyá.

Művészi és szellemi fejlődése konstruktív látásmód kialakításához vezet. E periódusra legjellemzőbb Kompozíció című temperája. Szürke alapra négy krómsárga ábrát helyez, melyek óriási optikai erővel terjeszkednek, és hogy növelje e vizuális mozgást, fekete, nem párhuzamos vonalrácstól húz eléjük. Teljes plasztikai kép! Olyan magasra emelkedik e felület, hogy mint a természetből elütő emberalkotta tárgy, képes dialógust kezdeni környezetével, kiegészíteni azt. Aránylag rövid idő alatt az OP-ART fogalmáig jut el, intuitív alapon. Ez abban az időben nálunk egyedülálló jelenség. Valószínűnek találom, hogy a népi szöttesekben jelentkező tiszta ábrák, a geometriai látásmód és a legváratlanabb szín-szomszédságok hatása nagy szerepet játszott e látásmód kialakításában. A külső világ szubjektív értelmezésétől egy sokkal objektívebb látásmód felé haladt művészete. E pillanatban bizakodással gondolt a képzőművészetek és építészet kapcsolatára. Konkrét példa erre a kolozsvári Köztársaság mozi előcsarnokához készített freskóterve. A karton kiváló módon egyesíti a sík felület törvényeinek tiszteletben tartását és a plasztikai tartalom egységes megfogalmazását. Tiszta ábrák kiegyensúlyozott ritmusa, ezek egymásba szövődése és a fehér-szürke-fekete értékek nemes építőelemmé válnak.

Művészi szándékai egybeestek azzal az állásponttal, mely szerint a művészet szerepe az aktív, formáló részvétel a társadalmi életben. Tanításai nem voltak hiábavalóak, mint kiváló pedagógus és művész lendületet, önbizalmat és komolyságot hagyott azok számára, akik mélyebb értelmet tulajdonítanak a PLASZTIKA és a „társadalmi fogysztás“ kérdésének.

Kancsura István

Műemlékrestaurálás és turisztika Kolozsváron és környékén

Kolozsvár területén összesen 188 nyilvántartott műemlék van. Ezek közül 173 építészeti, 1 régészeti, 9 képzőművészeti és 5 történelmi műemlék. Döntő többségüket már példásan restaurálták vagy renoválták, egyeseket a közeljövőben tartároznak. Akad közöttük olyan is, melynek érvényre juttatása a környékén bontást igényel: csakis úgy tud majd beilleszkedni jelentős városépítészeti együtteseinkbe, melyek nem azonosak a stíluskorok építészeti sajátosságaival. Kolozsvárt ugyanis — „a boltzatok városát” — Szebentől, Brassótól eltérően nem jellemzi a zártág és a tömör szerkezet. Változatos vonalvezetésű utcái levegősek. Szabadabb, természetesen alakuló szerkezetéből, kötetlenségéből adódik, hogy a táj, a környező dombok, a Fellegvár a belső városképben is érvényesülnek. Az egy-két emeletes szintet csak ritkán meghaladó történelmi városközpontból a főbb épületek határozottan kiemelkednek. Gyakran kisebb házak övezik a nagyobb épületeket, hangsúlyozva azok monumentalitását. Az enyhe hajlású és lejtésű utcákon legtöbbször néhány épület festői csoportosulása a környező tájelemekkel és növényzettel harmonikus egységet alkot.

Mindezek mellett figyelembe kell venni az egységes városkép és harmonikus együttesek továbbfejlesztésekor, valamint az egyes épületek érvényre juttatásakor, így Kolozsvár történelmi városmagjának végső kialakítása alkalmával azt is, hogy új hatástényezők lépnek a városépítészeti körébe, új anyagok kölcsönhatása, az esti városkép eddig nem eléggé fontosnak tekintett tényezői, sőt a város felszín alatti tereinek hatása és még sok más, a kor nyújtotta anyagi és műszaki lehetőség az építő, alkotó igény és lehetőség kölcsönhatásából. Ha ugyanis kisebb egységekben gondolkodunk, csak egy-egy műemléképület restaurálását, kialakítását tekintjük, csupán szűk korlátok között mozoghatunk, városképi egység így nehezen alakítható ki. Amikor már nagyobb egységeket vagy éppen területeket von be az építész hatókörébe, akkor a funkcionális szervezethez kompozíciós szervezethez is törekszik megoldani új igényeink szerint jóval tágabb körben, a technika és a termelés új lehetőségeivel, a társadalom új igényeit építészeti formába öntve. Csakis így válhat városképileg „szép”-nek ismert és mondott városunk nem csupán részleteiben, de teljességében is azzá.

Kolozsváron ennek az új esztétikai szemléletnek már hagyománya van. Gondoljunk csak az ötvenes évek derekán megindult városszépítési akcióra, amikor néhány év alatt központi utcáink stílusépületeinek földszinti homlokzatait megszabadították a bádorgedőnyös kirakat-ketrecektől. De emlékeztessünk az országos műemlékfelügyelőség vezetete nagy restaurálásokat s a helyi hatóságok és a műemlékbizottság kezdeményezte kisebb, de egyaránt jelentős renoválásokat egész

sorára és történelmi városközpontunknak a kolozsvári tervezőintézetben készült rendezési tervére.

Ugyancsak a városképi egység és a harmóniaélmény fokozásához járul majd az a javaslat is — melyet kidolgozandó műemléktörvényünk figyelembe vehet —, hogy Kolozsvár legfontosabb műemlékei, az elhelyezkedésük szerinti 5 övezetben, csoportosan, a környezetükkel együtt részesüljenek védelemben és gondozásban. Ez az öt műemlékzóna a következő:

1. A történelmi városközpont, vagyis az Óvárat is magába foglaló, Zsigmond kori városfalakon belül eső terület.

2. A kolozsmonostori Kálvária-domb a XIII. századi templomával s a múlt században lebontott kolostora és XI. századbeli temploma megmaradt alapjaival.

3. A Kis-Szamos fölött 60 méter magasan elterülő platón épült (1713—1716) Habsburg Fellegvár földművei, kapui és épületei.

4. A Házsongárd alsó része, amely hazánk területén a legrégebb még ma is használatban levő temető.

5. A Kalandosok temetője a Kismező; külön temetkeztek ide a középkori eredetű Kalandos Társaság tagjai. Itt található sírköveiket, 1585-től máig, foglalkozásukat jelképező faragványok díszítik. Ez a régi népszokás ma páratlan Európában.

A műemlékvédelem feladatköre így tovább bővül az építészeti együttesek fogalmával és védelmük feladataival. A műemlék-együttesek megbontása káros és helyrehozhatatlan. Egységes kialakításukat a megelőző műemlékvédelem módszerével kell elérni, vagyis a műemléket ne akkor védjük, amikor már a pusztulás határán áll, hanem a város- és falurendezési tervek elkészítésével egyidejűleg, beillesztve az arra érdemesnek tartott műemlékeket. A városkép védelmének megszervezésével, kötelező beépítési és párkánymagasságok előírásával, a műemlék-környéket sértő intézmények és üzemek kitelepítésével elkerülhetjük a műemléki környezet eltorzulását. Ugyanakkor semmilyen gyakorlati szempont sem igazolhatja egy értékes műemlék-részlet megsemmisítését. Körültekintéssel vagy leleményességgel megtalálható érvényrejuttatásuk legjobb megoldása.

Számos sajnálatos esetet lehetne felsorolni, hogy a múltban „korszerűsítés” címén hogyan tettek tönkre műemlékeket, de örömmel értesültünk olyan esetekről is, amikor a közvélemény visszhangja az emlékek-emlékrészek felismert szépségét megvédte a kontár kezektől, és a bontási vagy eltávolítási szándék az előkészítés időszakában félbemaradt. A társadalom helyes magatartása tehát a műemlék egyik legeredményesebb védelmezője. A közösség ilyen magatartását csak felvilágosítás, szakmunkák, cikkek, előadások segítségével, a műemlékek jelentőségének széles körű ismertetésével lehet fejleszteni. Ez iskolai nevelési feladattá is válhatna.

A műemlékekkel azonos bánásmódot igényelnek hagyományos népi épületeink, a jellegzetes utcasorok vagy faluképek, népi ipari és gazdasági épületek, parasztgazdaságok szép berendezéseikkel.

*

Társadalmunk egyre szélesebb rétegében válik tudatossá az, hogy a műemlék az egész nép vagyona, és amellet, hogy kulturális kincsének része, rendszerint *gyakorlati rendeltetésű* nemzeti vagyontárgy is; lakóház vagy iskola, hivatali épület vagy könyvtár, művelődési otthon vagy múzeum, üdülő vagy szanatórium. Műemlékeink városokban, falvakban, a tájban helyezkednek el, azoknak szerves alkotórészei.

A gyakorlati rendeltetés kapcsán meg szeretnék említeni néhány olyan, a közeljövőben sorra kerülő, fontosabb munkálatot, mint a Sebes vára, a gyalui

várkastély, a bonchidai és a szentbenedeki kastély restaurálását, ahol a célszerű gyakorlati rendeltetés párosul a tudatossággal és tervszerűséggel, amihez még hozzájárul a hasznosság kérdése is. Vizsgáljuk meg ezeket a műemlékeket a turisztika és az idegenforgalom szemszögéből.

Előzetesen — tájékoztatóul — lássuk a műemlékek számbeli és milyenségi megoszlását. Kolozs megye területén — Kolozsvártól eltekintve — hivatalosan 97 műemléket tartunk nyilván. Ezek száma azonban, a most készülő új műemléktörvény életbelépésével, az újabb javaslatokat is figyelembe véve, jelentősen növekszik majd. E nemzeti vagyon jelenleg a következőképpen oszlik meg: 7 ház, 35 fatemplom, 43 kőtemplom, 9 kastély és 3 vár, illetve várom. Ugyanakkor a hivatalos nyilvántartásban egyetlen archeológiai műemlékünk sem szerepel, képzőművészeti műemlék mindössze 1, történelmi műemlék pedig 6.

A térképet nézve elgondolkozhatunk azon is, miként tehetnők műemlékeinket még gyümölcsözőbbé nemzetgazdaságunk részére. Ugyanakkor az is kérdés, miként kapcsolódnak e műemlékek funkcionálisan a turisztikai tájakhoz, vajon megfelelően használjuk őket turisztikai lehetőségeink viszonylatában? További kérdés az, hogyan illeszkednek bele az ország turisztikai egészébe? A térkép továbbviszi gondolatainkat, beszél...

Hazánk legfontosabb idegenforgalmi körlete a tengerpart. Az ide vezető utak legforgalmasabbja, melyen a nyugat felől hazánkba érkező turisták zöme áthalad, az E 15 jelzésű nemzetközi útvonal. A tengerparton kívül, a festői környezetben elhelyezkedő észak-moldvai kolostorok is sok kül- és belföldi turistát vonzanak. Karavánjaik — mint hajdan a kereskedőké — egy kis kitérővel az E 15-ös autóútról Kolozsvártól észak felé térnek a Dés—Beszterce—Dornavatra útvonalon.

Beszterce, több mint száz, meglehetősen jó karban tartott és többé-kevésbé egységes együttest alkotó műemlékével az Észak-Moldvába vezető műút fontos állomása. Ez a nagy múltú város az erdélyi építészet több remekművét tárja a látogató elé.

Természetesen a főbb utakról kisebb-nagyobb kitérők lehetségesek, sőt indokoltak is, hogy csak néhány jelentősebbre utaljak: az Ércheység festői tájai és barlangvilága, a Vlegyásza, a Kisbányai-havasok, amelyeknek szubalpin éghajlata sokáig biztosít téli sportok üzésére kiválóan alkalmas havat, a Tordai- és Túri-hasadéktól fel az Aranyos völgye, a mezőségi tavak vidéke, sósfürdőink, Torda, Kolozs, Szék, Kéró, Désakna s aztán fel Máramaros külön világa, és így tovább.

Figyelembe véve azt a tényt, hogy egyes országok nemzeti jövedelmének jelentős hányadát éppen a turisztika képviseli, rájövünk arra, hogy az eddig épült kempingek, szállodák és mintaszerűen restaurált főbb műemlékeink mellett még jó néhányat ugyancsak időszerű feladat rendbe tenni, hogy kielégíthessük a gyors iramban fejlődő turisztika követelményeit, tovább folytatva hagyományainkat ezen a téren is, hiszen — a rómaiak után — már a XVII—XVIII. században megkezdődött Erdélyben a jó országutak, valamint az út menti fogadók építése. Helyes tehát az az elhatározás, hogy a legforgalmasabb útvonalak mentén több jelentős műemléket restauráljunk és az idegenforgalom szolgálatába állítsunk.

Az E 15-ös nemzetközi műúton, nem sokkal a Királyhágón innen Sebes vára, majd Kolozsvár közelében a gyalui várkastély válik a jövőben üdülőközponttá. Kolozsváron túl a turistákat ugyanezen az útvonalon Torda sósfürdője vagy a Tordai- és Túri-hasadék közelében ugyancsak a közeljövőben jelentősen kibővülő turistaközpont láthatja vendégül, ahonnan viszont a festői Aranyos völgye és Torockó csábíthatja őket egy kis kitérőre.

A Kolozsvárról Désen keresztül Moldva felé indulókat is még két igen reprezentatív, Kis-Szamos menti műemlékünk fogadja majd. Félúton a bonchidai Bánffy-kastély híres parkjával, majd Dés mellett a szentbenedeki soktornyos, impozáns Kornis-kastély.

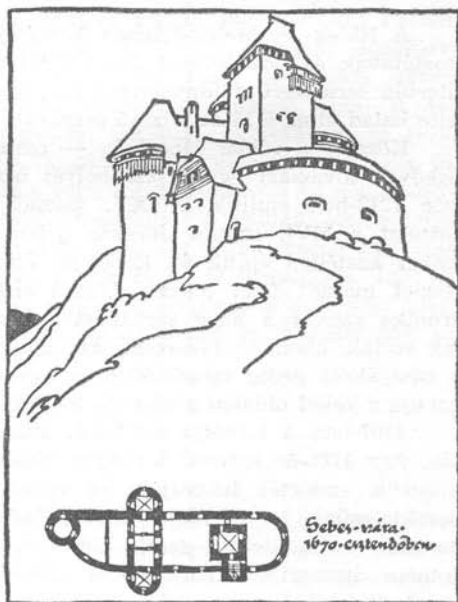
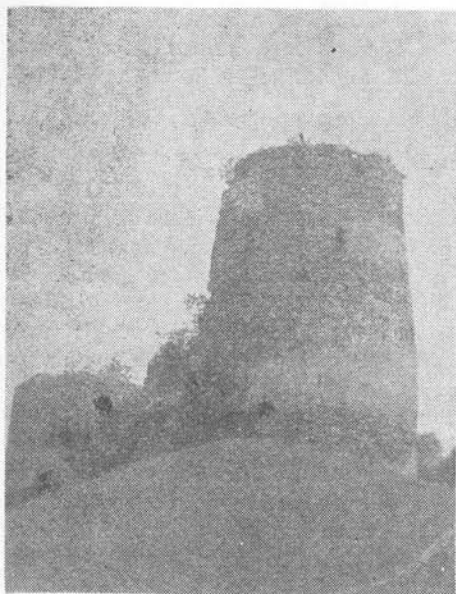
A következőkben térjünk ki részletesebben arra a négy, országos viszonylatban is fontos műemlékre, amelyek restaurálása most kerül sorra.

Sebes vára

A Sebes patak és a Sebes-Körös egybefolyásánál kiugró hegyponkra épült, kitűnő fekvésű vár az alatta húzódó országúton levő egykori „passzuson“, vámhelyként, sokat jelentett. Hozzá tartozott a falvak egész sora, Bánffyhunyad és egész Kalotaszeg, aranybányák és aranymosóhelyek a Sebes patakon.

Királyi várnak épült, 1319-ből maradt fenn a róla szóló legrégebbi oklevél. 1420-tól kezdve a Bánffyaké volt. Kezdetben palánk övezte. A XVII. század második felében, Várad várának eleste után építik ki végleges formájában. Ekkor a kőfallal kerített vár udvarán, a falu felőli részen, újraépített négyszögű torony állt. Ezt hajdan csonka toronynak nevezték. Két oldalsó bástyája kihasadott a várfalak közül, s alattuk nagy, öreg pincék tátongtak. Ezek között emelkedett a palotás ház, a vár legrégebbi épülete. A falsíkból szögletes bástyaszerűen kiugró új hajlék volt a darabontok háza. A vár másik végén a kazamatás, kőakású, öreg kerek torony állt. Kutat is kezdtek ásni benne, de a munkát a kemény kőszikla miatt félbehagyták.

A várat ilyen állapotában írta-rajzolta le mesterien, 1910-ben, az akkor még fiatal Kós Károly. Rajza egyben jól megoldott, kész restaurálási téma is.



Sebes vára (mai felvétel és Kós Károly egykori rajza)

1709-ben bástyáit használhatatlanná tették, és falait is lerontották a császári zsoldosok. Ekkor ugyanis Erdély-szerte a várakat a kormányzat rendelkezésére le kellett rombolni, vagy át kellett alakítani védőművek nélküli kastélyokká.

Sebes vára (Bologa) az Erdélyi Érchegeység Sebes-Körös menti kapuja. Falai viszonylag épségben maradtak ránk. Kalotaszegre és a havasok világára pompás panoráma nyílik onnan. Maga a vár ugyanakkor jól látszik a vasútról és az országútról. Nemcsak a vár, de maga a várhegy is szinte kínálkozik eszményi turista-pihenőhelynek. Restaurálásakor fokozott megfontolást igényel a hiányzó részletek mai felfogású, de környezetükhöz igazodó pótlása. Viszonylag kevés fal-kiegészítéssel és tornyainak, bástyáinak, valamint más részeinek újrafedésével előnyösen meg lehet oldani a turisták fogadását, elszállásolását, ételmezését, sőt szórakoztatásukat is. A belső udvar a tervező elképzelése szerint szabadtéri színháznak nyújt otthont. Alkalmassá válik majd nyári előadásorozatok rendezésére, de ugyanakkor a vár a közvetlen közelében elterülő falu lakosai részére szabadtéri mozielőadások és ünnepségek rendezési helyeként is szolgálhat. Mivel az országút és a vasút közvetlen közelében fekszik, az Érchegeységbe induló turistáinknak eddig is kedvelt pihenőhelyül szolgált. Mennyivel keresettebb lesz tehát restaurálása után, amikor jól kiépített úton juthatnak fel a várdombra autók és gyalogosok egyaránt. Fekvése folytán hídfőként szerepelhet a sátorosok táborozó helyeként éppúgy, mint motelként és menedékháznak.

Hogy még inkább számot adjunk egy-egy turistaközpont sokrétű lehetőségeiről, gondolom, nem árt, ha az egyikkel minden részletében foglalkozunk. Legegyen ez a következő pihenőhely, Gyalu.

A gyalui várkastély

A Hideg- és Meleg-Szamos összefolyásától nem messze, a most kialakuló duzasztótavak és üdülőövezet szomszédságában, a Szamos és a kapusi völgy között elterülő teraszzerű földnyelvre épült, Kolozsvártól mindössze 19 kilométerre. Mellette halad el az E 15-ös jelzésű országút.

Közeliében római táborhely — castrum — nyomait fedezték fel, az ott talált sírkövek lovassági egység székhelyét bizonyítják. Ezt a birtokot írott adatok először 1212-ben említik. A XV. század közepén épült, majd kápolnával bővített kastélyt a XVI. század derekán jelentős módosításokkal, firenzei hatásra, reneszánsz kastéllá építik át. Ebből az építési periódusból számos kőbe faragott műrészlet maradt fenn (Geréb László erdélyi püspök építőtevékenységét jelzik). A krónika szerint a négy sarokbástya közt körös-körül két sorban várták és lörések voltak, ahonnan (akárcsak az ablakokból) szakállas puskákkal és muskétákkal, a bástyákról pedig tarackokkal is egyaránt védhető volt a kastély. Tornyos várkapuja a keleti oldalon a várárok mellett nyílt.

1707-ben a kastélyt ágyúkkal szétlövik, majd 130 évig csak egy részét lakják. Egy 1785-ös katonai térképen akkori alaprajza megegyező a maival. 1836-ban második emeletét lebontják, és egyemeletesként restaurálják. Ekkor épül késő barokk csúrje is. 1861-ben leég. 1874-ben a nagyrészt rongált tetőszerkezetét lebontják, és zsindelellyel fedik. Ugyancsak a XIX. században a kastély körüli régi francia díszkertet angol parkká alakítják át. A kastélyon jelentősebb külső és belső átalakításokat utoljára 1911-ben végeznek, belelive romantikus elemeket és stílus-improvizációkat is.

A gyalui várkastélyban 1970-ig mezőgazdasági szakiskola működött, majd az épületet az Országos Turisztikai Hivatal vette gondozásba. Új gazdája azonnal hozzákezdett jelentős turisztikai rendeltetésű átépítése érdekében az előkészítő munkálatokhoz. A tervek szerint húszmilliós befektetéssel 164 ágyas szállás létesül, és 400 személy részére állandó jellegű ételmezést is biztosítanak. Ezek mellett fogadó, uszoda, sportpályák, karbantartó műhely, mosoda és sok mellékhelyiség várja majd a turistákat, ugyanakkor a kastély építészeti jellege mit sem változik. Ebből körülbelül 100 személy első osztályú szállást kaphat. Ugyanakkor még 8—10, stíluskorok ízlésével berendezett lakrész is áll majd a külföldi látogatók rendelkezésére. Ez az idegenforgalmi komplexum — amelynek egy része már kész — magában foglalja majd nemcsak a négy kerek sarokbástyás kastélyt, melynek négyszögű alaprajza 1500 négyzetméteres belső udvart zár körül, hanem a 16 hektáros értékes parkot is, összesen 2200 négyzetméter beépített területtel.

Belső udvarát díszkertté alakítják. A kastély külsejét sötétedés után nem csupán az egyszerű közvilágítás, de szükség esetén dekoratív ünnepi megvilágítás is kiemeli majd. Funkcionális elhelyezés szempontjából az alagsorban lesz a borozó, a nappali bár és a hideg büfé mellett még a gombatenyészet és a pincék is. A földszinten találjuk majd a vendéglőt, a sörözőt és falatozót, valamint a konyhát megfelelő mellékhelyiségekkel, hűtőszobákkal, étel-ital raktárakkal, és a személyzeti öltözőket. A földszint déli szárnyát már a szállodai részleg foglalja el halljával. Az elszállásolást biztosító szobák többsége ezután már az emeleten lesz. A tágas díszterem is az emeleti rész északi szárnyában kap helyet.

A kastély szomszédságában épül a melegített vizű uszoda a hozzá tartozó (25 személyes) bárral és (32 személyes) étkezőterasszal, a mosoda, valamint a transzformátorház és a központi fűtést biztosító kazánház. A késő barokk csűr földszintjén kap helyet a karbantartó műhely és garázs, manzárdján pedig a személyzeti szobák.

A kastélykert távolabbi sarkában épülnek a gazdasági melléképületek. A lovaglást kedvelők részére tartott hat hátszló számára istálló, 200 szárnyast befogadó baromfiudvar és madárház takarmánykonyhával és a két gondozó szobájával, valamint üvegház virág- és zöldségtermesztésre. A változatos és értékes növényzetű angol parkban régi, még a XVI—XVIII. században ültetett fákat is találunk. Tisztásai kiváló pihenőhelyek, olvasópadok, pergolák helyezhetők el rajtuk. A sétányok és utak rendbe hozása után jól hozzáférhetővé válnak a források és a sziklás részek is. Az évszázados fák, az egész park megtisztításával és gondozásával érvényre jut ezek teljes szépsége, ugyanakkor megmarad a gyümölcsös, és újabb pihenőterületeket létesítenek. A csendes helyektől távolabb bőven marad hely sport- és játéktér létrehozásához. A tervezők e lehetőségeket ki is használják. Így kézilabda-, röplabda-, tenisz- és minigolfpályák épülnek, de nem feledkeztek meg a tekézőkről sem. 100 kiskocsi és körülbelül 30 autóbusz részére biztosítottak parkolóhelyet, és természetesen mosórampa is lesz.

A benedeki Kornis-kastély

1592-ben épült, Erdély hosszú életű reneszánsza derekán, Lombardia festői kifejezőmódjának szellemében, de már helyi jelleggel. Ugyanis míg a század első felében a behívott olasz származású vagy az Itáliában tanult építőmestereknél szigorúan tiszta szabályossággal jelentkeznék a formaelemek, a század második felében már a török hódítás felfelé nyomuló éke miatt a közvetlen forrástól mind-



**A szentbenedeki
Kornis-kastély
(A szerző felvételei)**

inkább elszigetelődő Erdélyben a Kolozsváron kialakuló kőfaragó-iskola mesterei válnak a stílus továbbfejlesztőivé. Így jött létre ez az olasz—lombard szellemiségben fogant, de már külön védőrendszerrel ellátott, mozgalmas tömegei festői elrendezésével, helyi jelleggel megépített, árokkal övezett, láncos felvonóhidas, védelmi várkastély is. A bizonytalanságban élők minden irányú védekezésre való berendezkedésével, zömök, vaskos épületei távol állnak az arányok klasszikus megkötöttségétől. Belül a népi elemek fantáziával történt ötvöződéséből formálódott gazdag részletkialakítása.

A XVII. század második felében készültek díszes lépcsőházában a tiszafából gazdag virágdíszesre faragott, évszámos oszlopok s közöttük esztergált bábukon nyugvó karfák. Nagytermének geometrikus jellegű padlója futómintás rajzú volt. Mestergerendákon nyugvó mennyezete díszesre faragott sűrű mennyezetgerendázat között hosszában futó deszkázatból állott. Ez volt az egyetlen, lakóházban levő, de stílusában a korabeli templomkéhez hasonló, futóindás, virágosra festett mennyezet.

A kastélyon jelentősebb bővítéseket és átalakításokat csak a XVIII. században végeztek. Ekkor fejezték be a kaputornyot is.

Az 1948-ig lakott, részben ma is használt, részben pedig fedél nélkül, meglehetősen rossz állapotban levő és állandóan romló kastély helyrehozása nem könnyű feladat elé állítja a restauráló építészt. A tervezést nagyban könnyíti a kastélynak 1696-ból és 1784-ből való — Benkóné Nagy Margit szíves jóvoltából

rendelkezésre álló — leírása, valamint Szabó Dénesnek a kastély teljesen ép állapota idején készült számos fényképfelvétele.

Hogy a várkastély eredetileg — és nem csupán a hagyomány szerint — kolostor volt, azt neve mellett a máig is fennmaradt korabeli pincerészlet, boltozatok, falrészek és a beléjük foglalt gótikus stílusú profilos kő-ajtókeretek bizonyítják.

A várkastély négy sarokbástyás védőrendszeréből két hatszögű alaprajzú bástyát már — sajnos — teljesen lebontottak. A meglevő másik két bástyája közül az egyik ugyanolyan építésű, mint a lebontottak. Kaputornyának sisak nélküli falai jórészt épek. Több más stílusfaragvány mellett ezen találjuk a pálosok cseh-stochowai fekete Madonnájának kőbe faragott domborművű mását.

A még ugyancsak fedél nélküli és leginkább romló kastély kőbe faragott nyílásfoglalatai nagyrészt épek. Ez az épületrész már újraboltozásra és számottevő újralfalazási munkálatra szorul. A restaurálási elképzelések szerint az első szakaszban a további romlások megakadályozása és a munkálatok jobb körülmények között való elvégzése végett az egészséges falrészekről kiindulva, a falak végleges vastagságánál keskenyebb vasbeton vázat emelnek, kiöntik rá a végleges vasbeton koszorút és földemelezt, majd befedik. Az így újra tető alá került épületrészekben aztán a restaurálás második szakaszában gondosan el lehet végezni a munkálatok további részét, a vasbeton váz kőfalba foglalását és számos egyéb részletmunkát.

A bonchidai Bánffy-kastély

Több mint 600 éven át megszakítás nélkül a Bánffy családé volt. Erdély egyik legrepresentatívabb és talán legismertebb barokk kastélya.

Barokk jellege tulajdonképpen átmenet az előző kori típusból; a reneszánsz négy saroktornyos rendszerének emlékét őrzi. Az összkép és a részletképzések tekintetében már valóban a XVIII. század szellemét érzékelteti.

Északi szárnyának alapzata még a római korból származó részleteket foglal magába. A megfeketedett kövekből épült pinceboltozatai még a régi XV. századi kastélyból maradtak ránk. Doboka várának köveiből emelték, hatalmas donjonnal. A XVI., majd a XVII. század folyamán egyre szebben kibontakozó reneszánsz kastély négyszögű, tágas belső udvart zárt körül; négy sarkán kerek bástyák álltak.

Több más erdélyi reneszánsz kastélyhoz hasonlóan a XVIII. század folyamán, a korszellem számára már merevnek tűnő elemeivel, a jó arányú, hangulatos épületet átalakítják pompás barokk kastéllyá, elegáns udvari főbejárattal, simulékonyabb formákkal, mozgalmasabb vonalvezetéssel, helyenként már rokokóba hajló faragványokkal és kovácsoltvas-munkákkal. A kastély keleti feléhez ugyanekkor épül egy remekbeszabott, patkó alakú épületszárny is: a szobor- és urnagalériáiról híres lovarda. Ez magában foglalja a márványjászlás istállókat, faragott kőszlopokon nyugvó csehboltozatos belső tereivel és egyéb, gazdasági épületeket helyettesítő helyiségeket is. Ily módon a kastély a XVIII. század közepén végzett átalakítással és hozzáépítéssel olyan jelleget és „cour d'honneur“-t kap, amely teljesen a kor felfogásába illeszti, és a gyönyörű parkkal együtt az „erdélyi versália“ nevet vívja ki.

A XIX. században is folytatódó átalakítások közül említésre méltó az akkor már több helyen repedezett, hatalmas reneszánsz donjonjának lebontása 1810-

ben. Köveiből 1821-ben épült az empire stílusú, ma is fennálló malom. Magán a kastélyon is végeztek empire, majd klasszicista és romantikus, sőt neogótikus átalakításokat.

A bonchidai kastély mondhatni az erdélyi kastélyok szinte egész építéstörténetét tükrözi folyamatos építkezéseivel. Restaurálása folyamán ezért fokozott figyelmet és gondosságot igényel. A különböző korok hozzáadásainak egymásba fonódása folytán az egyes részletek megtartásának a mikéntje igen bonyolult kérdés. Így a most folyó helyrehozási munkálatoknál a fő szempont az, hogy minden kor értékes stílusjellege megmaradjon mind a homlokzatokon, mind a belső terekben, számottevő újjátervezés nélkül, a történelmi hitelesség tiszteletben tartásával.

Külön érdekessége lesz a rendbehozott kastély keleti szárnyának a lovarda felőli homlokzata. A második világháborúban a németek felgyújtotta kastélynak ezen a homlokzatán a barokk vakolat nagyrészt lehullott. A további vakolatbontásokkal feltárt „in situ” reneszánsz részletek és a barokktól eltérő nyílásritmusok érvényre juttatásával ezután már nem csupán a belsők reneszánsz részletei és gazdag faragványai járulnak a régiségi érték tudatosításához, de a külső, keleti homlokzatán is megjelennek a reneszánsz részletek.

A restaurálási munkálatok megkezdésekor két eltérő vélemény alakult ki a kivitelezési sorrend tekintetében. Az egyik szerint a munkálatokra szánt kezdeti összegből a kastély egyik, még eredeti fedele alatt levő szárnyát kellett volna, úgymond, tetőtől talpig restaurálni, a többi szárnyát csak ideiglenes tetővel ellátni, és egy későbbi restaurálási szakaszban, a szükséges újrafalazások elvégzése után, véglegesen befedni. E sorok írója viszont azt javasolta, hogy jelenlegi állapotában az egész kastély fölé vasbeton koszorút és fődémlemezt öntve, az eredeti fedélszék pontos méreteinek tiszteletben tartásával, véglegesen fedjék be az egész kastélyt, és az épület többi részének a restaurálását később rendre-rendre végezzék el. Az így fennmaradó összegből viszont a parkot kerítsék be, további pusztulásának elkerüléséért.

A ma már bekerített bonchidai park tehát rövidesen — a nagyhírű Piski Arborétumhoz hasonlóan — a természetet és a szép növényzetet szerető nagyközönség rendelkezésére állhat rendbehozott és gondozott állapotában.

A helyreállítás műszaki és művészi teendői, a művészi élménykeltésre irányuló törekvés, az érvényre juttatás restaurálási feladata mellett a hatásköri kérdések tisztázása, az üzemeltetés és az újra funkcióba állítás sok gondot jelent.

A sok épületből álló komplexum egyrészt alkalmas nyári egyetemek szervezésére, alkotóháznak és kutatóintézetnek, másrészt igen fontos idegenforgalmi központtá válhat parkjával, valamint sportpályáival, a mellette folyó Kis-Szamossal és újjáépített gátjával. Mivel a közelben országos hírű fajló-tenyészet működik Zsukon, indokolt — a bonchidai lovarda hagyományait folytatva — lóversenypálya építése is, ami remélhetőleg nagyszámú lósport-kedvelő külföldit is vonz majd, s egyben hazai lóversenyek és keret-edzőtáborok megszervezésére is kiválóan alkalmas lesz.

Az országos műemlékvédelmi bizottság irányításával az egész országban, minden megyében állandó munkálkodás folyik a műemlékek megőrzéséért, restaurálásáért és érvényre juttatásáért. Ma már a műemlék nem mohos kövek halmaza. Sokrétű felhasználhatósága révén mindinkább hasznosabbá és a nemzetgazdaság számára is jövedelmezőbbé válik, és nagyon is hozzá tartozik jelenünkhöz, mint szükségleteink, mai gondjaink egyik kifejezője.

Starmüller Géza

Külföldi irodalom az Utunkban

Ha ötven év múlva a végzős magyar szakos államvizsgadolgozatot, vagy az irodalomtörténész disszertációt ír a mostani huszonöt éves *Utunk* külföldi szerzőiről, majdani dolgozatának nyugodtan adhatja a *Világirodalom az Utunkban* címet. Ad-digra ugyanis kiderül, hogy azok közül a szerzők közül, akiknek verseiből, pró-zájából az Írószövetség Kolozsváron megjelenő magyar nyelvű hetilapja a hu-szadik század hetvenes éveiben ízelítőt nyújtott, kik bizonyultak világirodalmi rangú alkotóknak. Lehetséges, hogy újabb évtizedek múltán a 2020-as évek retroaktív normái is módosulnak; az is kiderülhet, hogy a ma élő alkotók leg-nagyobbjai közül nem is egy elkerülte a mai *Utunk* szerkesztőinek, fordítóinak figyelmét. Századunk húszas éveiben többen vallották első nagyságrendű írónak Romain Rolland-t és Gide-et, mint Proustot, vagy Lagerlöföt és Kellermannt, mint Musilt és Kafkát. Pedig hát... Hogy világirodalom és külföldi irodalom minőségi különbsége mennyire tudatosan érvényesül a határokon túli irodalom közvetítésére profilírozott folyóiratok szerkesztésében, arra elég kommentár nél-kül emlékeztetnünk a *Nagyvilág*, a *Secolul 20*, az *Inosztrannaja Lityeratura* cí-mére: a világirodalom megjelölést egyik sem tartalmazza.

Talán nem fölösleges ez a prognosztikon-ízű bevezető, hiszen már az óvatos-kodónak tűnő megkülönböztetés is eleve utal egy elsősorban nem kitekintésre hivatott irodalmi hetilap gondjaira, ami a nemzetközi anyag kiválasztását illeti, mind mennyiségi, mind minőségi szempontból. Az *Utunk* tizenkét oldalon közöl irodalmi publicisztikát (vezércikktől riportig), verset, novellát, olykor regényt, drá-mát folytatásban, iskolai oldalt, vitacikket, recenziót, tárcakritikát, zenei és kép-zőművészeti krónikát, színbírálatot, levelezést, híreket ország-világ művelődési ese-ményeiről, keresztrejtvényt — valószínűleg fel sem soroltam, mi mindent. Cikkünk tárgyát mindez annyiban érinti, hogy jelzi: a sokfelé megosztott terjedelemnek és figyelemnek mekkora — milyen csekély — hányada juthat a külföldi iroda-lomra. A +1 oldal esetenként, a nemzetközinek nevezhető 9. oldal és az utolsó oldal számról számra foglalkozik a tájékoztató híryanagtól a rövidebb tanulmá-nyig egy-egy külföldi író, költő valamely újabb alkotásával vagy — évfordulók alkalmával — életművével. Ezek az anyagok többé-kevésbé igényesen szolgálják az olvasó tájékozódását, eligazítják kortárs művek, alkotók, irányzatok igazán nem könnyen áttekinthető szövevényében. Kérdés, hogy egy hetilaptól lehet-e egyáltalán többet igényelni. Csakhogy erre a kérdésre tüstént kész a válasz, s ezt a választ nem az *Utunk*, mint olyan, pontosan körvonalazható arcéle, hanem iro-dalmi művelődésünk általános helyzete diktálja.

Örvendetes jelenség közönségünk igénye a folyamatos világirodalmi tájékoztásra. Sokan olvassák a *Secolul 20*-t; a *Nagyvilág*, az *Inostrannaja literatura*, a *Sinn und Form*, a *Les lettres françaises* előfizetés útján (utóbbi szabadárusításban is) hozzáférhető. Egyre többen olvasnának irodalmat idegen nyelveken is, ha könyv- és folyóiratimportunk lépést tudna tartani a fokozódó igényekkel. Az *Igaz Szó* ritkán vállalkozik arra, hogy évente számottevőnek mondható ívszámot bocsásson a világ szépirodalmi termésének rendelkezésére. Holott — lévén egyetlen kifejezetten irodalmi jellegű havi folyóiratunk — a honi termés elhanyagolása nélkül is nagyobb részt vállalhatna ebből a megoszló feladatból. A *Korunk* világnézeti szemle, szükségképpen kevés teret juttathat a szépirodalomnak; súlypontjai egyre inkább a hazai magyar tudományosságot szóaltatják meg; irodalmi-esztétikai vonatkozásban is elsősorban rá hárul a tágabb összefüggésekre figyelő esszé, az elméleti szintézisek közlése.

Ezzel a nagyon sommás felsorolással — amelyből természetesen kimaradt *A Héttől a Megyei Tükörig* és az *Előréig* minden olyan hazai magyar sajtószerv, amelynek nem vagy alig lehet rendeltetése a világirodalmi kitekintés — az *Utunkra*, s amint láthatjuk, szinte kizárólag az *Utunkra* háruló misszió terhét kívántam érzékeltetni, s egyben ennek a missziónak a felelősségét is. Nyilvánvaló, hogy ilyen körülmények között minden idegen nyelvből fordított szépirodalmi mű, vers vagy próza olyan fajsúlytöbbletbe jut, amelyet egyidejűleg két tényező határoz meg: egyfelől, a szóban forgó műnek reprezentatív módon kell képviselnie egy-egy nemzet kortárs irodalmát, esetleg azon belül egy erőteljesen érvényesülő áramlatot, csoportot, illetve egy-egy kiemelkedő alkotói egyéniséget; másfelől, számolni kell azzal, hogy olvasók ezrei számára — ha csak benyomásszerűen is — a gyors kontaktust idegen nemzetek irodalmának jelenével elsősorban éppen az *Utunk*-nak erre a célra fenntartott oldala jelenti. Elvben legalábbis. Túlzás? Aligha, hiszen az elképesztő késésekkel megjelenő, kitűnő *Secolul 20* — és hát beszéljünk könyvekről is —, a tulajdonképpeni rendeltetését éppen mostanság revidáló-tisztázó *Horizont* sorozat kínálta tájékoztató-művelődési lehetőségekkel az *Utunk* „világirodalmi” anyagának kiegészítő viszonyban kell lennie.

Hogy mi mit egészít ki — nos éppen ennek a tisztázása világíthat rá az *Utunk* funkciójára a külföldi irodalom megismertetésében a hazai magyar olvasókkal. Hogy a deduktív módszert kövessük: az *Utunk* feltétlenül feladatát teljesíti, amikor például Heinrich Böll *Csoportkép nővel* című új regényéből közöl részletet (1972. 15.). Ez a *tájékoztató funkció* azonban csakis abban az esetben érvényesülhet, ha megelőzi s mintegy kikényszeríti a Kritérionra háruló *művelődési funkció* teljesítését, vagyis ha a *Horizont*-sorozatban belátható időn belül megjelenik a regény maga. A fordító Veres István személyére és rátermettségére az *Utunk*-ban megjelent részlet kellőképpen felhívhatta a kiadó figyelmét. Hogy ez valós lehetőség, járható út, bizonyítja, hogy azok a finn és belga költők, akiket az *Utunk* 1971—1972-es számaiban Gellért Sándor, illetve Tóth István jóvoltából ismerhettünk meg, azóta már kötetben is megjelentek — tehát műveltséget kínáló, összefüggéseket érzékeltető, viszonyítási alapot biztosító módon, reális közegükben szolgálják világirodalmi ismereteinket.

Ennyiből is kitűnik talán, hogy hazai magyar művelődésünk kitekintést kínáló lehetőségei kizárólag munkamegosztással aknázhatók ki. Más szóval: az *Utunk* ez irányú erőfeszítéseit is csakis ennek a munkamegosztásnak az összefüggéseiben vizsgálhatjuk méltányosan és egyben tanulságosan. *Műveltséget — a szó teljes értelmében — a könyvkultúra nyújthat. Az irodalmi sajtónak mindenkori fel-*

adata a tájékoztatás, az úttörés, a figyelem (olvasói és kiadói figyelem) felkeltése, kivált, ha ezt a feladatot számos más feladat mellett kell betöltenie.

Miben áll tehát az *Utunk* tájékoztató funkciója a szomszédos és távoli nemzetek mai irodalmának megismertetésében? Aki tájékoztat, annak mindenekelőtt tájékozódni kell, hiszen tájékozódás nélkül nem létezhet esztétikai normákat érvényesítő szelekció. A szelekciónak pedig természeténél fogva szempontjai vannak, a már említett esztétikai normák mellett, mozgékonyabb, az irodalom dinamikájára, csoportok, egyéniségek, áramlatok, tendenciák működésére, összefüggéseire figyelő szempontjai. Elképzelhető például, hogy egy, a hagyományos íráskultúra ápolására létrehívott folyóirat a külföldi irodalomból is a vele felfogásban, ízlésben rokon művekből válogat olvasói számára. Arra is van példa, hogy avantgarde folyóiratok programszerűen azt keresik és közlik fordításban, ami összekapcsolja őket a világ hasonló tendenciájú áramlataival. Az *Utunk* — nagyon helyesen — nem kötelezte el magát egyetlen alkotói módszer mellett sem, affinitások és averziók nyomát nehéz lenne oldalain felfedezni. Ezt a kritériumot tehát kizárhatjuk a válogatás lehetséges szempontjai sorából. Mi marad hát? A világnézet? Az *Utunkban* ez éppoly kevésbé lehet a számba jöhető szerzők taborát (a külföldieket is beleértve) megosztó tényező, mint az ország bármely más lapjában. Ez korántsem jelent persze beszűkülést, hiszen az idegen nyelvekből fordított szépirodalmi anyag szerzői között jöllehet nemcsak marxisták szerepelnek, az összkép változatosságában is egyértelmű: a szerzők eszmevilága a társadalmi haladás, a humanizmus legkülönbözőbb árnyalatait öleli fel. Az argentin Julio Cortazar például, aki *A találkozás* (1972. 16.) című elbeszélésében felismerhetően Che Guevarának állít emléket, egy ország közérzetére reprezentatívabb, mint például a katolikus Graham Greene, akinek világnézetéről az *Egy kínos baleset* (1972. 13.) kevesebbet árul el, mint kesernyés humoráról, pompás helyzetteremtő készségéről. Utóbbi közlésének egyetlen szépséghibája a *déjà lu*: a novellát évekkel ezelőtt olvashattuk a *Nagyvilágban*. Hogy nem mindenki olvashatta? Igen ám, de ha ilyen nagyon régen és meglehetősen teljességgel ismert szerzőt publikál az *Utunk*, talán helyesebb olyan írást választani tőle, amelyet még nem fordítottak magyarra. Valószínűnek tűnik, hogy mind az argentin, mind az angol író novellája a fordító (Asztalos Lajos, illetve Látó Anna), nem pedig a szerkesztő kezdeményezésére került a lapba. A tájékozott, képzett fordítógárda javaslatai persze célszerűen egészítik ki a szerkesztői koncepciót, válogatást. Kiegészítik, de nem pótolhatják. Mert hogy mikor, hol, mit olvas a műfordító, az lehet a véletlen műve. Kerülendő azonban, hogy a szerkesztő munkájában az esetlegesség a kelletténél nagyobb szerephez jusson. Maximalista igénnyel ebben az esetben sem léphetünk fel. A világ mai irodalmának reális arányokban való bemutatására csakis külföldi kiadványokkal, könyvvel, folyóirattal kellőképpen ellátott szerkesztő, illetve szerkesztőség vállalkozhat. Ebben a tekintetben pedig, jól tudjuk, az *Utunk* korántsem rendelkezik például az eszményien tájékozott *Secolul 20* lehetőségeivel. Megkockáztatnám azt a feltételezést, hogy éppen ennek a ténynek a tudata hat a megengedettnél is lefegyverzöbben, kialakítva azt az ismert, passzív szerkesztői munkastílust, amelyben a tevékeny tájékozódás, a tagadhatatlanul korlátozott lehetőségek felkutatásának, kihasználásának igénye minimálissá zsugorodik: a szerkesztő „méla lesben” várja, hogy az alkalom, az anyag kopogjon a szerkesztőség ajtaján.

E mellett az objektíve és szubjektíve fékező körülmény mellett a következetes válogatási szempontok érvényesítésének van még egy el nem hanyagolható akadálya. Művelődésünk hagyományaiból következik, hogy a műfordítás fo-

galmához szinte kizárólag a néhány úgynevezett (és nem egészen indokolatlanul úgy nevezett) világnyelv valamelyikének az ismerete társul. Főlöszleg itt számokkal operálni. Egy hivatásosan szellemes angol szerző írta valahol, hogy a hazugságnak három változata ismeretes: a közönséges hazugság, az irodalom és a statisztika... Esetünkben a statisztika csakugyan megtévesztő lenne. A nyelvi megosztás szerint ugyanis senkit se érhet meglepetésként, hogy az *Utunkban* az elmúlt másfél évben főként angolból (illetve „amerikából“), németből, franciából, oroszól, spanyolból, portugálból fordított próza és vers jelent meg.

Északi népek nyelveiből is fordítanak már nálunk: svédből, norvégból ugyan importra szorulunk még (Thinsz Géza, illetve Sulyok Vince külföldi munkatársak), de finn fordító volt a felejthetetlen Nagy Kálmán, az ma is Gellért Sándor; Bán Péter fáradhatatlanul tolmácsolja a balti népek íróit. Ezzel szemben a szláv irodalmak reális súlyuknál, értéküknél jóval szerényebb helyet kapnak az *Utunk* kínálta panorámában, amit azért bajos lenne áthághatatlan nyelvi akadályokkal magyarázni.

Mi az, ami valóban megtévesztő, és tartok tőle, hogy az is marad még jó ideig? A harmadik világ hagyományaiban, jelenében és távlatosságában egyaránt erőteljes irodalma egyre gyakrabban szerepel az *Utunkban* is. Latin-Amerika irodalma nyelvileg nem megközelíthetetlen terület. Újabban a Jánosházy Györgyénél jóval gyakrabban szerepel Asztalos Lajos neve. Feltételezzük (Jánosházyról biztosan tudjuk), hogy valóban tud spanyolul, illetve portugálul. Afrika és Ázsia nemzeteinek irodalma azonban becslésem szerint 90%-ban angol vagy francia közvetítéssel jut olvasóinkhoz. Ezen belátható időn belül nem lehet változtatni, bár gyanítom, pontosabban: remélem, hogy a fővárosi egyetem orientalisztikai fakultásának vannak magyar ajkú hallgatói is. De lehet változtatni azon a nem egészen etikus eljáráson, hogy (jegyzeteim tanúsága szerint legalábbis) nem tudhatjuk, mikor olvasunk eredeti tolmácsolást, és mikor közvetítő nyelvet használt. Félreértés ne essék: az *Utunkot* hódolat illeti s nem bírálát, amiért nem fősztja meg olvasóit japán, kínai, hindu, afrikai írók, költők megismerésétől addig sem, amíg hazai orientalisták eredeti fordításában élvezhetik ezeknek a nagy népeknek valóban nagy irodalmát. Köztudott az is, hogy az afrikai írók egy része — a kulturális gyarmatosítás máig érezhető következményeként — valóban franciául, illetve angolul ír. De arra, hogy esetenként milyen nyelv ismeretében tolmácsolta őket a fordító, mégis csupán következtetni lehet, részint a fordító személyének ismeretében, részint meg — már ha van egyáltalán ilyen — a bio-bibliográfiai jegyzetek sorai közül.

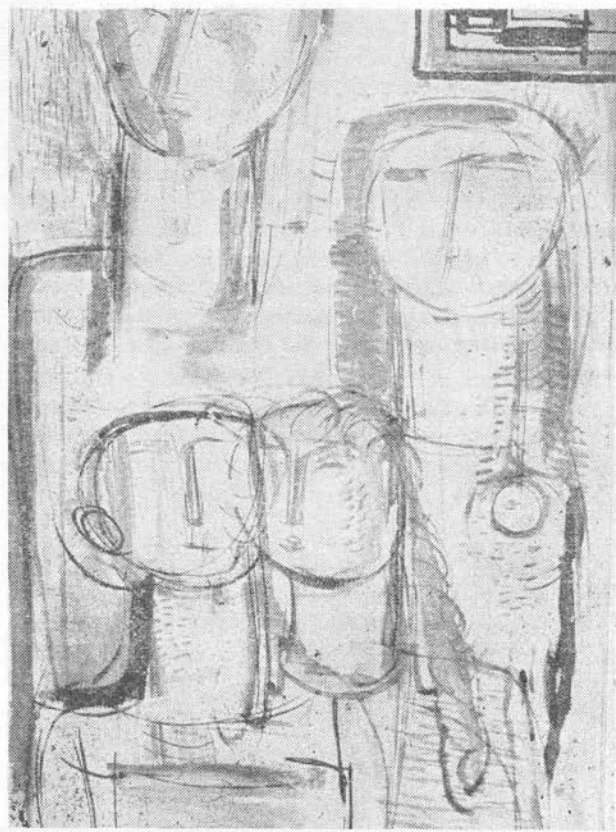
Összegezésül, mindenekelőtt azt az olvasóktól gyakran hangoztatott igényt fogalmaznám meg, hogy a kitekintő-tájékoztató funkciót, amelyet a hazai magyar művelődés munkamegosztásában eléggé nem dicsérhető hivatástudattal magára vállalt, az *Utunk* az eddiginél is hasznosabban tölthetné be, ha nemcsak alkalomszerűen, hanem rendszeresen, szerényebb vagy terjedelmesebb adatközlő, értelmező szöveggel helyezné el az éppen közölt művet, alkotót a jelentőségét, sajátosságait meghatározó összefüggésekbe. Ettől nem szabad eltérni még közismert (akár Nobel-díjas) szerzők esetében sem, mert az olvasók tábora korosztályok, nemzedékek szerint is rétegződik, s ha a mai negyvenéves ismeri is Jorge Luis Borgest vagy William Saroyant, egyáltalán nem bizonyos, hogy a mai húszéves is tudja, amit tudni illik és érdemes róluk. (Kiváltképp, mivel hazai magyar könyvkiadásunk figyelme eddig nem terjedt ki az említett két szerzőre, akik közül Borges például feltétlenül megérdemelne egy Horizont-kötetet!)

Ami a sokat emlegetett szelekciót illeti: Saroyanról lévén szó az imént, nem titkolhatom el, hogy az elmúlt évtized amerikai irodalmában legalább egy tucat szerző akad, aki az *Utunk* olvasója számára is többet mond a mai Amerika közérzetéről, társadalmi és irodalmi vonatkozásban egyaránt, mint ez a kétségtelenül jótollú író. Ilyesmikre gondoltam — a példák tetszés szerint szaporíthatók —, amikor a válogatás esetlegességére, a következetes, átgondolt szerkesztői koncepció fogyatékosságaira utaltam. A német nyelvterületről válogatott egyre több, egyre jobb s főként a mai osztrák, nyugatnémet, svájci stb. irodalmi mozgásra egyre jellemzőbb írásközlése az *Utunk* 1971-es és 1972-es számaiban bizonyítja, hogy az igény nemesak reális, hanem kielégíthető is. Igaz, hogy itt megint csak az a gyanú merül fel, hogy az érdem több mint fele részben a szerkesztőnél jobban, mozgékonyabban tájékozódó fordítóté.

A konklúzió meglepőnek tűnhet: másfél éves kollekciónál átlapozása, egyes írásközlésének újraolvasása után az, amit az *Utunk* a külföldi kortárs irodalomból kínál, jobbnak bizonyul, mint amilyenek a szokásos heti olvasgatás mutatja. Természetes és helyes, hogy az egész többet nyújtson a részről: itt ugranak ki, nem az olvasmány pillanatnyi hatása alatt, az egész hibái is, erősei is. Mit bizonyít ez? Csakis azt, hogy a világ irodalmi termése olyan gazdag, hogy még akkor is, amikor a véletlen társszerkesztőként működik közre a válogatás munkájában, a nagy számok törvényének erejével érvényesül a spontán minőségi szelekció. Ha ehhez a spontaneitáshoz az eddiginél fokozottabb mértékben társul a körültekintő módszeresség — a jó közepes átlagszínvonal kitűnőre emelhető.

Szilágyi Júlia

Kádár Tibor: Család



NEMZETKÖZI ÉLET

Nemzetközi kérdések amerikai vetületei

Egy világot járt ismerősöm nemrégén mondotta el, és saját fényképfelvételeivel illusztrálta, hogy Nepálból repülőgépen utazva, a Himalája hegység mindegyre más arculatot mutat, de a Mount Everest kimagasló csúcsa szüntelenül figyelmezteti az utast: ugyanazt a hegyvonulatot szemléli.

Igy voltam én valahogy Amerikával. Ha nem vettem volna észre, hogy a gazdasági, társadalmi és politikai élet egére ugyanazok a nemzetközi problémák tornyosulnak, mint otthon vagy bárhol a világon, könnyen azt hittem volna, hogy idegen világba kerültem, ismeretlen vidékeken járok. De a helyi kérdések fölé Mount Everestként magasló azonos nemzetközi problémák engem is figyelmeztettek, hogy ugyanazon a földön élünk, csak a nézőpontok mások.

Még az utazás sűrített élményei kavartak bennem: a bukaresti elindulás, a belgrádi, a düsseldorfi és a londoni leszállás, az Alpok napsütéses, hóval borított gyönyörű csúcsai, az óceán beláthatatlan síkján törekeny dobozként hánykolódó hajók, a repülőgépen vetített film jelenetei, az újonnan kötött ismeretségek, sőt barátságok, majd a detroiti megérkezés és fogadtatás, amikor kézhez kaptam a meghívó Wayne State University levelét, mely arról értesített, hogy a vietnami háború ellen kirobant diákmozgolódások és „osztályösszeütközések“ (class conflicts) miatt előadásaim idejét meg kellett változtatni, illetve későbbi időpontra halasztani. Mostantól kezdve egymás után bukkantak fel a mai nemzetközi életnek nagy, az egész emberiségre ránehezedő problémái, melyeknek megoldása talán azért éppen olyan nehéz, mert bennük nemcsak a különböző érdekek, nézőpontok ütköznek, hanem összecsap a régi az újjal.

Ezeknek vetületei ismerhetők fel a diáksztrájkokban, a választási és a politikai harcokban, a faji és nemzeti ellentéteket sűrítő „négerkérdésben“, Nixon európai látogatásában, a légi kalózkodás elleni harcban és sok más társadalmi vagy politikai megnyilatkozásban. Első pillanatra mindezek helyi jellegűeknek látszanak, a valóságban azonban az emberiség közös kérdései, amelyek úgy emelkednek a helyi problémák fölé, mint a Mount Everest a környező csúcsok fölé.

Rövid, mindössze egy hónapra terjedő amerikai tartózkodásom alatt igyekeztem megismerni nemcsak a városokat, a sajátos amerikai intézményeket, hanem az emberek véleményét, gondolkodását is a világ nagy kérdéseiről. Volt alkalmam meglátogatni több egyetemet, college-t, a modern élethez alkalmazkodó nevelési módszerekkel kísérletező iskolákat, több üzemet, komputergyárat, atomerőművet. Igyekeztem betekintést nyerni az amerikai mezőgazdaság különböző formáiba, órák hosszat böngésztem a könyvesboltokban, részt vettem tanári gyűléseken, régészeti ásatásokon, megcsodáltam remekbe épült hidakat, a nagy tavaikat összekötő zsiliprendszert. Több mint 5000 kilométert tettem meg autóval, utaz-

tam magánrepülőgépen is. Beszélgettem tanárokkal, diákokkal, kereskedőkkel, munkásokkal és milliomosokkal, fehérekkel meg feketékkel, szinte mindennap más családdhoz voltam meghíva vendégnek, de jutott egy kis idő halászásra, csónakázásra, sőt még üdülésre is. Minden alkalmat megragadva, mintegy a legmagasabb hőfokon élve, gazdagítottam benyomásaimat, gyűjtöttem élményeimet, s ha nem is állíthatom, hogy megismertem az Egyesült Államokat — hiszen alapos megismeréséhez hónapok és évek kellenének —, mégis a gyakori beszélgetések bizonyos mértékben lehetővé tették számomra annak felmérését, hogyan érznek és gondolkodnak az „egyszerű amerikaiak“ korunk legfontosabb kérdéseiről.

A vietnami kérdés

Az összes nemzetközi kérdések közül az amerikai népet Vietnam foglalkoztatja a legjobban. Nyilván azért, mert ez sérti leginkább közvetlen érdekeit. A háború súlyos valószínűsége lidércnyomásként nehezedik az egész népre, hiszen alig van család, amelynek közelebbi vagy távolabbi tagja ne venne részt benne, vagy fiára ne leselkednék a katonai behívás veszélye. Vietnam mindenütt ott van, szomorúságot, gyászt, de gyakran felháborodást és tiltakozást váltva ki. Ott láttam a temetőben a csillaggal megjelölt síremlékeken, melyeknek fiatal halottjai a vietnami csatatéren estek el. Nem voltam olyan társaságban, ahol Vietnam ne került volna szóba, és a derűs hangulatot ne tette volna komorrá. Már a repülőgépen jelentkezett: a Bukarestből hazautazó fiatal vegyészpár ezt hibáztatta leginkább az amerikai külpolitikában.

Megérkezésem idején Vietnam a szokottnál is jobban foglalkoztatta az amerikai közvéleményt. Nixon elnök ugyanis néhány nappal korábban jelentette be az észak-vietnami kikötők elaknásítását. Az amerikai nép tiltakozó felvonulások, tüntetések, bombarobbantások, diáksztrájkok formájában fejezte ki elégedetlenségét az elnöki nyilatkozattal szemben. A külön városokat alkotó egyetemi campus-ok napokon át hangosak voltak a tüntetésektől, a felvonulásoktól, a jellegzetes nyugati diáktiltakozásoktól, az úgynevezett sit-in-ektől.

Mindenütt heves viták folytak a vietnami háborúról. Ezek során maga az amerikai demokrácia alapkérdései is felmerültek: ha a nép nagy többsége ellenzi, akkor a kormány hogyan veheti semmibe a népakaratot, hogyan folytathatja tovább a háborút? Mit ér a népakarat, ha a hivatalos szervek — elsősorban a Pentagon — nem veszik tekintetbe? Ottlétem alatt senkivel sem találkoztam, aki a háború mellett kardoskodott volna. Május 29-én, a Memorial Day-en, az emlékezés napján, munkaszünet volt, s félárbóca eresztett zászlók jelezték az elhunytak iránti kegyeletet, de a hazafias szónoklatok, még a hivatalosak is, sajnálkoztak a „szerencsétlen“ vietnami háború fölött.

Tanúja voltam egy heves vitának, amelyben az egyik fél a demokrácia szükséges korlátait hangoztatta, a másik viszont a népet hibáztatta, mert úgy vélte, hogy a kezdet kezdetén, vagyis amikor még Amerika nem sodródott teljesen bele ebbe a tragikus háborúba, a nép nem lépett fel elég határozottan ellene, és nem kényszerítette megállásra a vezetőket. Nemcsak galambok vannak, hanem héják is (én ugyan ilyenekkel nem találkoztam), akik a háború folytatását akarják, és valószínű, hogy az ő propagandájuk visszhangzik az olyan véleményekben, amelyek elítélik ugyan a háborút, de az amerikai dicsőségre és tekintélyre hivatkozva képtelenek elviselni az esetleges katonai és politikai vereséget. Ezért a vita igen gyakran arról folyik, hogyan lehetne az „amerikai dicsőség“ csorbulása nélkül távozni Vietnamból.

Ezt fejtegette New Yorkban hosszú beszédében az egyik szónok. Logikus érveléssel mutatta ki, hogy ami most bekövetkezett, az már régen előrelátható volt, nevezetesen akkor, amikor Nixon elnök bejelentette vietnamizálási politikáját, de nem volt hajlandó komolyan tárgyalni egy koalíciós kormány megalakulásáról. „A csapatok visszavonásának politikája — mondotta — és a komoly tárgyalások visszautasítása, s ezzel egyidejűleg a diktatórikus Thieu-rendszer mellett való elkötelezettség csak katasztrófához vezethetett. Az utóbbi napok nyilvánvalóvá tették, hogy az amerikai rendszerünk milyen nagy mértékben hajlott el a diktatúra irányában, és mennyire elveszítettük sorsunk ellenőrzését mind mi, mind pedig választott képviselőink.“

Az amerikai nép, úgy vélte, gyakran elfelejti, hogy Vietnam már 1930 óta küzd függetlenségéért, és ezt a hosszú harcot nemzeti történetük bizonyára a Negyvenéves Háború néven fogja számon tartani. 1954-ben a franciák döntő vereséget szenvedtek, és belenyugodtak abba, hogy lemondjanak Észak- és Dél-Vietnamról. Ugyanabban az évben a genfi egyezmény ideiglenes megoldást biztosított, de az Egyesült Államok nem volt hajlandó azt aláírásával szentesíteni, és rövidesen Diem mellett kötelezte el magát. Eisenhower annak idején visszautasította a szabad választásokat, mert amint később megvallotta: „tudta, hogy a kommunisták győztek volna“. Nem csodálható, ha ilyen előzmények és egy 18 éve tartó pusztító háború után a vietnamiak többsége nem bízik az amerikaiakban. Az amerikai nép számára csak az lehet igazi győzelem, ha vállalja a vereséget, vagyis a kivonulást, s ha a háborúra fordított költségek egy részét a borzalmas pusztítások következményeinek felszámolására, a vietnami nép felsegélyezésére fordítja.

A javasolt megoldás, amint később a hozzászólásokból kitűnt, kellemetlen érzéseket váltott ki ugyan a hallgatóságból, mégis ésszerűnek, logikusnak és egyedül megvalósíthatónak fogadta el. A kormány is érzi a helyzet súlyosságát, és mindegyre ígéri a vietnami ügy felszámolását, de ezt a nagyhatalmakra tartozó, közösen megoldandó nemzetközi kérdésnek igyekszik feltüntetni. Egyelőre — amikor e sorokat írom — a bombázások folytatódnak, és ezzel egyidejűleg nő az amerikai nép elégedetlensége.

Az elnökválasztási előzetesek és a külpolitika

Ottlétem alatt a másik jelentős belpolitikai esemény, amelynek nemzetközi vetületei is vannak, az elnökválasztási előzetes. Michigan állam Grand Rapids nevű városában tartózkodtam, és vendéglátóm örömmel újságolta, hogy nagy látványosságban lesz részem: a választásokra odavárják a demokrata párt egyik esélyes jelöltjét, McGovern-t. Az elnökjelöltek nyilvános bemutatkozása mindig nagy ünnepséggel jár, és a felvonulások meg a beszédek újabb élményt jelenthetnek számomra. Akaratlanul is Mikszáth hangulatos leírása jutott eszembe a régi választásokról.

Május 13-án, vasárnap, népesebb társaságban voltam, ahol a beszélgetés csakhamar a demokrata párt előzetes elnökjelölt-választására terelődött. Különösen két jóbarát parázs vitája keltette fel a figyelmem. Az egyik helyi politikus, civilben kereskedelmi utazó, a másik kereskedő volt. Érveikből alkalmam volt megismerni McGovern és Wallace demokrata párti jelöltek jellemét, társadalmi és politikai felfogását. Az utazó ugyanis McGovern, a kereskedő Wallace mellett hangoskodott. A helyi politikus egyszerűen nem tudott kifogni a dicséretekből, ha saját jelöltjéről, és az ócsárlásokból, ha az ellenjelölről volt szó. Végre — mondotta — van egy ember, aki rendet tud teremteni az országban. Ez McGovern.

Ő majd véget vet a bankok túrhetetlen uralmának, megoldja a vietnami kérdést, megnyugtatja a színeseket, és felszámolja a schoolbus-okkal kapcsolatos túlzásokat. Wallace-t viszont az egykori német militarizmus és rasszizmus amerikai epigonjának, a diktatúrához vezető formális fegyelem dobpergetéses képviselőjének mondta.

Másnap délután lementünk a downtownba (alsóváros), és vásárlás meg viccmondás közben az egyik ismerős semmitmondóan megjegyezte, hogy a rádió szerint meggyilkolták Wallace-t. Azt gondoltuk, csak tréfálgozik. Este azonban megdöbbenéssel hallgattuk a rádió és a televízió híreit a merényletről. Nemsokára ismét találkoztam az előző napi vitafelekkel. Mindketten őszintén sajnálkoztak Wallace tragédiáján.

Számomra érthetetlen volt, ami történt. Hogyan lehetséges, hogy a közélet egyik neves vezetőjére csak úgy rálöjnek, és mindez legfeljebb sajnálkozást, és fatális belenyugvást vált ki. A következő napokon rendszeresen figyeltem a televízió adásait, meghallgattam a merénylő, Arthur Bremer apjának és testvérének nyilatkozatait, majd a vele készített interjút, de nem lettem okosabb. Én kezdettől fogva politikai jellegűnek tekintettem a merényletet, amely mögött szerintem titkos érdekek húzódnak meg. Az amerikaiak ilyesmiről hallani sem akartak. Véleményüket a helyi politikus fejtette ki; másnap, mintha ő lett volna a közvélemény karmestere, ugyanazt a gondolatot ismételték a napilapok is.

Eszerint más országokban, Európában vagy Dél-Amerikában a vezetők ellen elkövetett merényletek szinte kivétel nélkül politikai jellegűek. Az Egyesült Államokban az ilyesmi ismeretlen. Itt bomlott agyú, pszichopata egyének feltűnéséből és hírhajhászásból gyilkolnak. Ez történt Kennedy elnök, Luther King, Robert Kennedy és újabban Wallace esetében. Valóban Bremerről már az első tudósítások azt állították, hogy magános, zavart elméjű ember, aki minden politikai cél nélkül követte el a merényletet. Később azt is kiderítették róla, hogy előzőleg Nixon körül settenkedett.

Egy európai látogató számára nem könnyű elhinni, hogy a merénylet elkövetője egész egyszerűen egy rögeszmés, elmebeteg ember. Az amerikaiak azonban ehhez, a számunkra ostobának tűnő feltevéshez ragaszkodnak. Igaz, sehol a világon nincsen annyi örütségből elkövetett gyilkosság, mint az amerikai nagyvárosokban. Ottlétem alatt New Yorkban egy bomlott agyú ember fegyverével, mintha csak verebekre lőne, végigpásztázta az utcát, megsebesítve néhány járókelőt. Egy eszelős newarki nyolc embert a hivatalukban lőtt le.

Május 16-án Grand Rapids városában megtartották a demokraták előzetes elnökjelöltő választását. A merénylet miatt a választási parádé elmaradt. A szavazóhelyiség egy iskolában volt berendezve, ahol még a tanítást sem függesztették fel. A választási bizottság asztalait, az állványokat és az urnákat a folyosón állították fel. Én is elmentem a szavazóhelyiséghez, s miután bemutattak a vezetőségnek, végignézhettem a szavazás menetét. A demokrata pártnak ebben a körzetben hét jelöltje volt, köztük egy néger, de a legesélyesebbnek McGovern, Wallace és Humphrey látszott. A szavazó a nevek után álló körök átlukasztásával tesz eleget kötelességének, s ezzel a komputert is működésbe hozza, vagyis a szavazással egyidejűleg a számlálást is elvégzik. A szavazólapot azután borítékban az urnába helyezi.

Az előzetes választások, noha a választók nem tódulnak, hanem inkább csak szállingóznak az urnákhoz, mégis izgalomban tartják a közvéleményt. Az elnyert szavazatok arányában az elektorok az elnökjelöltek közül megválasztják majd az

illető párt egyetlen elnökjelöltjét. Jelenleg három párt küzd a választásokon: a republikánus, a demokrata és a csekély esélyekkel induló független párt.

Az elnökjelölt mellett az amerikai polgárnak még két törvényjavaslatra kellett leadnia szavazatát: az egyik az alkotmány módosítására vonatkozik, és az álmilag irányított szerencsejátékok bevezetését teszi lehetővé (mostanig az alkotmány ezeket tiltotta), a másik megengedi a képviselőknek, hogy más közhivatalt is betöltsenek, mint amelyre eredetileg megválasztották őket.

Már az előzetes választásokon napirendre kerültek a találgatások és a jóslások. A tudományos premisszákra épülő Gallup-ankétoknál népszerűbbek az ó- és a középkori babonákra épülő horoszkópos jóvendölések. Két hónappal az előzetes választások előtt magát a jósnők királynőjének nevező Sybil Leek *Astrological Guide to the Presidential Candidates* (Az elnökjelöltekre vonatkozó csillagjóslási vezérkönyv) címen könyvet adott ki. Ebben Wallace-ról azt írja, hogy karrierjét veszély fenyegeti, és minél közelebb ér céljához, annál valószínűbb a politikai gyilkosság lehetősége. Am ezt a veszedelmet javára fordíthatja, mert ha az élete ellen elkövetett merénylet sikertelen lesz, általa igen sok szavazatot nyerhet.

Amikor azután Bremer látszólag „beváltotta a jóslatot“, Szibilla késői papnője saját igazolására cikkeket jelentetett meg, mit sem törődve azzal, hogy a legtöbb jóvendölése dodonai kétértelmősége ellenére hamisnak bizonyult. Például: többek között azt jósolta, hogy Nixon legnagyobb, sőt egyetlen ellenfele a demokrata párti Harold Hughes szenátor lesz, aki azonban már a jelölések elején kilépett a versenyből.

A misztikus, de az amerikai társadalom egy részétől kedvelt jóslásoknál többet mondanak a józan mérlegelések, amelyek a tényleges erőviszonyokat veszik számba. Bizonyos vélemények szerint a vagyonos középosztály és a munkásság jó része McGovern-t szeretné elnöknek, az értelmiség — egyes egyetemi körökben — a vietnami háború ellenére mintha inkább Nixon mellett állana. Nixon esélyeit nagyon megnövelte a Kínában és a Szovjetunióban tett látogatása.

Amint a lapokból és a magánbeszélgetésekből ki lehetett venni, Nixon szovjetunióbeli utazását kezdetben még nem fogadták nagy lelkesedéssel. Az első közlemények a szovjet vezetőkkel folytatott tárgyalásokról, majd a kereskedelmi kapcsolatok kibővítésének lehetőségei, amelyekről a rádióban és a televízióban nap mint nap ismert pénzemberek tartottak előadást, fokozatosan megváltoztatták a hangulatot, és visszatérésekor a repülőtérrel egyenesen a kongresszusi terembe „helikopterező“ elnököt kitörő tapssal és felállással fogadták pártállásra való tekintet nélkül. Ha Vietnamra vonatkozó ígéreteit a közeljövőben be tudja váltani, nem kétséges, hogy Nixon nagy reményekkel nézhet a választások elé. Kérdésemre, hogy miért támogatja az értelmiség egy része Nixont, egyik professzor azt válaszolta: igaz, hogy a vietnami kérdést nem tudta megoldani, de ez olyan szerencsétlen örökség volt, amelybe másnak is beletörött volna a bicskája, Nixon azonban igen sokat tesz az egyetemek, az iskolák fejlesztéséért, az államapparátus korszerűsítéséért, és rászolgál a bizalomra.

Ebben a megfogalmazásban benne volt az értelmiség és a társadalom más rétegei között megfigyelhető lappangó ellentét. Az utóbbi 10–15 év alatt a kormányzat nagymértékben kifejlesztette a felsőoktatást. Hatalmas, negyven-ötven-ezer, sőt százezer hallgatóval rendelkező, ún. mega-egyetemeket létesített, melyeknek tanárai és diákjai az elégedetlenség, a tiltakozás, a radikalizmus, de ugyanakkor a reformok képviselői lettek, ami főként az anyagi meggazdagodást hajtató „egyszerű amerikaiak“ rosszállását váltja ki. Ezért köreikben egyre gyakoribb a kifakadás az egyetemi ifjúság, a „tudós“ vezetés ellen, és sokan panaszo-

kodnak, hogy a mai fiatalok csak a diploma után futnak, s nem hajlandók dolgozni, mint apáik tették. Azt kívánják, hogy a vezető helyekre „egyszerű, köznapi, az életet ismerő embereket“ és nem a „való élettől“ elszakadt tudósokat állítsanak. Ha kifakadásuknak van is némi alapja, mert sok főiskolás hallgató komolytalanul tölti idejét, mégis megfélemlenek arról, hogy a most kibontakozó társadalmi változás a tudományos-műszaki forradalom elkerülhetetlen következménye.

A választás kimenetelét azonban nagymértékben befolyásolja majd az a 25 millió fiatal választó, aki az új törvény értelmében most járul először az urnákhoz. Úgy látszik, ezek szavazatát elsősorban a vietnami kérdés dönti el. Ezért szerepel McGovernnél első programpontként az áldatlan vietnami háború felszámolása és az amerikai csapatok teljes kivonása, ezért ígéri Nixon a háború korai befejezését.

A faji kérdés

Az amerikaiak hazájukat a szabadság és a szabad vállalkozás országának szeretik nevezni. A látogatót természetesen érdekli, hogyan érvényesül a szabadság a világ legnagyobb tőkés társadalmában, mely a népek kaleidoszkópja. Nincs a világon még nép, amely annyi különböző eredetű és fajú csoportból ötvöződött volna egybe, mint az amerikai. Egy 1960-ból származó statisztika a más országokban született amerikai állampolgárok anyanyelvét tünteti fel. Eszerint 19 százalék angol, 13,1 százalék német, 12,06 százalék orosz, azután a spanyol, lengyel, jiddis, francia, svéd és magyar anyanyelvűek következnek. Az utóbbiak száma 210 000, százalékban 2,2. A legújabb statisztikák 200 000 román és 700 000 magyar első és második nemzedékű lakost tartanak számon. A harmadik nemzedék már teljesen asszimilálódik. A különböző származású lakosok nem merülnek el nyomtalanul a nagy szintézisben vagy „integrálódásban“. Főként nevük mutatja eredetüket, de ott, ahol nagyobb számban telepedtek le, a temetők, a házépítés módja, a berendezés és bizonyos hagyományos ételek utalnak az elhagyott hazára. Az angolok, írek, hollandok, németek, svédek féltő kegyelettel őrzik „őhazájuk“ emlékét, és vannak vidékek, ahol a származásukra való büszkeségüket öntelt, magukat túlbecsülő magatartásban juttatják kifejezésre. A különbségek persze itt is csak fokozatosan tűnnek el. Az első nemzedéket egészen sohasem fogadják be, és maga sem érzi teljesen otthon magát. Többekkel találkoztam, akik — mintha összebeszéltek volna — így nyilatkoztak: „Egy kínai közmondás szerint ne vásárolj ott sírhelyet, ahol nem érzed otthon magad. Nos, én évtizedek óta itt vagyok, de sírhelyet még nem vettem.“

Az amerikai népet a fehérek és a színesek, valamint az úgynevezett nemzetiségi csoportok alkotják. Az utóbbiak közé azok tartoznak, akik nyelvükben és tradíciójukban még nem integrálódtak az amerikai életformába. A választások során többször felmerült a kérdés, mit tehetnek a nemzetiségi csoportok (national groups) a jelöltek támogatására, és mi az állásfoglalása az egyes csoportoknak, így például a bostoni olaszoknak.

A négerek hivatalosan tehát az amerikai nép alkotórészét jelentik. Valóban ott vannak az élet minden területén: az idegen először a Kennedy Airport ún. immigration office-ában — bevándorlási hivatalában — találkozik velük, ahol tisztviselőkként ellenőrzik az útleveleket, vámosokként megvizsgálják az utasok csomagjait, és sofőrökként átszállítják az érkezőket a különböző légi társaságok területére. Pattogó, szótagokat összevonó és a szavak végét elnyelő beszédük miatt

kezdetben nehezen értjük meg őket, de csakhamar segítőkész embereket ismerünk meg bennük.

Az Egyesült Államoknak egyik legégetőbb problémája a négerkérdés. Beszélgettem olyanokkal, akik egyszerűen megoldhatatlannak tartják, és olyanokkal is, akik egy második polgárháború kirobbanásától félnék.

Négerék és fehérek sokat siránkoznak az „iskolaautók”, a schoolbus-ok miatt. A szegregáció megszüntetése óta ugyanis a tanulókat autóbusszokkal szállítják hosszú mérföldekre, csak hogy a fehér és a néger gyermekek együtt tanulhassanak. Ezért az időpazarlásért a szülők nem lelkesednek. E miatt lett a választások egyik központi programpontja az iskolaautók megszüntetése.

A fehérek nem szívesen laknak néger környezetben, és igyekeznek távartani a négereket saját lakónegyedeiktől.

A mostoha történelmi körülmények, amelyek között a négerék évszázadokon át éltek, elkerülhetetlenül kihatottak életformájukra. A néger politikai irányzatok, Luther King mozgalma és a Black Panther sohasem jutottak ugyan közös nevezőre, de abban mindig egységesek voltak, hogy mindenekelőtt a népi öntudatot kell kifejleszteni, vagy ahogy egyik írójuk kifejezte, „büszkék legyenek arra, hogy négerék, még ha ez sokak szemében szegény is”. Ezt a célkitűzést nagyrészt el is érték, sőt: egyeseknél az öntudatosság túlzott sértődékenységekben nyilvánul meg. A mai amerikai színes ember már nem hajbókol a fehérek előtt, de tele van panasszal és elkeseredéssel irántuk, mert úgy érzi, hogy kisémmizték, lealacsonyították, és ezért nem találja helyét saját hazájában.

Egyik szellemi vezérük, a neves író, James Baldwin, érzelmi világukat egy ifjú szájába adott szavakkal fejezi ki: „Nincs hazám és nincs nemzeti zászlóm”; kifejti, hogy a néger jövője Amerikában éppen annyira ragyogó vagy sötét, mint amilyen derűs vagy borús az ország jövője. Ez pedig attól függ, hogy a fehérek képesek lesznek-e valóban egyenrangúnak tekinteni a négert. A szegregáció megszüntetése régi panaszra hozott orvoslást, de újabb sérelmeket is szült. Sérelmezik többek között a tanári karok összetételét, melyek főként fehérekből állanak, és az iskolák igazgatói csaknem minden esetben fehérek. Ezért úgy érzik, hogy a négerék elveszítették azt a kevés kulturális kulcsállást, amellyel a múltban rendelkeztek.

Mit tesz az állam a négerkérdésben? Lehet, hogy humanizusból, lehet, hogy külpolitikai megfontolásokból — az afrikai államokkal fenntartott jóviszony érdekében — minden eszközzel a megbékélést, az integrálódást igyekszik elősegíteni. A színes bőrű kereskedők gyakran államkölcsonöket kapnak, a televízió és a rádió rendszeresen szerepelteti a néger értelmiségieket — színészeket, tanárokat, mérnököket, írókat, politikusokat — és szüntelenül ébren tartja azt a gondolatot, hogy Amerikát a fehérek és a színesek közös munkája tette nagyvá, hiszen közösen küzdöttek a szabadságért, a függetlenségért és a demokráciáért. Az egyik hetenként sugárzott folytatásos tévéfilm leleplezi és nevetségessé teszi a fehérek négerellenességét, indokolatlan sovinizmusát, és azt igyekszik bizonyítani, hogy a négerfalók mind önző, kapzsi emberek. Végignézttem a Miss Amerika-választást a televízióban. Az 55 jelölt közül az egyik néger volt, és a második helyre került; lehet, hogy az első helyet is megérdemelte volna.

Felmerül a kérdés, van-e valami hatása e hivatalos politikának ott, ahol jóformán minden magánkézen van. Talán kevesebb, mint amennyi gonddal csinálják, de eredményeit nem lehet lekicsinyelni.

Egy jeles egyetemi tanárral, Afrika-kutatóval beszélgettünk a négerkérdésről. Mint antropológus ő nem volt borulátó, s úgy vélte, hogy nem olyan tragikus a helyzet, amilyennek látszik.

Lehet, hogy igaza van, de a megoldáshoz szükséges mód tudatos és jószándékú keresése elengedhetetlen mindkét fél részéről.

Légi kalózkodás

A három japán terrorista, a Rengo Sehigun szélsőséges szervezet tagjainak Tel Aviv-i vérengzése az Egyesült Államokban is a felháborodás hullámaint váltotta ki, és ismét nemzetközi kérdéssé tette többek között a repülés biztonságát. Június 3-án New Yorkban tanúja lehettem a zsidó ifjúság tiltakozó felvonulásának. Hosszú sorokban meneteltek, és követelték mindazok felelősségre vonását, akik elmulasztották a szükséges ellenőrzést. Riadóautós rendőrök ügyeltek arra, nehogy összeütközzenek ellenséges tüntető csoportokkal.

A Tel Aviv-i vérengzés hatására a repülőtársaságok fokozták óvintézkedéseiket. Menet még csak Belgrádban kutatták át kézicsomagjainkat. Jövet már minden átszállásnál a legszigorúbban ellenőriztek és jómagam is a *skyjacker*-ek (légi kalózok) gyanújába estem.

Visszafelé ugyanis a 102-es járáttal menetrend szerint este 9 órakor kellett volna indulnom. Amikor a Kennedy repülőtérre érkeztem, tudomásomra hozták, hogy ezt a járatot javítások miatt felfüggesztették, és utasai a 747-es Boeingsgel utazhatnak Londonig. Ez a világ legnagyobb személyszállító gépe: 450 utas számára készült. Egy ilyen gépen a diákok számára alig 60 dolláros térti jegyet biztosítottak. A váróteremben mintegy 250-en voltunk indulásra készen, amikor egy hosszú folyosóra tessékelték, és a hirtelenében felállított asztalok mellett először az utasok kézicsomagjait vizsgálták át, azután magukat az utasokat is megmotozták. Kézicsomagommal nem volt semmi baj, de az esőkabátom zsebében lévő „ki nyújtható” bicskát, az úgynevezett stretch-knife-ot a vizsgálótiszt nem tartotta rendjén valónak. Egy amerikai ismerősöm tukmálta rám azzal, hogy igen jó, mindenre használható szerszám. Most azonban hiába magyaráztam, hogy nincs semmi rossz szándékom, a tiszt nem tágított, kitarított amellett, hogy a bicska nem maradhat nálam, és majd rendeltetési helyemen, Bukarestben visszakapom. Betette egy borítékba, ráírta helyszámomat, és udvariasan elköszönt.

Londonban a leszállásnál az egyik légi kisasszony már távolról lobogtatta a borítékot, és amikor átvettem, bocsánatot kért a tiszt túlbuzgóságáért. Én viszont azon mosolyogtam, hogy majdnem a légi kalózok rendjébe soroltak.

Az ellenőrzést Londonban is megszigorították. Amikor az átmenő utasok számára fenntartott váróteremből visszatértünk a repülőtérre, minden utast különleges műszerrel ellenőriztek. A repülőtársaságok nagyon tartanak attól, ne-hogy olyan helyzetbe kerüljenek, mint a három japán terroristát szállító Air France.

A légi kalózkodás, korunknak ez az új rablási módszere máris óriási anyagi károkat okozott, és emberáldozatokat követelt, elharapózása veszélyezteti a leggyorsabb utazási formát, a repülést. 141 évvel ezelőtt Bölöni Farkas Sándor hajóútja Londontól New Yorkig 39 napig tartott, ma ugyanazt a távolságot 6–7 óra alatt bárki megteheti, sőt hazánkból három leszállással az utas 16 órai repülés után még aznap délután megérkezik New Yorkba.

Nem csoda, ha a repülőtársaságok mindent megtesznek a kalózkodás elhárítására. Erre a legkülönbözőbb módszereket és ellenőrző szerkezeteket használják,

Ideszámítva a testi motozást, a magnetométereket, sőt a robbanóanyagot kiszimatoló kutyákkal is kísérleteznek. Sikerült igen bonyolult X-sugarú készüléket előállítani, amellyel könnyen és gyorsan ellenőrizhető az egész csomagotér. Elterjedését akadályozza költséges volta; egyetlen ilyen apparátus 100 000 dollárba kerül. Az olcsóbb magnetométerek is jelzik a fémek, tehát a fegyverek jelenlétét, használatuk azonban igen hosszú időt igényel. Egy óriási gépen, mint amilyen a Boeing—747, a több százra tehető csomag ellenőrzése hosszabb időt venne igénybe, mint maga az utazás, ami azután károsan befolyásolná a repülés legfőbb előnyét, a gyorsaságot. Mindez azt bizonyítja, hogy a formális intézkedések nem kielégítőek, és komoly nemzetközi összefogásra van szükség a légi kalózkodás megszüntetésére. Az ENSZ keretében máris történtek bizonyos intézkedések, hatékonyságukat azonban csak a jövő igazolhatja.

Vannak problémák, amelyek valamennyi országnak közös kérdései, és ezek csak a népek és az államok együttes erőfeszítése alapján oldhatók meg; a világ eseményei az Egyesült Államok belső életében is tükröződve azt bizonyítják, hogy a különböző gazdasági és politikai rendszerek békés egymás mellett élése a modern idők elengedhetetlen szükségessége.

Bodor András

Az új államok nemzetközi jogi elismerése

Appetitus societatis-szal (a „társaság utáni vágy“-gyal) magyarázta némely szentimentális, XVIII. századi szerző az államok nemzetközösségének kialakulását. Pierre Dubois a *De recuperatione terrae sanctae*-ben ábrándos tervet szőtt a keresztény államok szent és ünnepélyes szövetségéről, Immanuel Kant örök békéje pedig az emberiség általános *civitas civitatum*-ára épült volna.

De a különböző világpolitikai ellentétek, az álmokkal mit sem törődve, elkerülhetetlennek látszó folyamatossággal csúcsosodtak ki fegyveres összecsapásokban, „a világbéke“ és „az általános, minden országot tömörítő államközösség“ eszméje egyre távolabb került, az elvont filozófálgatás síkjára csúszott át. Valami azonban mégiscsak történt: kezdetben még elszigetelt erkölcsi állásfoglalások és főként a politikai gyakorlat, a történelmi sodrás néhány olyan szabályt alakított ki, amely érvényesnek tűnt az államközi kapcsolatok mindegyikére; a *comitas gentium* (nemzetközi udvariasság) lassanként rendszerré fejlődött, s az államközi kapcsolatokban mind több nemzetközi jogi norma kezdett érvényesülni.

A „jövő jogá“-ban rejlő elméleti lehetőségeket kétségkívül meghatározzák s lépten-nyomon befolyásolják a politikai érdekellentétek. Napjaink Világszervezetének, az ENSZ-nek a tevékenységében tapasztalható lassú reakcióképesség is ezt bizonyítja. Az államok egyenlő szövetsége még korántsem az egyenlő államok szövetségét jelenti. A szerzők többsége éppen ezért gyakran fel is emlegeti a kis és nagyon kis államok helyének és szerepének tisztázatlanságát az ENSZ tevékenységében (Patricia Wohlgenuth Blair: *The Ministate Dylemma*). A törpe-

államok mind területi, népességi, mind pedig gazdasági szempontból „könnyűnek találtattak“, ezért politikai szerepüket egyesek eltúloztak tartják. Pedig megnyiségi tényezők nem jöhetnek számításba a szuverén államok politikai rangjának megítélésakor. Elismerésük következményeként egyben nemzetközi jogi cselekvőképességre és védelemre is szert tesznek; a nemzetközi jogi elvonatkoztatás síkján érdektelenné válnak a statisztikai adatok. A nemzetközi jogi elismerés megadása vagy megtagadása döntően befolyásolja az újonnan megjelenő államok jövőbeli sorsát; szuverén létük tényleges elfogadása az állam teljes politikai és gazdasági függetlenségének, egy független bel- és külpolitika kialakításához és megvalósításához szükséges jog elismerését jelenti (Grigore Geamănu: *Principiile fundamentale ale dreptului internațional*. 1967).

A nemzetközi jogi elismerés vagy annak megtagadása döntően befolyásolja az újonnan megjelenő államok jövőbeni sorsát, a nemzetközi jogi intézmények között elsőrendű szerepet tölt be, kiváltképpen a gyarmati rendszer felbomlásának és a „harmadik világ“ kialakulásának idején.

A nemzetközi jogi fogalmak tisztázásakor jó kiindulópont az a kijelentés, mely szerint „...minden államnak éppen úgy megvan a maga saját külön nemzetközi joga, mint ahogyan saját belső joggal is rendelkezik“ (Nagy Károly: *A nemzetközi jog jogrendszerbeli helyének és tagozódásának néhány kérdése a jog általános fogalmának tükrében. Jogtudományi Közlöny*, 1972. 1—2.).

Sokat vitatják egyébként magát az elismerés fogalmát. Egyesek csupán az állam és a kormány, valamint az államiság kialakulását megelőző néhány szervezeti forma (felszabadulási szervezet, az államalakításért küzdő nemzet) elismerését sorolják ide. Quincy Wright amerikai szerző szerint viszont az elismerés hatáskörébe tartozik a nemzetközi valóságban újonnan megjelenő minden tény és cselekedet, amely elismerés útján lesz általános érvényűen — erga omnes — jogerős. (Ide sorolja a kormányok, a diplomaták, a konzulok, a nemzetközi szervezetek és képviselők jogi státuszának meghatározását; a hadviselés, a felkelés, a semlegesség, az agresszió jogi minősítését; a politikai és jogi nyilatkozatok, nemzetközi szerződések, nemzetközi bírósági döntések elismerését.) Nyilvánvaló, hogy mindezek a helyzetek és tettek léteztek az elismerés bekövetkezése előtt is; létük jogi keretekbe foglalása így csupán megállapító (deklaratív) jellegű. De a polgári jogirodalom számottevő része az elismerésnek jogképző (konstitutív) képességet tulajdonít. Az amerikai jogelmélet legkiemelkedőbb képviselője, Hans Kelsen, az eléggé elterjedt korlátozott szuverenitás-elmélet szellemében a következőket állítja: „Valójában a nemzetközi jog előírja, hogy egy alakulat nemzetközi jogi értelemben vett állammá válásához szükséges annak minősített elismerése a nemzetközi jog szerint létező államok által.“

A nemzetközi jogrend pontosan körülhatárolja a nemzetközi jogi törvényesség területét. Jogellenes tények és cselekedetek elismerése nem határozhatja meg azok jogszerű jellegét, az államhatalom bármelyik szervétől jöjjön is az.

A mandzsúriai háború alkalmával világosan leszögezték, hogy az erőszakos területszerzéseken alapuló nemzetközi szerződések és az ezek nyomán kialakult helyzetek nem nyerhetnek nemzetközi jogi elismerést (Stimson-elmélet). A béke (vagy legalábbis a béke joga) nem szentesíthet a béke szellemével ellenkező tetteket és elveket. (Ilyen értelmű állásfoglalást találunk a Bogotai Charta 17. cikkelyében is.)

A *jogos* és a *jogtalan* polarizált viszonya azonban nehezen hozhat megoldást a nemzetközi élet gyakorlatában. Nem mindig tökéletes, egyértelműen jogos vagy jogtalan valamely tény vagy cselekedet, különösen a politika szerteágazó, szöve-

vényes pókhálórendszerében. Az állami szuverenitás természetesen minden állam belső hatáskörébe utalja az elismerés megadását, az újonnan megjelenő államalakulat nemzetközi jogalanyként való elfogadását és az ebből eredő jogkövetkezmények tiszteletben tartását. Mivel az elismerés nem jogképző jellegű, nem jelent beavatkozást idegen nemzetek belügyeibe, mégis, a belőle eredő jogkövetkezmények hatása nélkül nem képzelhető el az új állam cselekvő részvétele a nemzetközi életben. (Általában a következő joghatásokat sorolják fel: megszokott, teljes diplomáciai és konzuli kapcsolatok létesítése; az általános jellegű nemzetközi konferenciákon való részvétel joga; a nyitott nemzetközi szerződésekhez és szövetségekhez való csatlakozás joga; az állam fennhatóságának és a kormányzó hatalomnak az elismerése adott területen; a diplomáciai sérthetlenséghez való jog, a határon túli javak fölötti rendelkezés joga; kereskedelmi és egyéb szerződések kötésének a képessége; az állam természetes és jogi személyeinek jogi védelme más államok bíraskodási szervei előtt.) Ha a belső jogból kiragadott fogalmakkal próbálnók az elismerés valódi hatását körülírni, akkor kijelenthetnők, hogy az államok születésük tényénél fogva rendelkeznek jogképességgel, jogi cselekvőképességgel azonban csak elismerésük után.

Az elismerési jog alapja könnyebben tisztázható. Annál bonyolultabb a helyzet a jogalkalmazás körülményei kapcsán. Nagyon egyszerű ugyanis kijelenteni, hogy minden olyan alakulat, amelynek megvannak az állami létezés szükséges összes feltételei, igényt tarthat az elismerésre, az önrendelkezési jog és az államok együttműködésének elve alapján. Az elismerés feltételeinek kritériumait a különböző nem marxista irányzatok a legváltozatosabb szempontok alapján sorolják fel: az öngazgatású jogi közösség elméletétől a polgári jogi társasággal való összehasonlításig terjed a skála. Ne feledkezzünk meg a különböző, előre megállapított feltételek gyakorlati alkalmazásának sokféleségéről sem. Általános gyakorlatként figyelhető meg a nemzetközi életben az elismerés feltételeinek ad hoc utilitarista, pragmatista, a különböző elméleti irányzatok politikai érdekekből fakadó alkalmazása. Innen ered az a még gyakran hangoztatott elmélet, amely szerint az elismerés intézménye tulajdonképpen nem is jogi, hanem politikai természetű.

Bizonyos szélsőséges nézetek vallói abba a hibába estek, hogy minden joghatást megvontak az elismerés aktusától. Szerintük az elismerés csupán *modus vivendi* teremt az új állam és az államok közösségének többi tagja között, a hozzá kapcsolt jogkövetkezmények már az új állam nemzetközi jogalanyiságából, illetve szuverenitásából erednek (O'Connell: *International Law*. London, 1970). Az elismerés megadása, illetve megtagadása ezek szerint nem köthető jogi ismervekhez (jogszabályokhoz), tehát önkényes: minden egyes állam politikai érdekeinek megfelelően foglalhat állást a nemzetközi életben feltűnő új jelenségekkel kapcsolatban.

Ha alaposabban szemügyre vesszük az elismerés nyomán bekövetkező hatásokat, nem állíthatjuk, hogy ezek teljes mértékben nélkülözik a jogi jelleget. Az állam fennhatóságának, jogrendszerének és a kormányzó hatalomnak az elismerése csakis a nemzetközi jogi elismerés bekövetkeztével képzelhető el; el nem ismert (bár létező) állam képviselői nem élvezhetik a diplomáciai védetség előnyeit, ugyanígy az el nem ismert állam természetes és jogi személyei sem nyerhetik el az idegen államok polgárainak kijáró jogi védelmet egyetlen állam jogalkalmazó szervei előtt sem. Ennek megfelelően az elismerés olyan egyoldalú, az elismerő állam részéről jövő akaratnyilvánítás, amely a nemzetközi életben megjelenő új, jogszerű tények és tettek, valamint az ezekből fakadó összes jogkövetkezmények elfogadását fejezi ki.

A fenti álláspontot nagyon érzékletesen fejt ki az O'Connel idézte C. Z. Alexandrowicz lengyel szerző a nemzetközi aktusok angol nyelven megfogalmazott felosztásában: *cognition* — reális tények megállapítása; *cognizance* — megállapított tényekből fakadó korlátozott jogkövetkezmények elfogadása; *recognizance* (elismerés) — a megállapított tényekből eredő összes jogkövetkezmények elfogadására irányuló akaratnyilvánítás.

Való igaz, hogy az elismerés kinyilvánítására képes akarat szorosan összefonódik minden egyes állam politikai érdekeivel, általános külpolitikai céljaival. Ennek megfelelően az is nyilvánvaló, hogy minden állam a nemzetközi jogi aktusokban igyekszik érvényre juttatni saját külpolitikai érdekeit. Ez a tény azonban korántsem jelentheti a nemzetközi jog (és általában a jog) beolvadását a politikába: „A nemzetközi jog csak olyan külpolitikát támogat, melynek elvei összhangban állanak a nemzetközi joggal“ (Kant: *Zum ewigen Frieden*).

Egy állam elismerése vagy az elismerés megtagadása — bár ez mindig politikai tényezőkön múlik — nem lehet az önkény szálláscsinálója. A csak politikai okokból megtagadott elismerés (ha az érintett alakulat tényleges állami létre tette), Búza László megfogalmazásában, már „...egy állam belügyeibe való beavatkozás, amely a nemzetközi joggal, a népek önrendelkezési jogával ellentétes hatást kelt az illető állam sorsának alakulásában. Ebből az okból kifolyólag, az új szellemű nemzetközi jognak megfelelően, ez a magatartás, amelyet saját politikai érdekek diktáltak, a joggal ellentétes.“

Az elismerés jogtalan megtagadása, a jog keretein túlmenően, a nemzetközi erkölcs megsértését jelenti. A politikai értékek azonban „...objektív (elméleti) értelemben nem kerülhetnek összeütközésbe az erkölccsel“ (*A nemzetközi jog fő kérdései az új szellemű nemzetközi jogban*. 1967). Minden nemzetközi jogszabály, s általában a nemzetközi jogrend, a politikai és erkölcsi tételek alapján, de felül-emelkedve, alapelvekbe és általános szabályokba igyekszik sűriteni az államok egymás közti kapcsolatainak módozatait és mikéntjét. Ez kétségtelenül hozzájárulhat a különböző államok és népek békés egymás mellett élésének megvalósításához.

„A nemzetközi érdekek ezen magaslatáig még nem ért fel a jog épülete“ — sóhajtott fel a századfordulón Somló Bódog (*A nemzetközi jog bölcséletének alapevei*. 1898). Valóban, ha eljutnánk a nemzetközi érdekek összeegyeztetésének olyan fokára, amelyen a nemzetközi jog alapelveinek és szabályainak tökéletes betartása lenne az általános gyakorlat, a jog szép épülete alapjaiban megdőlna. Akárcsak a jó pedagógus, önmagát tenné fölöslegessé...

Kozma László

A Babeş—Bolyai Tudományegyetem diákkörei 1972. évi tudományos ülészakán első díjat nyert közlemény rövidített szövege.

IFJÚSÁG-NEVELÉS

Történészhallgatók a második világháború előtti Európáról, a háborúról és a felelősségről

Közelmúlt és fiatalok

A szerzők a történelem szakon harmadik tanulóévüket töltő tagjai a magyar csoportnak. Régi, elgépiesedett szemináriumi munkamódszerek ellen duzzogva jutottunk el ennek a kísérletnek a gondolatához: próbáljuk meg azzal az igénnyel rögzíteni a világtörténet jobb megértése kedvéért olvasott könyvekről való vélekedésünket, hogy az megjelentetésre is érdemessé váljék. Megismerve és vállalva ily módon az anyanyelven leírt mondatokért és a megfogalmazott gondolatokért való kitágult felelősséget. A történészek tudják és gyakran sorsukban figyelhetik meg: milyen jelentős a hagyomány, és azt is, hogy mennyire szükséges, jó a közösségnek az új, különösképpen, ha lehetőség rejlik benne a tradícióvá nemesülésre. Az új, ami bennünket is követésre buzdított, az a fiatalok együttes írással való jelentkezése. A *Korunk*nak ugyanis állandó szerkesztőségi gondjaként ismertük meg a pályakezdőkkel való törődést, a kísérletezést: miként lehetne írásra készíteni őket. Ennek a törődésnek volt eredménye. Az ifjúsági szám, a költők, a szociográfiai munkát vállalók úttörése mind-mind serkentőleg hatott. Az említett okok következményeként látogattunk el a szerkesztőségbe, a szerkesztő pedig a szemináriumi munka műhelyébe, tanácsolva és könyveket kölcsönözve.

Igy született meg ez a könyvbírálat-csozor, ez a műfajba illesztetetlen jelentkezés, amely visszatekintés a közelmúltba, kitekintés a világba és ugyanakkor állásfoglalás. A most indulóknak az a hitvallása, hogy csak a felelősségvállaló élhet embermódra.

Az itt közölt bírálatok nem válogatások, nem a tanulmányi csoport tagjai közül írni vágyó diákok legsikerültebb próbálkozásai, hanem olyan mintavétel, amely munkánk szintjét egy kis életerületünkön megmutatja. Maguk a recenzíók pedig nemcsak azért íródtak, hogy néhány könyvvel többről tudjon az olvasni érdemes munkák tömegével máris kifulladásig birkózó, hanem azért is, hogy emlékeztessen és tudatosítson. A két világháború között küzdött egymással békevágy és háborúra uszítás, csapott össze életformáról, jövődőről vallott sok-sok nézet, eszme és mindenekelőtt a Reichstag felgyújtásától a nürnbergi perig futotta — még ma is szinte hihetetlennek tűnő — ámokfutását a hitlerista nemzetiszocializmus. Mindezzel mindenkinek szembe kell néznie.

Tanítómester-e vagy sem a történelem, s ha igen, mindig jól és jóra oktat-e? — ezt ez alkalommal ne bolygassuk; maradjunk annál, amiben ellenzőre alig találunk: szükséges és igen hasznos a múlttal való párbeszéd annak, aki rendezni akarja dolgát a jelennel, és dönteni szeretne afelől, hogy milyen értékeknek kíván jövődöbéli hajlékot építeni. Ezért nem tűnt számunkra haszontalannak az együtt-olvasás s még kevésbé a velejáró vita; még akkor sem, ha eredménye csupán vélekedés és állásfoglalás, nem pedig újjal való gazdagítása az egyetemes legújabb kor történettudományának.

„Még nem az“ — ezt is hozzá kell tennünk, mert van ezen a területen is olyan feladat, amely már nem tanáraikat, hanem őket szólítja dologra. Nem gondolunk arra, hogy nemzedékváltás időszakába jutottunk, de azt is nehezen feledhetjük, hogy hányan hagynak el bennünket nyugalomba vonulva, vagy abba örökre berendezkedve. Az „utánunk ki jön?“ gondja, felelőssége is mind gyakrabban kerül szóba. És van a mindig, minden történeti élethelyzetben szükséges „váltófutás“, amelynek társadalmi folyamatokat építő rendjében erőt, tudást, tapasztalatot értékesítő hajrázó adja át a stafétabotot a kellő időben iramához felgyorsuló váltótársnak. Hisszük, hogy a jó „váltás“ segíti őket a jobb eredmény kiharcolásában, a küzdelemben tisztességünkért, becsületünkért, az emberiségen belüli érdemes helyezésünk megőrzéséért.

Közösségi gond az ifjúságunk. Mindnyájunk törődésének tárgya: miként jut képesítéshez, munkahelyhez, erőihez mért, őt megillető feladathoz, hogyan teremthet otthonot, lesz-e a szükségszerű kötöttségekbe ágyazottan lehetősége szárnyalásra, önmaga megvalósítására? És talán önző módon, botorul, talán szükség-szerűen, de mindenképpen aggódva lessük, hogy ők mit vállalnak öriznivalóul mindabból, ami sajátos értékünk, a mi építkezésünk, és hogyan kívánnak élni, gazdálkodni véle. Ilyenszerű kérdésekre is válasz talán a hat egyetemi hallgató „recenzió-körképe“, azoké a fiataloké, akik arról is szót ejtettek, hogy *Forrás-nemzedékek kellene mindenkoron és minden életterületünkön.*

Imreh István

Jeladás egy diktatúra kezdetéhez

Azon az estén — 1933. február 27-én — a lángok, amelyek merőlegesen emelkedtek az égnek a Reichstag épületének kupolájáról, és fényükkel egész Berlint bevilágították, a hitlerista diktatúra kezdetét jelezték. A Reichstag-tűz „jeladását“ nyomozza Édouard Calic *Ég a Reichstag* című könyvében.

Hitler 1933. január 30-án vette át a politikai hatalmat; február 1-én Hindenburg aláírta a Reichstag feloszlatásáról szóló rendeletet, és március 5-ére tűzte ki az új választásokat. A soron következő politikai támadássorozatban Hitler „vadászédei“ nemcsak a kommunisták, hanem a Reichstag ellen is irányultak. Tudva azt, hogy a teljhatalomhoz vezető úton a parlamentarizmust fel kell számolnia, kitöréseiben a birodalmi gyűlés épületét a „gyalázat palotájá“-nak, „építészeti szörnyszülőtt“-nek, „az elzsidósodott burzsoázia templomá“-nak nevezte. Véleménye szerint: minél hamarább ég porrá ez a „fecsegőbódé“, a német nép annál hamarabb szabadul meg az idegen befolyásoktól.

Február 20-án Hitler meghívja a legtekintélyesebb nagyiparosokat: Kruppot, Vöglert, Bosch, és megígéri, hogy „megvédi a magánvállalatokat, kiküszöböli a kommunista veszélyt, és megerősíti a Wehrmachtot“. Ennek hallatára a nagyiparosok helyben hárommillió márkát tettek fatálcára, amelyet Schacht jaratott körbe. Ezzel fedezték a nácik választási hadjáratának költségeit. Göbbels és Göring társaságában ezt követően látott hozzá Hitler a nagy politikai provokáció megszervezéséhez.

A tűz este kilenc óra tájt lobban fel. A rendőrség a helyszínre érkezik, és letartóztat egy Marinus van der Lubbe nevezetű holland kommunistát. Megszületik a vád: a Reichstagot a kommunisták gyújtották fel. Ezt követően tartóztatják le Georgi Dimitrovot, Blagoj Popovot és Vaszil Tanevet, a három bolgár kommunistát, és ötödikként a német Ernst Torgler kommunista képviselőt. Mindennek következményeként zajlik 1933. szeptember 23. és december 23. között a lipcei per. A három bolgár kommunistára rá akarják bizonyítani, hogy együttműködtek

van der Lubbéval, és a Reichstagot azért gyújtották fel, mert általános kommunista felkelést akartak kirobbantani.

A szerző nyomon kíséri az események minden apró mozzanatát. Megismertet a környezettel, amelyből az anarchista indítású fiatal van der Lubbe elindul. Szenvedélyes izgalommal csap le minden ellentmondásra, figyel fel lelki, társadalmi tényezőkre, és az eszközként feláldozott ember, van der Lubbe vallomását használja fel most már az emberiség nevében emelt vád tanújaként.

Ami megelevenedik a kötetben, mind-mind izgalmas tanúság. Az, hogyan küzd okosan, bátran, leleplezően Georgi Dimitrov, és hogyan győz; és az is, ahogyan van der Lubbe meghal. Azt az embert ugyanis, akinek a szemét háromszor operálták, és félig vak volt, akitől mégis kitélt — természetesen a beugrató titkosszolgálat rendezése folytán — a hihetetlenül gyors és elképesztő hatékonyságú gyűjtogatás, kivégezték.

A vádlottak padján elkábítottan igent és nemet dadogó férfi 1934. január 10-én, a kivégzés napján, szembeszáll az örökkel. Életének utolsó órájában, amint a börtön ajtaján kilép, tele torokkal üvölti: „Gonosztevők! Igen! Felgyújtottam a Reichstagot! De a többiek... Engem becsaptak... Az igazság... A többiek!” Wilhelm Bünger, a birodalmi törvényszék kamarájának elnöke reszkető hangon mondja el a rituális formulát: „Hóhér, teljesítse kötelességét!” S a villanó ropant acélbárd, az élni akaró, az utolsó pillanatban még szólni, vádolni kívánó áldozatot elnémította. Azokat pedig, akik felfigyeltek egyre s másra, akik emlékeztek kompromittáló mozzanatokra, rövidesen szintén örökre elhallgattatta a már uralmon levő diktatúra.

A könyv azt igazolja, hogy Hitler tervszerűen cselekedett: 1931-es jóslatát váltotta valóra, azt tudniillik, hogy a bolsevizmus vagy a nemzetiszocializmus alternatívája elé állítja a német burzsoáziát. A Reichstag-tűz nélkülözhetetlen volt számára ahhoz, hogy eltiporhassa a polgárságnak azokat az elemeit is, akik vele szembeszállva a parlamentben az ellenállás bástyáját látták. Ez az esemény jeladás volt és jelzés Európa, valamint a világ számára. És figyelmeztetés ma is.

Nagy János

A Korunk a világháború előestéjén

A folyóirat 1939—1940-es számait olvasgatva megragadott az az érzékenység, amellyel a baloldali erdélyi értelmiség a küszöbön álló világháború közvetlen veszélyét megérzi. Korjellemző szavaikkal ők minősítik Európát olyannak, amelyben eluralkodott a „gengsztermorál”, a megdolgozott fejek „muszáj-örjögése” és a „törzsfőnökök” katonai demokráciája. A forgószelemben — amelyben a kommunista mozgalmon belül itt-ott elburjánzik a szektás-dogmatikus szellem — Gaál Gábor *Korunk*ja, romániaiságának sajátos valóságtartalmától meghatározottan, formailag is színes, antifasiszta, háborúellenes sajtótevékenységet fejt ki.

Elsőként élményt jelent a *Korunk* nemzedékének tisztánlátása. Nem csupán pillanatnyi jelenük indokolja a kérdésfelvetést: „miért a háború?”, hanem nagy ok—okozat összefüggésekből vezetik le igazukat: a háború nem lényege az emberiségnek, nem szabad annak lennie. Nem indokolható természeti katasztrófaaként. Az emberiség lényege a béke, és „ahol a béke a lényeg”, ott „lehet lényegeset mondani róla” (Fábry Zoltán). Azt is tisztán látják, hogy „a pillanat örületében”

kibontakozó világháború egyenes folytatása az elsőnek, valamint igazolása annak a lenini megállapításnak, amely szerint „a háború több háborúból összetett háború“.

A fegyveres harcot megelőző években kontinensünk haladó értelmisége az összefogás, az európai tudat elmélyítésén fáradozik. A *Korunk* szerves része ennek a háborúellenes európai sajtónak; Fábry Zoltán „emberországot“ követel a Földön.

Az 1939—1940-es számok írásai nyomán nemegyszer az volt az érzésem, hogy egyikét-másikat később, nem az események időpontjában írták, és kristályosodgattott bennem a gondolat: ennek a nemzedéknek volt történelmi érzéke. Értő tanúi és részesei voltak a pergő eseményeknek, és tudtak a jövőre következtetni, a náciizmus különben hovatovább mind nyiltabban feltárt kártyáiból a játszmába belelátni.

Látni és vállalni a cselekvést, két különböző dolog. A *Korunk* azonban a felismertről tájékoztatta olvasóit is. Írt a Harmadik Birodalom ideológiájáról, a rasszizmus szerepéről, a fajkutatás kérdéseiről, a zsidóság problémájáról, a Duna-medencei összefogás lehetőségeiről, a spanyol polgárháború tanulságairól, a háború szociológiájáról és pszichológiájáról, a világpolitika világgazdasági vonatkozásairól és az íróember felelősségéről az új helyzetben. A figyelmeztetés megfogalmazódott: nemcsak egy vagy két nemzet léthez való joga kérdőjeleződött meg, hanem maga a kultúra és a civilizáció. Amikor a hallgatás sokak számára tudatos értelmiségi állásfoglalás, amikor a polgári értelmiség kimondja, hogy „Bábel zavaros korában részt nem vesz“ — a *Korunk* gárdája harcol: ír, tájékoztat, amint lehet, amíg lehet. Így válnak jövőépítővé, s tagadják, hogy „az eszme ifjúkori kalandos emlék, mulandó pusztá tüntetés“.

Gondolatébresztő az a felismerés is, hogy a *Korunk* akkori munkatársai közül egynéhányan kevéssel voltak idősebbek, mint az én nemzedékem; s túl a — talán elkerülhetetlen — romanticizmuson, felelősségtudatuk és irányérzékük: példa. Forradalmi nemzedékhez tartoztak. Olyanhoz, amely hagyományt teremtett a mának, amelyet mind tudatosabban, mind sokoldalúbban nekünk kell továbbvinnünk.

Értékek örökösei vagyunk, sajátos tradíciók letéteményesei, magunk is hagyományok alapozói.

Az adott viszonyok között a béke, a haladás, az emberség, a nemzeti szuverenitás mellett az európai sorsközösség tudatát munkálták, a történelem nevelő erejét is felhasználták. Mi sem példázza ezt jobban, mint a *Korunk* 1939. évi 7—8. száma, amelyet a francia polgári forradalom 150. évfordulójának szenteltek.

Ehhez társítanók végezetül a mi mai feladatainkat illető, az említettekben követhető figyelmeztetést is. A hagyomány feltárása, a már feltártak újraértékelése, a tudatba való beépítése — mindennek szolgálatában új szakdiszciplínák és munkamódszerek meghonosítása — sürgető feladata történetkutatásunknak.

Mert a *Korunk* és világnézete, a marxizmus arra tanít, hogy a tömegek történetét, az élet alakításában való részvételét kell elsősorban elemeznünk. Ehelyett mi még gyakran csak személyiség- és eseménytörténettel bibelődünk. Így nincs tiszta képünk nem egy korszak hétköznapjairól, az emberek mentalitásáról, s mondanivaló híján újra és újra felfedezzük hőseinket. Valahogyan ezekhez a mai sajátosan ránk háruló feladatok megoldásához kell a *Korunk* nemzedékének tanítása, eszméhez, néphez való hűségének példája.

Diplomáciatörténeti monográfia

A két világháború közötti kapitalista társadalom világméretű válsága, a fokozódó létbizonytalanság termékeny talajt biztosított a komplex, történetiségében mélyen gyökerező fasiszmus megjelenéséhez és fejlődéséhez. A század negyedik évtizede a fasiszta diktatúrák hatalomra jutását hozta, de egyben csatasorba állította Európa haladó erőit, közöttük a Romániáéit is. Viorica Moisuc (*Diplomația Românei și problema apărării suveranității și independenței naționale în perioada martie 1938—mai 1940*. Editura Academiei, 1971) monográfiája bizonyos vonatkozásokban új megvilágításba helyezi az állam alapvető érdekeit — antifasiszta törekvéseiben — szem előtt tartó román diplomácia tevékenységét 1938 márciusa és 1940 májusa között.

A könyv az Anschlusst megelőző és követő román vonatkozású diplomáciai események vázolásával indul. 1938. március 11-én Németország harc nélkül elfoglalta Ausztriát. Ez a történelmi esemény a náci „élettérpolitika” közbeeső állomása volt. A hazai közvélemény a Román Kommunista Párttal az élen helyesen ítélte meg a helyzet súlyosságát: „Ausztria elfoglalása közös határt teremtett a fasiszta Olaszországgal; a kettévágott Európában Anglia, Franciaország kelet-európai gazdasági kapcsolatai meggyengülnek, s e térség Németország gazdasági bázisa lehet a világ újrafelosztásáért vívott harcban.” Ribbentrop 1938. április 26-i találkozása során R. Djuvara berlini román miniszterrel való beszélgetésekor felvetette a román—német gazdasági együttműködés lehetőségét. E találkozás előre vetítette ugyan a német gazdaságpolitika kelet-európai előretörését, ám akkoriban a román belpolitikai helyzet éppen nem kedvezett a náci kormánykörök balkáni politikájának. A fasiszta Vasgárda kádereinek részleges felszámolása a hazai angol-, franciabarát körök hatalmi pozícióit szilárdította meg. Anglia és Franciaország rövidlátó kelet-európai politikája fővonalában nem egyezett a Szovjetunió érdekeivel. A Chamberlain—Halifax—Wilson és a Daladier—Bonnet-féle csoportosulások defetista politikája tehát nem Németország kordában tartásához, hanem Csehszlovákia érdekeinek szégyenteljes feladásához vezetett.

A román diplomácia közbenjárása a nyugati nagyhatalmaknál, a tiltakozó jegyzékek, a koalícióalakítási kísérletek, egyszerűen a diplomácia klasszikus fegyvereinek bevetése eredménytelen maradt. A román kormány külügyminiszterének, Petrescu-Comnennek többszöri genfi tárgyalása Bonnet francia külügyminiszterrel nem járt eredménnyel, mint ahogy nem volt sikeres a varsói román—lengyel tárgyalás sem. A szovjet katonai segítség gondolatát a lengyel kormány kategorikusan elutasította.

A román diplomácia elgondolásainak érvényesülését az is megnehezítette, hogy azok kereszteztek Olaszország közép-európai politikáját, melynek célja egy Róma—Budapest—Varsó tengely létrehozása volt, a német előrenyomulás lassítására. Anglia és Franciaország jobbnak látta közép-európai gazdasági-politikai kulcspozíciói feladását Nyugat álbiztonságának érdekében. Az 1938. augusztus 22-i bledi egyezmény eredményeképpen Magyarország normalizálta ugyan kapcsolatait Jugoszláviával és Romániával, de nem mondott le csehszlovákiai területi követeléseiről. Gafencu román külügyminiszter találkozása Beck lengyel külügyminiszterrel 1939 márciusában utolsó kísérlet volt a csehszlovák állam megmentésére. Március 15-én a német hadsereg motorizált egységei már bevonultak Prágába. Armand Călinescu miniszterelnök a következőket jegyezte fel március 15-én: „A nyugati katonai segítség kizárva, a német agresszió következő lépése Románia elfoglalása lehet.”

München után Románia belpolitikai erőviszonyai már inkább kedveztek a német gazdasági terjeszkedésnek. Az NSDAP Arthur Konradi vezette romániai szekciói fokozták aknamunkájukat a hazai gazdasági életben; megeléknült a fasisztabarát körök nyomása a tulajdonképpen még angol- és franciabarát kormányra. M. Manoilescu közgazdász „objektív szükségszerűség”-nek nevezte Romániának egy „magasabb rendű”, „egységes gazdasági térség”-be való bevonását. Ilyen körülmények között került sor 1939. március 22-én a német—román gazdasági szerződés aláírására, amely világosan kijelölte Románia helyét a német gazdaság életterében. A román kőolaj birtoklása, a dunai hajózás ellenőrzése alárendelte a román külkereskedelmet a német érdekeknek. Habár Anglia és Franciaország leereagálta a német—román gazdasági szerződés jelentőségét, s ellensúlyozásképpen megkötötték a francia—román, illetve az angol—román gazdasági szerződést, ez utóbbiak gyakorlati megvalósítására objektív akadályok miatt nem kerülhetett sor. A gazdasági függetlenség elvesztése súlyosan hatott a román külpolitika alakulására.

A Chamberlain- és a Daladier-kormány 1939. március 15-e utáni európai koalícióalakítási kísérleteit a délkelet-európai államok már bizonyos fenntartással fogadták. A fasiszta agresszió veszélye legközelebről Lengyelországot érintette. A nyugati nagyhatalmak kísérlete lengyel—román szerződés megteremtésére szintén kudarcba fulladt. A lengyel állam nem vállalta a szövetséget Németország ellen; a semlegesség álláspontjára helyezkedett. Ilyen körülmények között a román diplomáciára igen nehéz feladat várt a francia—angol garanciapolitika kiharcolása során. Lengyelország lerohanása, a világháború kirobbanása kiemelte a kelet-európai térségben a nagyhatalmak biztonsági politikájának hiányosságait.

A Foreign Office és Quai d'Orsay titkos tanácskozásai kezdetben francia—olasz közeledést irányoztak elő. A fő cél a német—olasz rivalitás kialakítása a Balkánon, ahol az olasz érdekeltségek igen jelentősek voltak. Végül azonban a német és az olasz fasiszmus megegyezett. Egy balkáni védelmi rendszer kiépítése Bulgária ellenállásába ütközött. Olaszország, Magyarország, Bulgária bevonása „a semlegesek tömbjé”-be sikertelen maradt, s Románia megtámadásának veszélye egyre nyilvánvalóbbá vált. Mindezzel összefüggésben a román belpolitikai helyzet Armand Călinescu miniszterelnök meggyilkolása után rosszabbodott. A román kormánykörök a végszükségben a horthysta agressziót a román—német kapcsolatok szorosabbra fűzésével próbálták elhárítani. A román kőolaj most már a diplomáciai manőverek eszköze lett. A világpolitikai viszonyok mind súlyosabb feladatok elé állították a román diplomáciát, amely lehetőségeit meghaladó fordulatok közepette igyekezett menteni a menthetőt.

Az angol—francia—szovjet koalíció létrehozására irányuló kísérletek sikertelennek bizonyultak, aminek egyik közvetlen következménye a német—szovjet meg nem támadási szerződés aláírása volt. Franciaország megtámadása és eleste is béműnőn hatott földrészünk kis államaira.

Ványolós István Albert

A hitlerista diplomácia — emberközelből

Paul Schmidtnek megadatott, hogy a legmagasabb szintű világpolitikai események közvetlen megfigyelőjeként, Hitler tolmácsának minőségében végigkísérje a weimari Németország felemelkedését, megszilárdulását, a nácizmus születését, a Harmadik Birodalom bukását, valamint az, hogy — a felelősségrevonástól men-

tesülten — élményeiről beszámolhasson (Paul Schmidt: *Hitler tolmácsa voltam*, Kossuth, 1971).

Schmidt kitűnő angol és francia nyelvtudása révén léphet 1923 augusztusában a német külügyminisztérium szolgálatába. Itt 1945-ig szerepköre bővül: államfők közötti megbeszélésekről jegyzeteket készít, jegyzőkönyvek vezetője, természetesen tolmácsol is, így részt vehet az Európa sorsát eldöntő tárgyalásokon.

Élményeit tényekként, személytelenül közli, ezért nehéz álláspontját felfedni visszaemlékezései alapján.

Hivatalba lépése időben megegyezik a háború utáni Németország mélypontjával. Az első lapok egy súlyos vereséget szenvedett, belső ellentmondásoktól, válságoktól marcangolt államot tárnak elénk. A továbbiak során tanúi lehetünk annak a sikeres diplomáciai harcnak, amely megszünteti Németország elszigeteltségét, s amelynek diadalútját olyan pontok jelzik, mint a londoni konferencia, a Ruhr-kérdés rendezése, a locarnói egyezmény. A csúcspontot 1926 jelenti, amikor is a Gustav Stresemann vezette német delegáció elfoglalja helyét a Népszövetség tanácstermében.

Valóban, az 1926-os év a polgári demokráciát képviselő stresemanni diplomácia sikerének éve. Így érthető Schmidt lelkesedése, hiszen ez az esztendő osztályának diadalát hozta!

A könyv olvasása közben némelykor még kitapintható Schmidt jelenléte, amikor talán megfeledkezve önmagáról, elkötelezettségéről vall. Így emlékezik meg a moszkvai sikertelen offenzíváról: „Moszkva előtt megrekedtünk.“

A Badoglio-kormány külügyminiszterének látogatásáról jegyzi meg, hogy búcsúzáskor a szokásos fasiszta köszöntés helyett csak vigyázással tisztegett a küldöttség, ami „...mindennél jobban figyelmeztetett *bennünket* arra, hogy Olaszországban vége a fasiszta rendszernek“.

Mintegy menteni igyekszik társai és önmaga elkötelezettségét azzal, hogy bőven foglalkozik Hitlernek és általában a nemzetiszocializmusnak, a fasiszta rendezvényeknek a külföldi közéleti személyiségekre gyakorolt hatásával. Kiemeli, hogy a Göringnél tett látogatása után visszatérő Lloyd George-ot saját leánya „Heil Hitler“-rel köszönti.

Az olasz arisztokráciába befogadott Cianóról érthető módon melegebb hangon ír. Meglehet, így akarta jelezni, hogy már Hitler bukása előtt közösséget vállalt az olasz külügyminiszter eltérő orientációjú politikájával.

Barátságos hangját megőrzi akkor is, amikor Mussoliniról ír. Túlságosan nagy jelentőséget tulajdonít a diktátor állítólagos békeajánlatainak. Ne feledjük, Mussolini el akarta kerülni a nyugati hatalmakkal való összeütközést, majd pedig minél előbb békét kívánt kötni velük. Innen származik sokat emlegetett „diplomáciai érzéke“.

Hitler személyével szemben is állást foglal. Könyvében helyteleníti tetteit, személyéről ellenszenvvel beszél. „Hitler-ellenessége“ még a könyv fejezetcímeiben is megnyilvánul: így a Hitler uralomra jutását tárgyaló fejezet címe igen sokatmondó: „Becsukódnak az ajtók (1933)“.

Schmidt az események tárgyalása során megenged magának olyan kitérőket, amelyek sejtetik az olvasóval, hogy ő már közvetlenül München után tudta: a fasiszta Németország bukása elkerülhetetlen. Szerepe tisztázatlan a világháborút közvetlenül megelőző angol—német tárgyalások esetében. „Ritkán sajnáltam annyira, hogy tolmácsként nem szólhatok bele a tárgyalásba, mint ama estén. Halálos bűn, ha a tolmács saját véleményét mondja meg, és természetesen tőké-

letesen megzavarná a partnereket, akiknek mindegyike azt hinné, hogy a szemben álló fél nyilatkozott, nem pedig a tolmács. Nem maradt tehát számomra egyéb, mint fogcsikorgatva végignézni, hogyan kerülnek meg tudatosan egy békelehetőséget.”

Visszaemlékezése során rámutat — ha kissé burkoltan is — a második világháború kirobbanását lehetővé tevő angol és francia külpolitika visszásságaira. Mérsékeltlen támadja a szövetségeket, mert azok Németország feltétel nélküli kapitulációját követelték. Ez véleménye szerint elnyújtotta a háborút. Nem látta be, hogy az annyi bajt, szenvedést okozó — és vereséget szenvedett — fasiszta állammal a szövetségesek nem tárgyalhattak egyenrangú félként!

Számos korabeli politikusról, diplomatáról, katonáról egy-két mondattal alkot helytálló véleményt. Így jelenik meg előttünk a precíz „matematikus” diplomata Molotov, így az akarnok, katonás Antonescu, és így tovább.

Schmidtre mint emberre és a hozzá hasonlókra már régebben kimondták az ítéletet, amin semmi sem változtathat:

„... vétkesek közt cinkos, aki néma“.

Zsugán G. Gyula

Nem ártatlan, aki tétlen

Sokan foglalkoztak azzal a kérdéssel: elkerülhető lett volna-e a második világháború? Még többen gondolkodtak el azon, hogy az agresszív, támadó imperialista államok elsődrendű felelőssége mellett milyen hibák, vétségek terheltek a többi állam vezetőit, a nemzetközi politika hangadóit. A szövetségesek táborába tartozó népek hősiességét, helytállásának fényét nem homályosítja el, ha ma — a felelősség vizsgálatakor — egyes vezető politikusaik tevékenységét elmarasztaljuk. Ezekben a gondolatokban megerősített egy nagyméretű munka (*Marea conflagrație a secolului XX — Al doilea război mondial*. Editura politică, 1971), amely az első rendszeres és átfogó hazai feldolgozása a második világháborúnak. A könyvben a háborús helyzet kialakulásáról, az emberiség nagy tragédiájának kibontakozásáról, eseménytörténetéről s népünknek a hitlerizmus elleni harcban vállalt szerepéről is szó esik.

Ez alkalommal — a háború menetének szakszerű elemzését csak dicsérőleg említve — az előzményekkel foglalkozom, a már említett nézőpontból szemlélve a könyv adatait, elemzéseit. A szerzők a versailles-i béke jellegének érzékletes jellemzése után foglalkoznak a két világháború közötti időszakokkal. E fejezetekből kitűnik, hogy a huszadik század harmadik évtizede a béke erőinek izmosodását hozta. Jelentős problémaként foglalkoztatta a hatalmakat immáron az agresszor meghatározása. Jóllehet ezt a kérdést Franciaország már 1922-ben a Népszövetség elé terjesztette, próbálkozásait Anglia álláspontja miatt sikertelenség kísérte. A megoldást a Briand—Kellogg-paktum jelezte, amelyet negyvennégy ország írt alá.

A kor békére vágyó diplomatái minden erejükkel a határok véglegesítésére törekedtek. Próbálkozásaiknak jelentős állomása Locarno. Itt azonban az angol és francia politikuskok megelégedtek a német állam határainak garantálásával anélkül, hogy biztosítékot igényeltek volna Csehszlovákia és Lengyelország békeszerződéseken megvont határvonalai védelmében. Az egyezmény nemcsak Csehszlovákia és Lengyelország bekebelezésének árnyékát vetette előre, hanem ezeknek az államoknak a cserbenhagyását is.

Ahogy közeledünk a harmincas évek közepe felé, egyre érezhetőbb az angol és francia diplomácia engedékenysége Németországgal szemben. A kompromisszumok felé hajlást jelzi az a tény, hogy 1933-ban Anglia külügyminisztere már az alsóházban is felveti és megvédi Mussolini javaslatát a versailles-i szerződések felülvizsgálatával kapcsolatosan. Ehhez már csak egy mozdulat kellett, és megindulhatott az engedmények lavínája. Erre is sor került 1933-ban Németország fegyverkezési jogának kibővítésével, majd azzal, hogy eltűrték az általános katonai szolgálat bevezetését Németországban.

A német militarizmus bátorítása tovább fokozódik. Ennek jelentős láncszeme az 1935. júniusában a hadiflottára vonatkozó angol—német egyezmény, amellyel Németországnak megadatott az a lehetőség, hogy tengeri nagyhatalommá válhasson.

Az 1936-os esztendőben a nemzetközi helyzet igen súlyos. Márciusban ugyanis a német hadsereg bevonul a Rajna menti demilitarizált övezetbe, júliusban pedig megkezdődik a spanyol köztársaság elleni intervenció. Októberben megszervezik a Berlin—Róma tengelyt, és ezt követi a német—japán szövetség. A kellő ellenállás helyett ismét engedékenység következett, és a hitlerista csapatok bevonulhattak Bécsbe.

A müncheni egyezményt gyakran elemezték bizonyos nyugati politikusok engedékenysége szempontjából. Az elmarasztaló ítélethez a könyv szerzői sem tehetnek hozzá semmit. A következtetést azonban meg kell fogalmaznom: a fasizmus pusztításai előreláthatóak voltak, ideológiája gyakorlatba ültetésének következményei szintén. Ennek ellenére nagyon kevés vagy semmi sem történt az agresszió megakadályozására, s felelősek mindazok, akik ebben a mulasztásban részesek.

Mert aki bünt meg nem akadályoz, megteremti elkövetésének lehetőségét, s így maga is bűnrészes.

Garda Dezső

Felelősségrevonás — felelősségvállalás

Szinte paradox látvány bontakozik ki G. M. Gilbert *Nürnbergi Napló* című, 1967-ben megjelent könyvének olvasása közben. Az egykori Harmadik Birodalom mindenható vezérei, akik egy adott pillanatban a világ urainak érezték magukat, egyenruhájuktól, kitüntetéseiktől s minden egyébtől megfosztva, ami azelőtt hatalmukat jelentette, az emberiség ítélőszéke előtt próbálják magyarázni, védeni, de legfőképp tagadni mindazt, amit elkövettek.

G. M. Gilbertnek, a Napló szerzőjének börtönpszichológusi minőségében az volt a feladata, hogy szemmel tartsa a foglyokat, megfigyelje egészségi állapotukat, hangulatukat, s igyekezzék biztosítani normális, fegyelmezett részvételüket a tárgyaláson. Így alkalma nyílt arra, hogy elbeszélgessen a letartóztatottakkal, s művében lényegében e beszélgetéseken át igyekszik bemutatni azt, hogy hogyan vélekedtek a vádlottak a rendszerről, amelyet létrehoztak, maguk és mások szerepéről, az ellenük emelt vádakról, s végül: hogyan képzeli el a jövőt. G. M. Gilbert azonnali és közvetlen észrevételeit és benyomásait jegyezte le. Nem lép fel azzal az igényvel, hogy előre gyártott ítéletet nyújtson olvasóinak a fasizmusról. Bevallott célja, hogy megtudja: mi bírhatta rá ezeket az embereket, hogy csatlakozzanak a náci mozgalomhoz, és elkövessék mindazt, amiért végül is felelniük kellett.

A nürnbergi per huszonegy fővádlottját az 1945. augusztus 8-i londoni egyezmény alapján vonták felelősségre. A londoni egyezmény 6. cikke három

csoportba sorolja azokat a bűncselekményeket, amelyek miatt a náci vezetőket az egyezmény nyomán létrehozott Nemzetközi Katonai Törvényszék elé kell állítani:

- a) béke elleni bűncselekmények;
- b) háborús bűncselekmények;
- c) emberiség elleni bűncselekmények.

A foglyok első reagálása a vádakra meglehetősen egyöntetű volt. A háborús bűncselekményeket nem ismerték el, az emberiség elleni bűnökről pedig azt állították, hogy azokról nem volt tudomásuk. Érdekes jelenség, hogy a tárgyalás elején igencsak összetartottak. Ez lehetőséget adott arra, hogy Göring vezérkedhesék, vádlott-társai magatartását irányítsa. Később azonban, amikor a bizonyítási eljárás folyamán egyre inkább tisztázódott, hogy kit mivel vádolnak, és mennyire súlyos a helyzete, a kezdeti egység felbomlott, csoportosulások alakultak ki; Gilbert elnevezései szerint a következők: „a katonák csoportja“ (Keitel, Jodl, Raeder, Dönitz), „az öregek csoportja“ (Papen, Neurath, Schacht), „a fiatalok csoportja“ (Speer, Schirach, Fritzsche). A két utóbbi csoport végül szembe fordult Göringgel is: azok maradtak mellette, akik már csak a konok tagadásban reménykedtek (Ribbentrop, Rosenberg, Sauckel, Frick). Voltak ketten (a két „pária“), akikkel még a többi vádlott is került az érintkezést: Streicher és Kaltenbrunner.

A hatalmas terjedelmű vád- és bizonyítóanyaggal szemben a bűnösök már eleve nem védekezhetek érdemlegesen. Ennek ellenére Gilbert észrevételei szerint a nagy többség sehogy sem volt hajlandó elismerni teljesen a bűnösségét és vállalni a vele járó felelősséget. Ez alól kivételnek tekinthető Speer és Schirach; ők a német nép „jövőjéért aggódva“ megbánást mutattak, megbélyegezve azt a rendszert, melynek létrehozásában részt vettek, és amelyet fennállása alatt hűen szolgáltak. Meg is kapták érte a Göring befolyása alatt álló vádlott-társaiktól az „áruló“ címet.

Szinte hihetetlen, hogy a többiek mit fel nem hoztak védekezés címén. Legelőször is azokat okolták, akik nem lehettek jelen, mint például Hitlert, Himmlert, Bormant, Goebbelst. Hangsúlyozták, hogy a Führernek nem lehetett ellentmondani, mert azon nyomban végük lett volna, de ugyanakkor eluralkodott közöttük az a törekvés, hogy valaminő Hitler-ellenes magatartást tudjanak „előállítani“, majd felhozni a védelmükre. A katonák csoportja a „politikuskat“ és a diplomátákat vádolta, akik felelőtlen módon idézték elő az egész tragédiát, félrevezetve őket, akik — úgy mond — csak parancsot teljesítettek. Különben a náci tábornokok valamelyes erkölcsi támogatást kaptak az amerikai hadsereg bizonyos köreitől. A hadsereg lapja, az *Army and Navy Journal*, egyenesen megkérdőjelezte a katonák felelősségre vonásának jogosságát, míg Nimitz tengernagy Dönitznek segített a korlátlan tengeralattjáró-háborút tisztázni azzal a kijelentéssel, hogy ő a japánok ellen szintén korlátlan tengeri hadviselést folytatott.

Jellemző a vádlottak védekezésére, hogy sok vádpont kivédésére azzal próbáltak érvelni, hogy vagy hasonló eseteket, vagy pedig precedenseket idéztek. Rosenberg faji ideológiája súlyát a négerkérdésre való hivatkozással próbálta csökkenteni.

A vádlottak védekezéseit végigolvasva, az embernek az a benyomása támad, hogy egyikük sem tudott semmit arról, amivel vádolták, csak jelentéktelen hatáskörük volt, a parancsokat nem kiadták, hanem csupán továbbították, a kérdéseket békésen akarták rendezni, és hogy a dolgok mégis más fordulatot vettek, abban mindenki bűnös, és azért mindenki felelős, csak éppen ők ártatlanok.

A jövőről majdnem mindegyik vádlott véleménye az volt, hogy a szoros szövetség a három nyugati hatalom és a Szovjetunió között, amely lehetővé tette

a hitleri hadigépezet megsemmisítését, nem lesz tartós. Előbb vagy utóbb háborúra kerül sor a szövetségesek között, és a nyugatiak kénytelenek lesznek azt a háborút folytatni, amelyet ők, németek kezdtek meg. Mellesleg a bűnösökben igen nagy reményeket ébresztett Churchill 1946. március elején mondott fultoni szovjetellenes beszéde, mely egyben a hidegháború kezdetét is jelentette. A bíróságot azonban ez nem befolyásolta, és az 1946. október 1-i ítéletében tizenegy vádlottat halálra, hetet pedig különböző időtartamú börtönbüntetésre ítelt (hármát felmentett).

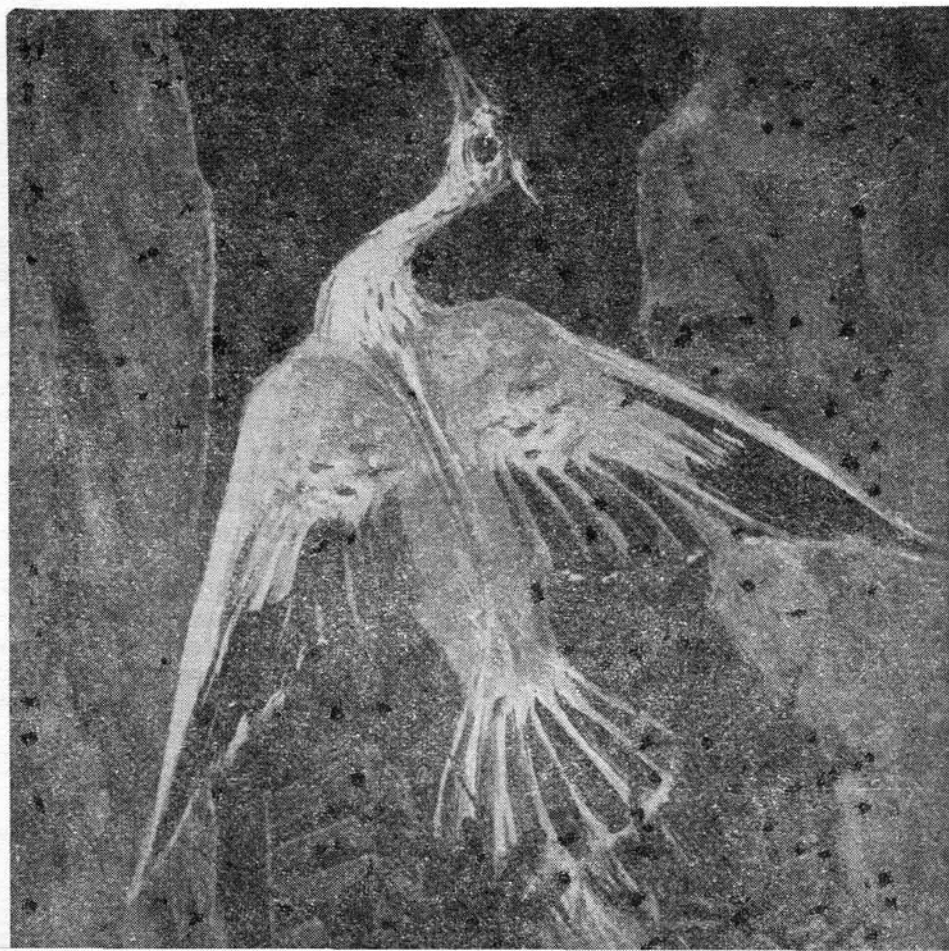
Mindehhez mit is fűzhetne még a recenzens, aki tudja, hogy az emberi alkat olyan felépítésű, hogy feledéssel védekezik az egyre szaporodó, halmozódó ismeret- és élményanyag nyomása ellen. Vannak azonban olyan történelmi jelenségek, események, amelyeket sem egyén, sem közösség, sem nép, sem maga az egész emberiség nem feledhet el soha.

Hiszem, hogy a fasizmus és minden rémsége ezekhez tartozik.

Amikor pedig visszaemlékezünk — ebben a brit fővádlóval értünk egyet —, nem a bosszúállás gondolatával tesszük ezt, hanem a megrendíthetetlen elhatározással, hogy ezeknek a dolgoknak soha-soha nem szabad többé megismétlődniük.

Leize Csaba

Nagy Albert: Főnix



Sir John Bowring és az erdélyi „popularis literatura”

Nekünk, kis népeknek régi sérelmünk, hogy tudományos, kulturális és egyéb értékeinkről csak nehezen s fölöttébb későre szerez tudomást a világ, noha számtalan példa bizonyítja, hogy számarányunkhoz képest nem kis mértékben járultunk hozzá az emberiség kultúrértékeinek gyarapításához. Eszem ágában sincsen ezért a nagy nemzeteket hibáztatni, de rossz értelemben vett elfogultság nélkül elődeinket sem illehetjük mindig szemrehányásokkal. (Köztudott, hogy azt az idegent, aki külföldön unos-untalan saját népének értékeiről áradozik, senki sem nézi jó szemmel.) „Jogos” sérelmünk oka objektív, jól tudjuk: nyelvünk, amelynek közvetítésével népünk legjobbjainak alkotásai másoknak is hozzáférhetővé válhatnak, kis területen ismert.

Annál inkább szembetűnő, ha egy nagy nemzetnek valamelyik eminens fia vállalja azt a fáradságot, amely egy — anyanyelvétől teljesen elütő — idegen nyelv megtanulásával együtt jár, abban a reményben, hogy ez a nyelv igazi nagy értékek föltárásához segíti majd. A magyar irodalom történetében különösen figyelemreméltó ez akkor, ha az a nagy nemzet történetesen az angol, amelyről tudjuk, hogy írói, tudósai és szakemberei vajmi keveset írtak a magyar irodalomról. De mégis akadtak, akik írtak, mégpedig szívvel-lélekkel. Ezekről illik megemlékeznünk, nem a nagy nemzetek előtt „kötelező” hajbókolással, hanem a nagy embereket megillető tisztelettel, elismeréssel s alkalmasint hálával.

Mert tisztelet és hála illeti a száz évvel ezelőtt elhunyt Sir John Bowringot (1792—1872), az angol irodalom viktoriánus korszakának kiemelkedő egyéniségét, akinek munkássága a közép- és kelet-európai szláv népek (orosz, lengyel, cseh, szlovák, szerb) és a magyarság költészetének külföldön való megszólaltatása terén úttörő jelentőségű. Politikus létére, rengeteg szerzteágazó elfoglaltsága ellenére, egy életen át sohasem szűnt meg kedvenc érdeklődési körével foglalkozni: a népi kultúra és a népek kultúrájának értékeit gyűjteni, magyarázni s honfitársainak anyanyelvükön rendelkezésére bocsátani. Minden lehető alkalmat és módot felhasznált e nemes cél elérése érdekében; személyes ismereteit és tapasztalatait éppúgy hasznosította, mint a levelezés útján szerzett adatokat, egyháza külföldi kapcsolatait éppoly lelkiismeretesen igyekezett gyümölcösöztetni (unitárius volt), mint irodalmi vagy gazdasági-politikai célból létrehozott hírszerző-hálózatát. Regénybe illő pályát járt be. Gyapjúkereskedőként kezdte, de hamarosan Nagy-Britannia számottevő tekintélyei közé küzdötte fel magát. Spanyolországtól Hongkongig keresztül-kasul utazta az eurázsiai kontinenst. Élete végéig a polgári radikalizmus híve volt. (Franciaországban börtönbe is került, mivel egy olyan

összeesküvő csoportot támogatott nagyobb összegű pénzzel, amely bebörtönzött liberálisokat szándékozott kiszabadítani. Csak Canningnak, Nagy-Britannia akkori külügyminiszterének közbenjárására szabadult ki.)

Irodalmi érdeklődésére oroszországi útja volt döntő hatással, amelynek során megismerkedett az orosz szellemi élet néhány kimagasló személyiségével, így az író-történész Karamzinnal, Krilovval, az oroszok La Fontaine-jével, a költő Zsu-kovszkijjal, a cári Akadémia akkori elnökével, Adelunggal. Pétervári tartózkodása alatt az utóbbi hívta fel figyelmét az orosz költészet szépségeire. 1827 közepén Magyarországon is átutazott. Ekkor ismerkedett meg személyesen Toldy Ferencel meg a fiatal Vörösmartyval. Erről az útjáról tesz említést egy év múlva Molnos Dávidnak írt levelében, amelyben sajnálkozását fejezi ki azért, hogy idő híján nem látogathatott Erdélybe, Kolozsvárra is, noha ez szándékában volt. Gazdasági-kereskedelmi vonatkozású elfoglaltsága mellett fontos politikai funkciói is voltak: 1849-ben Kanton angol konzulja volt, s öt év múlva már Hongkong kormányzója. E sokrétű, rengeteg energiát igénylő elfoglaltságok sorát folyóirat-szerkesztéssel (1824—1830 között a *Westminster Review*-t szerkesztette), nyelvek tanulásával (a *Larousse du XX^e siècle* túlzó becslése szerint száz nyelvet beszélt, s másik százat kisebb mértékben ismert) s olyan fordításkötetek elkészítésével és kiadásával egészítette ki, amelyek önmagukban is kitölthetnek egy gazdag életművet: *Specimen of the Russian Poets*, 1820-ban (Mutatvány az orosz költőkből; ezért Sándor cár gyémánt rendjellel tüntette ki); *Ancient Poetry and Romances of Spain*, 1824-ben (Spanyolország régi költészete és románcai — balladagyűjtemény), ugyanabban az évben kiadta *Batavian Anthology* (Holland antológia) című kötetét; 1827-ben *Specimens of the Polish Poets* (Mutatvány a lengyel költőkből; ezt a kötetet Miklós nagyherceg, Lengyelország alkirálya kitiltotta Lengyelországból, minthogy tartalmát veszedelmesnek s a fennálló rend ellen irányuló izgatásnak minősítette); *Servian Poetry*, 1827-ben (Szerb költészet; e kötet érdekessége, hogy Goethe írt hozzá előszót!); *Cheskian Anthology*, 1832-ben (Cseh antológia) stb.

A magyar irodalommal egy Bécsben élő, de szepességi származású tanár, Dr. Rummy Károly segítségével került kapcsolatba. Tőle kapta Bowring a magyar nyelvre, irodalomra, a magyar írók életére vonatkozó adatait, sőt, az 1830-ban megjelent magyar antológiájának, a *Poetry of the Hungarians*-nak anyagát is főleg Rummy német fordításai alapján ültette át angolra. Bowring e kötetben 64 magyar népdal és 96 vers angol fordítását közli. Nagy költőink közül helyet kapott benne Zrínyi, Csokonai, Berzsenyi, Kölcsey, Vörösmarty. A kötet értékét növeli az a bevezető tanulmány, amelyben a magyar nyelvről, irodalomról és a magyar költők életéről szerezhetett hasznos ismereteket az angol olvasó, kora tudományos szintjén. Megemlíthetnők továbbá Bowringnak 1848—49-ben közölt tudósításait Magyarországról, az 1866-ban kiadott *Translations from Alexander Petőfi, the Magyar Poet* (Fordítások Petőfi Sándortól, a magyar költőtől) című kötetét, amelyben — többek között — a *Bolond Istók* meg a *János vitéz* is szerepel. Bowring magyar vonatkozású munkáinak hézagos felsorolása sem mellőzheti azt a rokonszenvező esszét, amelyet Deák Ferencről írt (ez utóbbi egy posztumusz kötetben jelent meg 1877-ben: *Autobiographical Recollections — Önéletrajzi visszaemlékezések*). Életművének kutatóitól (Czigány Lóránttól, Varannai Auréltól) arról is tudomásunk van, hogy a nyolcvan esztendőes Bowring halálának évében Jókait fordította.

E sorok írója azzal szeretne adózni e nagy férfiú emlékének, hogy a kutatók és érdeklődők számára hozzáférhetővé tesz két, eddig ismeretlen Bowring-levelet,

illetőleg azok fordításának másolatait. Szerzőjük egy 1828. május 28-án kelt, Döbrentei Gábornak írt levelében utalt arra, hogy ő már írt volt Kolozsvárra, Tor-dára meg Keresztúrra, de választ nem kapott, s ezért arra kérte Döbrenteit, hogy „mint erdélyi“ segítsen neki kapcsolatot teremteni az erdélyi unitáriusokkal. Ne válaszoltak volna az erdélyiek, vagy elkallódtak volna a válaszlevelek — erre a kérdésre egyelőre csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Az utóbbi föltevés látszik támogatni Varannainak az a közlése, hogy a pesti könyvkereskedő Wiegand elszámolásai is elvesztek a *Poetry of the Magyarsra* összegyűlt előfizetésekről, sőt Bowringnak az 1832-ből származó magyar akadémiai tagságáról szóló okmánya sem jutott el rendeltetési helyére, legalábbis 1833 végéig nem (Varannai Aurél: *John Bowring és a magyar irodalom*. Budapest, 1967).

Bowring Kolozsvárra írt levelei (vagy azoknak egy része!) azonban megkerültek. A Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (a volt Unitárius Kollégium könyvtára) három levelét őrzi kézirat-állagában. Mindhárom 1827-ből való: áprilisból, júliusból, illetőleg augusztusból. Az elsőnek és a harmadiknak több másolata van meg. Sokszorosításuk feltehetőleg az egyházközségben való népszerűsítés célját szolgálta. Az áprilisban kelt levél minden kétséget kizáróan, az augusztusi pedig valószínűleg annak a Molnos Dávidnak szól, aki Sylvester György unitárius professzor kollégájával meg Bölöni Farkas Sándorral együtt igen sokat tett az erdélyi unitárius egyház külföldi, különösen pedig angol—amerikai kapcsolatainak kiépítéséért, illetőleg fejlesztéséért.¹

Az alább közlendő levelek egyazon kolligátumban találhatóak: *Az angoloktól vett levelek és ezekre küldött válaszok*. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/A. Sem fedőlapja, sem kötése. Nyolcvannyolc 240×210 mm-es lapot tartalmaz. Másolója Körmöczy József. A minket érdeklő levelek egykorú másolatok, a kolligátum többi része pedig 1821—1832-ből való.

Az április 3-án kelt levél, mint már utaltunk rá, a megjelölt kolligátumban két példányban van meg: 37—39. l. és 54—56. l. (Itt említjük meg, hogy egy harmadik példánya, amelynek egészen más az írása, a FOX, W[ILLIAM] ÉS ASPLAND [ROBERT]: „*Unitariorum in Anglia Fidei Historiae Status Praesentis Brevis Expositio*“ című kolligátum 20^v—23^r lapjain olvasható.) A levelet eredetileg franciául írta Bowring, s a másoló csak a nem legavatottabb kezű ismeretlen fordító magyarra való „átültetését“ jegyezte le. Íme a levél, betű szerinti másolatban:

**K. Rector és Professor Molnos Ur,
Kolozsvarott Erdelyben**

Az én igen jó Barátom Fox² Ur, ki most erősen beteg által adta nékem az Urnak azon levelét melyet hozzá Martius 12ik napjáról írt vala. Midőn jobban lesz valaszolni fog; de tudván hogy nékem esméretségem vagynak az Urak szomszédságában, kére engemet, írnam meg, mely igen örvendünk annak hogy az itteni és Erdélyi Unitarius Atyafiak közt gyakor költsönös tudositás legyen. Magam is, ki abban foglalatoskodom hogy a Sclavus nyelvbéli Literaturának nemely agairol, különösen a Poesisrol írjak valamit Cor-

¹ Erre vonatkozólag a Románia Szocialista Köztársaság Akadémiája Kolozsvári Fiókjának Könyvtára (volt Unitárius Kollégium Könyvtára) kézirat-állagában őrzött, kevésbé ismert kéziratokból említünk meg néhányat: Sylvester György levelét 1822-ből („*Epistola ad Unitarios in Anglia Missa*“), amelyben a szerző W. J. Foxnak számol be az erdélyi unitárius egyház történetéről. Helyrajzi száma: Ms. U. 1611; W. J. Foxnak levelét, illetőleg annak magyar fordítását 1825-ből, amelyet iktári Bethlen Domokos személyesen hozott Sylvesternek. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/H; Henry Ware-nak, az Amerikai Unitárius Társulat titkáranak levelét Bölöni Farkas Sándornak meg Molnos Dávidnak címezve, 1831-ből. Helyrajzi száma: Ms. U. 780/A. 31—35.

² Fox, William Johnson, london-chichesteri unitárius pap (1786—1864).

respondenseimtol tudakoztamt az Erdélyi Unitarius Atyafiak állapotjarol, s azok közül egyik Professor Schafarik³ Ur Neusatzon⁴ igen betses darabokat közlött En valójában igen nagy örömmel szemléltém azon közlés kezdetét, mely köztünk és az Urak közönsége és Collegiuma dolgában meg indukt. Hogy az Urak az Angliai és Americai Unitariusok állapotjáról többet tudhassanak némely munkákat fogok küldeni az Urhoz Betsi Bibliothecarius Kopitar Ur⁵ által. Különös örömemet találok minden alkalmatosságban ha tudosításokat e tárgyban vagy közölhetek v. vehetek az Uraktól. En frantziaul írok mivel ezen nyelvhez leg inkább vagyok szokott, de az Ur írhat Deákul, Németül, sőt Magyarul is ha vagyon oly valakivel egyben kötetésben ki más nyelvet nem ért. Az Anglus Unitáriusok szép számmal vagynak, közülök sokan különböztették meg magokat tudományok által, valamint a Politicában is. Fő városunkban vagynak négy Fő templomaink, s többek a környékben, Liverpoolban vagyon kettő, Manchesterben vagyon három, s egy-egy tsaknem minden nagyobb városában Monarchianknak. Vagynak Unitaria Ekklesiák Scotiában, némellyek Irlandiábanis. Az egyesült Americai Statusokban az Unitariusok nagyon virágoznak. Minden ottani nagy városokban vagynak templomaink, s ezen Secta nagy tiszteletbe tartatik, és az ahoz tartok közt sok híres könyv írok találatnak kik több periodicus munkákat adnak ki; Angliában mi adunk ki négyet, kettő jő ki itt Londonban kettő Liverpoolban, van egy Collegiumunk Yorkban. Azon paquetban melyet vagy Betsi Bibliothecarius Copitar Ur, vagy Pragai Correspondensem Celankontzki Ur⁶ által fogok küldeni az Urhoz Specificus feleletek lésznek az Ur több kérdései tárgyában Meg fog lenni azok között minden Ekklesiaink listája Papjaink neveivel együtt. Szeretnök mű is az Urakeirol hasonlott kapni. Papjaink Iktatásában a kéznek fejekre valo telete tsak ritkán vagyon szokásban. Mihelyt hivattatik valaki valamely Gyülekezet által, mingyárt Pap minden Rendelés nélküli, tsak ugyan kevés ki véttel a Methodistákból convertáltak közt; tsaknem minden Papjaink qualificált emberek, s egész buzgosággal vagynak szent Hivatalok folytatásában; Ekklesiaink nagyobb része a Presbyterianusok ritussát követi tsak ugyan függetlenen egy mástól. Van egy különös Társaságunk tsupán a végre hogy ügyeljen Jussainkra, mely választotjai által folytatja azt, s minden Esztendőben tartatik egy közönséges ülés. Az Americaiak mindenkor követték a mi Ekklesiainköt, s kik a mieink közül Americában jártak igen jól fogadtattak. Borussiai Unitáriusokrol nints semmi tudosittasunk, én aztis hiszem ott éppen nintsenekis. Magamis utoztam Borussiabán, de soholt nem találkoztam. (:Alkalmatosság szerént említem hogy midőn Borussiabán Lengyel Muska és Nemet országokban utaztam reméltem hogy Kolosvartis meg látogathatom, de nagyon rövid időm azt lehetetlenné tette:)

Éz előtt Esztendővel gondolkodtunk azon hogy Valakit Iffjaink közül Erdélybe utaztassunk, de vagy költség, vagy az éppen alkalmas fel találása Nehézségei meggátoltak.

Vagynak Erdélyi Atyánkfiak közt kik a mi nyelvünket értsék. Ezen esetbe nem kételkedek benne hogy a mi Unitarius Egyesülésünk hajlando lézzen mind azon munkákat meg küldeni (:vagy egy részit, mint hogy igen sokak:) melyek itt kiadattak néhány esztendőktől fogva a Vallás tárgyában. Hát az Urak adtaké ki valamit Erdélybe?

Ha valamit kíván velem porontsolni, Bétsi Correspondensem kivel kereskedésben állok akár mit el fog erettem igazítani, a Levelek pedig johetnek Postán ha ugy tetzik,

Köszöntésem mellett vagyok
John Bowring

(A júliusi levél az eredeti latin szövegnek Körmöczitől származó másolata: Joannes Bowring Congregationis Unitariorum Londinensis Minister a Secretis adm. dum Reverendo Davidi Molnos Rectori ac Professori Claudiopolitani Collegii Uni-

³ Safarik, Josef (1795—1861), újvidéki tanár.

⁴ Újvidék német neve.

⁵ Kopitar Bertalan (1780—1844), bécsi udvari könyvtáros, a bécsi szlavista kör központi személyisége.

⁶ Celakovski Frantisek (1799—1852), cseh költő és filológus.

tariorum in Transylvania Clarissimo.“ A kolligátum 85—86. lapján található. Ezt a levelet helyszúke miatt nem közölhetjük.)

Végül a harmadik, címzett nélküli másolat valószínűleg franciából (esetleg latinból) való fordítás. Augusztus 29-én íródott, s mint már jeleztük, feltehetőleg ugyancsak Molnosnak küldte volt Bowring. A kolligátum 57. lapjára van írva. Szövege:

Uram!

Közelebről két vagy három versenis fel szolítottam Erdélyi atyank fiait olyan tárgyban mely ezenországbeli Unitaria associatiot érdekli, kik nagyon ohajtanák Uraságtok Ecclesiaijával egy szabados és gyakori közösülést állítani fel állandólag — el jött, azt reméllem azon idő, melyben annak ki eszközöldni kellene — ebbe én egész szívből munkas lenni kívánok...

Csak ugyan ezen Levelem tzelja személyesen engemet illet. Külömböző nemzetek popularis Literaturajokrol néhány darabokat adtam ki Angliában, s nagyon sürgettetem hasonló munkát ki adni Erdély és Magyar Országokról — az Urak nyelvét esmérem egy kevéssé, s néhány Magyar értékeket meg kaptam Bétsből D. Kopitár Barátomtól, ki azokat D. Rummy Urto!... A mi itteni unitariusaikat nagyon interessalja az Erdély Popularis Literaturaja, s ezért bátor vagyok Uraságotat megtalálni, remélvén hogy Uraságotnak nem leszen terhére engemet e tárgyban utasítani. Ha volna az Erdélyi Unitariások(na)k valami Compositiojok éppen különösen az övék — ezeket kiváltképpen kedvesen vennem s igen nagy örömet szerezne nekem, azokat a hiba elkerülése véget deák vagy Német fordításaikkal együtt elküldvén. Enekelneke az Urak Ecclesiai hymnusokat? Méltoztatike nekem azokból másolatokat vagy fordításokat küldeni? Nagyon szeretném aztis tudni vané az unitariásoknak nyelvek, öltözetek? s szokásaikban valami — őket azon hely több lakossaitol megkülömböztető? Hasonlólag ohajtanám tudni vané nekik őket characterizalo Musikajok? — Ha uraságod e tárgyak aránt engemet akkár Betsi Császári Könyvtár Custossa Copitar Ur — akár ot mulato Correspondensem Reyer Schlik Kis Asszony által tudositani méltoztatik nagyon elkötelez

John Bowring

E levelek — amellet, hogy az erdélyi unitárius egyház történetének egy igen érdekes mozzanatáról nyújtanak pillanatfelvételt, amikor is ez az egyház hosszú ideig tartó háttérbe szorultsága után ismét levegőhöz kezdett jutni, s igyekezett kapcsolatait a nyugati világgal újjáépíteni — azt is érzékeltetik, hogy ezek a kapcsolatok nemcsak egyházi jellegűek, hanem a szellemi élet más területein is fölöttébb hasznosak voltak (gondoljunk a külföldi ösztöndíjak létesítésére!), s keretül szolgáltak a kor haladó tudományos és művészeti eszméinek terjesztésére azáltal, hogy tudósaink, íróink számára nemcsak egyénileg, hanem immár szervezeten is igyekeztek lehetőséget teremteni a külfölddel való érintkezésre. Végül, de nem utolsósorban Bowring levelei bepillantást nyújtanak abba az évekig tartó lankadatlan gyűjtómunkába, amelynek egyik eredménye a már említett *Poetry of the Magyars* című vaskos kötet. Az utóbbi pedig, a benne közölt 64 magyar népdal angol fordításával az *első megjelent népdalgyűjteményünk* (Toldy *Handbuchjának* 15 népdalától eltekintve), amellyel egy angol haladó gondolkodású főúr példát mutatott hazai mágnessainknak arra, hogy a „pórnép dalait“ hogyan kell értékelni, íróinkban pedig tudatosá tette azt a sejtést, hogy a „popularis literatura“ olyan értékeket rejteget magában, amelyeket nemcsak érdemes, hanem kötelesség is összegyűjteni és ápolni.

Lakó Elemér

A XVIII. század helye könyvtörténetünkben

Könyvészeti gyűjtögetéstől — kulturológiai állásfoglalásig

Amikor másfél évtizeddel ezelőtt a nagyenyedi Bethlen-könyvtár újsütetű könyvtárosaként, a sokszor könnyelműen elhangzott történelmi általánosítások taszító hatása alatt, a tények vonzásába kerültem, és könyvészeti gyűjtögetésbe fogtam, tapasztalatlanul nem sejthettem, hogy ez a látszólag véletlen sugallta választás mennyire befolyásolja majd történeti, mi több: értelmiségi tudatomat.

Nem érdektelen talán az sem, hogy egy kisvárosban élő fiatal értelmiségi hogyan indul el a kutatás útján. A helyi állami szervek néhány hétre egy — munkámtól teljes mértékben idegen — feladattal bíztak meg. A munka természetébe olyan volt, hogy szünetek is adódtak benne: rövidek ahhoz, hogy az ember könyvet vegyen a kezébe, túl hosszúak egy cigarettára. Miután akkoriban többen is cikkeztek arról, hogy végre számba kellene venni az Erdélyben 1800 előtt megjelent könyvanyag *egészét*, azaz *a tizennyolcadik századi nyomtatványokat* is — magamhoz vettem Petrik Géza több tízezer tételes hatalmas bibliográfiáját, s a mondott szüneteket arra fordítottam, hogy tételről tételre haladva kiválogassam a szóban forgó címleteket.

Több mint másfél ezer nyomtatványról kaptam áttekintést, illetve kaphattam volna, ha ezt tartom céloknak. A munka közben körvonalazódó feladatot azonban abban láttam, hogy a már ismert — de eddig a szerzői betűrendes „Petrik“ adat-dzsungelében elsüllyedt — címanyagot kiegészítsem, s ily módon összeállíthassam az erdélyi nyomtatványok ún. *kollektív katalógusát*, amely a rövidített címleíráson, a terjedelem adatain kívül a lelőhelyet illetően is útbaigazítást adna.

Már a Bethlen-könyvtár gyűjteménye is számos *ismeretlen nyomtatvánnyal* gazdagította cédulakatalógusomat. Amikor azonban a kolozsvári akadémiai és egyetemi, valamint a marosvásárhelyi, brassói, nagy-szebeni, zilahi, csíkszeredai, székelyudvarhelyi dokumentációs könyvtárak sok százezer tételre rúgó leltáraiból kiszűrtem az ismeretlen nyomtatványokat, cédularendszerem százas tételekkel szaporodott. A Petrik-féle bibliográfiához képest csaknem ezer új címlet, addig ismeretlen erdélyi nyomtatvány leírása gyűlt össze dossziémban.

Néhány év telt el gyűjtögetéssel és részeredmények publikálásával. A régi enyedi nyomtatványok könyvészetén kívül közöltem ismeretlen román nyomtatványokat, Comenius-kiadásokat, s összeállítottam (a mai napig sem jelent meg) a tizennyolcadik századi *tankönyvek* könyv-

vészetét. Könyvtárosként tovább is haladhattam volna ezen az úton. Tisztázhattam volna nyomdatörténeti részleteket (rámutathattam volna például arra, hogy a kolozsvári nyomdászat krónikása, Ferenczi Zoltán véleményétől eltérően a kolozsvári akadémiai nyomda első tipográfusa, Weilhamer, nem 1727-ben, hanem egy évvel előbb kezdett működni; hogy ugyanott dolgozott 1739—1747 között egy Feij András nevű nyomdász; hogy Kollmann nem 1775-ben, hanem hét évvel korábban kezdett Kolozsvárt működni — és egyéb hasonlókra). S persze megírhattam volna tizennyolcadik századi könyvkiadásunk nagy monográfiáját.

Megváltozott élethelyzetben azonban más kérdések kezdtek foglalkoztatni, s a tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatványok kutatásából — a kollektív katalógus két kéziratos példányán kívül — mindössze valamiféle összbenomással, globális értékeléssel maradtam. Talán az alábbi sorok sem születtek volna meg, ha a korról bennem élő kép nem ütközik bele egyre gyakrabban olyan értékelésekbe, amelyekkel nehéz volt egyetértenem.

Könyvkiadás a XVIII. században

Ha valaki másfél évtizeddel ezelőtt vallat tizennyolcadik századi könyvkultúránkról, minden bizonnyal magam is felmondom a *szakmai köztudatot*: hanyatló korszak; az anyanyelvűség, a világias szellem majd csak a felvilágosodás nyomán jelentkezik; a kor hazai hagyományoktól idegen, gyökértelen szellemi világ képét mutatja.

Időközben azonban tizenhatodik századi könyvkultúránkat tanulmányozva egyre gyakrabban ingott meg bizalmam az egyes korszakok bevett értékelésében. A tizenhatodik századról például kiderült, hogy éppen a reformáció és a humanizmus szellemi erjedésének évtizedeiben apad el a külföldet járó diáksereg. Az ilyen és ehhez hasonló, meglepő, mert a *köztudatnak ellentmondó* felismerések növelik a történész kérdező kedvét és kritikus hajlandóságát. Nos, a tizennyolcadik századi könyvkultúra sivárságának tétele ugyanígy kezdett ingerelni, hogy újra elővegyem kollektív katalógusomat. Ahhoz persze kétség sem fért, hogy a kor leértékelése mennyiségi viszonylatban szóba sem jöhet. Hiszen a tizenhetedik század alig ezer nyomtatványával közel *háromezer* tizennyolcadik századi erdélyi nyomtatvány állítható szembe!

Bonyolultabb a másik két szokásos értékszempont, azaz az *anyanyelvűség* és a *világiasság* kérdése; s éppen a bonyolultságra való tekintettel szükséges legalábbis egy egyszerűsítést elvégezni: Kolozsvárra korlátozni a vizsgálódást. (Ez a szűkítés egyébként is jogos, hiszen a tizennyolcadik századi Erdély tizennégy nyomdahelyének össztermeléséből e város nyomdái 45 százalékkal részesednek, szemben Nagyszében 21, Brassó 12 százalékaival s a többi helység elenyésző termelésével. De indokolja a szűkítést az is, hogy Kolozsvár az előző században is vezető szerepet játszott — bár abban csak a könyvanyag 40 százalékaival.)

A kolozsvári könyvkiadásra összpontosítva figyelmünket, kiderül, hogy a tizennyolcadik század folyamán a magyar nyelvű könyvek száma növekvő tendenciát mutatott, s már a század első felében is túlhaladta az előző félszázad termését. A mellékelt grafikonból azonban az is ki-

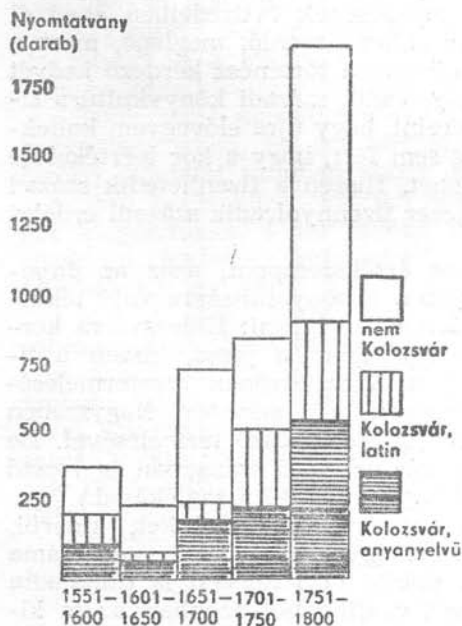
tűnik, hogy a latin nyelvű könyvek számának gyarapodása még határozottabb volt. Viszonylag több tehát a latin kiadvány.

Növekedett természetesen a laikus olvasmányanyag is, az összpéldányszámon belüli aránya azonban változatlanul 50 százalék körül maradt, akárcsak a tizenhetedik században. Amíg Kolozsvárt a református és az akadémiai nyomda esetében a kiadványok felerészben világiak, illetve anyanyelvűek, a kisebb nyomdáknál az arány többnyire rosszabb. Úgy tűnik tehát, nem annyira a felekezeti hovatartozás vagy a hagyományokhoz való kapcsolódás, mint inkább az egyes városok társadalmi-művelődési jelentősége, súlya volt hatással a kiadási politikára.

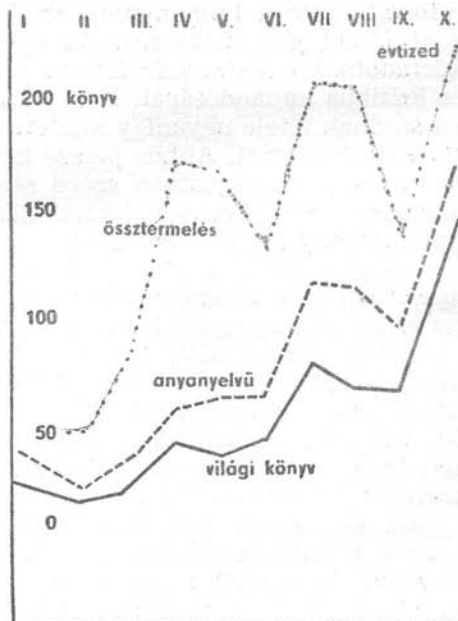
Anyanyelvűség és laicitás egyébként ezekben a századokban paradoxális viszonyt mutat. Amíg a vallásos könyvek — elsősorban hitvédelmi okokból — többnyire anyanyelven jelentek meg, a laikus olvasmányanyag s ezen belül annak legjelentősebb csoportja, a tankönyv, jobbra *latin nyelven* látott napvilágot. Ebből a szempontból tanulságos összevetni a kolozsvári akadémiai nyomda és az egyébként jelentéktelen csíksomlyói könyvnyomtató műhely kiadványait. Igaz, hogy Csíksomlyón kisebb a latin nyelvű könyvek aránya, ezzel szemben a kiadványok zöme vallásos jellegű. Gyökeresség és gyökértelenség, a helyi hagyományokhoz kapcsolódás, illetve annak hiánya — úgy tűnik — kevésbé, a társadalmi, olvasói elvárásoknál mindenképpen kisebb mértékben befolyásolta a kiadói gyakorlatot.

Már a szokványos értékszempontok szerinti vizsgálat (a könyvtermelés mennyiségi alakulása, az anyanyelvűség, illetve a világiasság), ha különböző mértékben is, de félreérthetetlenül cáfolta azokat a beideg-

Erdélyi könyvtermelés 1551—1800



Kolozsvári könyvtermelés 1701—1800



zódott értékeléseket, amelyek tizennyolcadik századi könyvkultúránkkal kapcsolatban közkeletűek.

Új értékszempont

Mindennek a mérlegelése közben merült fel bennem egy újabb szempont szükségessége is: az *utilitászé*, a kulturális javak *gyakorlati értékéé*. Ritkán alkalmazott megközelítés ez, holott talán ebben a fekvésben mérhető leginkább a művelődési javak lét-, azaz történelemformáló szerepe.

Mintha történetírásunk sem szentelne kellő figyelmet annak, ami a hagyományos történelmi lét egészére meghatározó nyomást gyakorolt. Arra gondolok, ami a múlt századi Kóváry László szemében is alapvető szimptomának tűnt: hogy Erdélyben az elvetett mag többnyire csak háromszoros-négyszeres termést adott (néha annyit sem), s hogy a krónikusan rosszul táplált lakosságot gyakran inséges esztendők tizedelték vagy éppen éppén harmadolták. Olyan alapvető realitások ezek, amelyekkel történészek és művelődéstörténészek egyaránt számolnia kellene értéktételeiben is. Amennyiben a kor alapproblémája az éhség és a járvány — a *mezőgazdasági és egészségügyi kulturáltság*nak, illetve az azt *szolgáló művelődési vállalkozásoknak* értékskálánk élén a helye.

Ebből a szempontból tekintve át könyvtörténetünk századain, azt találjuk, hogy a tizenhatodik század második felének kolozsvári nyomtatványai közül egyedül a Melius Juhász Péter-féle *Herbarium* esik ebbe a vonulatba. A tizenhetedik század közele felézer kolozsvári kiadványa közül is csak három munka jön számításba: Pápai Páriz Ferenc *Pax corporis*ának két kiadása és Nadányi János kertészeti kompilációja. (Jellemző különben, hogy ez utóbbi mindössze hetvenöt példányban látott napvilágot.)

Ezzel szemben a tizennyolcadik századi kolozsvári könyvkiadás csaknem negyven mezőgazdasági, illetve egészségügyi ismeretterjesztő munkát jelentetett meg. A *Pax corporis* hat újabb kiadása mellett Juhász Máté *Házi különös orvosságának* ugyancsak hat kiadása még az akadémiai nyomda egészségügyi buzgólkodását sem meríti ki teljes mértékben, holott a református tipográfia is megtette közben a magáét. Ami a mezőgazdasági kultúrát illeti, itt elsősorban a méhészet iránti érdeklődés — gazdaságtörténetileg talán a viaszkivittel összefüggő — ténye ötlük szemünkbe: csak Kolozsvárt négy méhészkönyv látott nyomdafestéket. Az akadémiai nyomda 1733-as kiadású *Kerti veteményekről trtt könyvével* kezdődően több mezőgazdasági munkát is megjelentettek. Különös fontossága lehetett az állatbetegségekről szóló, egyébként sokszor igénytelen műveknek, tudva azt, hogy még a század derekán is — a főkormányzséki jelentések tanúsága szerint — az állattenyésztés volt a lakosság fő kereseti forrása.

Úgy tűnik tehát, hogy a század negyedik évtizedével kezdődően új helyzet állt elő: a jogi-teológiai-humán kultúrájú értelmiség olvasmányanyaga mellett jelentkezik az új, *műszaki jellegű* olvasmányanyag is. A folyamat első tetőpontját a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának vége felé érte el. Sajátos és figyelemreméltó módon a tulajdonképpeni felvilágosodás évtizedeiben *csökken* a műszaki ismereteket terjesztő könyvek száma.

A XVIII. századi művelődés mérlege

Egy kor értékelése anyagismeret és értékszempontról kérdése. Kezdetben szerény és igénytelen célkitűzésű könyvészeti munkám elvégzése előtt a tizennyolcadik századi könyvanyag ismeretéről nyilván csak bizonyos határok között lehetett beszélni, valójában senki sem ismerte ennek az anyagnak mértékét, összetételét, jellegét. A kiadványok megközelítő teljességén követve a szokásos értékszempontról, majd pedig az utilitárius érték bevitelével arra a következtetésre jutottam, hogy — a korábbi felfogással ellentétben — a tizennyolcadik században nem a megelőző kor eredményeinek korcs örökösét, hanem azok méltó folytatóját kell látnunk.

Fel kell figyelni arra, hogy a válságok megszakította fejlődés első csúcspontja a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának végén következett be a kiadványok száma, az anyanyelvűség és a művelődés utilitarisztikus vonulata szempontjából egyaránt.

Miközben a tizennyolcadik századot előző korokkal vettem össze, az is kiderült, hogy értékrendünk zavarai nemcsak a tizennyolcadik század alulértékelésében, hanem a *tizenhetedik századi könyvtörténet túlértékelésében* is megmutatkoznak. Kitént, hogy a köztudatban kiemelkedő szerepet kapott tizenhetedik század, különösképpen első fele, inkább a tizenhatodik és tizennyolcadik század közötti válság koraként fogható fel.

Ez a fonák értékrend akaratlanul is felveti művelődéstörténeti szemléletmódunk problematikáját. Hol keressük az ilyen és ehhez hasonló tévedések magyarázatát: a forrásanyag ismeretlenségében, elfogult sztereotípiák makacs továbbélésében, a köztörténeti értékrendnek a művelődéstörténetre való extrapolálásában? Nyilván csábító az a gondolatmenet, hogy a tizenhetedik század viszonylagos függetlenségét „szükségképpen“ kulturális fellendülésnek kellett kísérnie. Csábító, de könyvtörténetileg igazolhatatlan.

A téveszmék genezisének firtatásán túl azonban felmerül egy ennél lényegesebb probléma is. Az nevezetesen, hogy a könyvtörténetből leszűrt következtetések mennyiben korrelálhatók a *művelődéstörténeti*, illetve éppenséggel a *társadalomtörténeti fejlődés* egészével.

Sajátos módon könnyebb támpontokat találni a kérdés második részéhez. A tizenhetedik századot az európai történettudomány hajlamos a válság korszakának felfogni. (Nemrég a Moszkvában tartott történetssz-kongresszus egyik előadója mutatott rá például arra, hogy a marhakereskedelem a kelet-európai tájakon csak a tizennyolcadik század derekán érte el újra a tizenhatodik századi színvonalat.) De úgy vélem, a művelődéstörténeti tények figyelmes és elfogulatlan mérlegelése alapján ugyancsak a könyvtörténet trend-vonalával hasonlatos kép alakulna ki. Nehezen lehetne például kvantifikált bizonyítékokat felhozni a tizennyolcadik századi iskolázás fejlődő tendenciájával szemben. Mindaddig, amíg művelődéstörténetünk egyedül a könyvtörténet területén képes megnyilvánulási relációkat megállapítani, azt hiszem, akarva-akaratlanul ezek alapján kell szemlélnünk a művelődéstörténet egészét is.

Művelődéstörténetől művelődésszemléletig

A tizennyolcadik század erdélyi nyomtatványainak kollektív katalógusától időben és érzelmileg is eltávolodva, e sorok írója számára csaknem közömbös az, hogy munkáját kiadják-e vagy sem. Szívesen emlékezik a gyűjtögetés szorongásokat oszlató s a vadászatával bizonyára rokon izgalmára, de ma már a munkájából levonható könyvtörténeti következtetések sem foglalkoztatják kellő mértékben. Egy fokkal érdekesebbnek tartja azokat a művelődéstörténeti kérdéseket, amelyeket a fentiekben részben meg is fogalmazott, végül is azonban a tizenöt évvel ezelőtt megkezdett munkából a maga számára néhány, talán közhelyszerű, de művelődéstörténeti foglalatosságában — és értelmiségi állásfoglalásában is — sokszor eligazító tanulsághoz ragaszkodik a leginkább.

Mindenekelőtt a kritikai alapállás szükségességéhez művelődéstörténeti sztereotípiákkal szemben. Ahhoz a tanulsághoz továbbá, hogy művelődéstörténet és művelődési gyakorlat középpontjában nem az alkotó, nem az alkotás áll. A tudománytörténet, művészettörténet számára fontos személyek és művek művelődéstörténetileg, egy közösség művelődése szempontjából, néha nem is léteznek. És fordítva: jelentéktelen személyek és munkák válhatnak művelődéstörténeti hatóerejűvé. A magyarázat kézenfekvő: a tudomány- és művészettörténet számára az önmagában vett alkotó, illetve alkotása a tárgy, míg a művelődéstörténetnek a kulturális javakat a történeti léthez kell viszonyítania. Mondjuk az éhezők százezreihez a marhadögről szóló kompiláció fordítását és Bod Péter írói lexikonát egyaránt. S persze tudomásul kell vennie azt, hogy az adott történeti helyzet, a marhavésszel, éhínséggel és tömeges éhhalállal jellemezhető történelmi helyzet szempontjából értékesebb aktus a marhadögről írott és magyarra fordított kompiláció kiadása — ez a pillanatnyi választásba sűrűsödött életismeret —, mint Bod Péter eredeti, nagy erudícióval és hatalmas munkabírással elkészített lexikona.

Lehet megbotránkoztató is ez a nézőpont, s nyilván az is mindaddig, amíg alkotásokat csak önmagukhoz, más alkotásokhoz viszonyítva értékelünk. Létjogosultságát azonban éppen a történeti szempont adja meg: az, hogy a kulturális javakat az adott közösség történeti létének alapigényeihez kell viszonyítani; s itt a banális értékesebbé válhat, mint az eredeti, de az adott helyzettől elvonatkoztatott munka.

A kelet-európai sors megszabta lehetőségek keretei között a létet ily módon formáló értelmet, a Pápai Párizok, Fridvaldszkyk, Gyarmathi Sámuelek és az ismeretlen — néha jövevény, mások honi — nyomdászok, értelmiségiek tágan értelmezett, a közvetítést is felölelő alkotótevékenységét tartjuk tehát beszédes példáknak a „hatékony érték“-re.

Valószínű, hogy több év munkája nincs arányban e néhány tanulsággal. Valószínű, hogy szociológiai stúdiumok sokkal rövidebb lefutással toroklottak volna — ugyanide. De hol volt azokban az években szociológia?

Dankanits Adám

Szilágyi Domokos Oskolái

A halál vigasza nem a halhatatlanság, mint ahogy a pusztulásra sem vigasz, ha túléljük. Elpusztult kultúrákban nem a vigaszt keressük, hanem a gondolatot, s a gondolat nem vigasztalható. A megvigasztalt gondolat — becsapott gondolat.

*És hogy lehet, ó, hogyan is lehet úgy vigasztalódni,
hogy azért ne felejtünk?*

Talán ezzel a kérdéssel kezdődik Szilágyi Domokos kötete*, a többi vers csak készülődés, ígérlet, kudarc. A versei valahogy szétválnak, mint a vigasz és a gondolat. A vigaszt elfelejti, a gondolatra új és új sorokban visszatér, s ez az a belső kényszer, ami a gondolatot eljuttatja végső formájához — az eredeti formátlansághoz. Szilágyi költészete mindaddig, amíg a remény, vigasz és magyarázat igényével szól, reménytelenül egyhangú, csak mihelyt „anyag és eszme közt a félúton” magunkra hagy, akkor éljük át asszociációit.

*Meztelen arcú emberek jönnek szembe velem
felhőket hasogat késpenge-szemem*

olvassuk a 19. oldalon, és sejtjük, hogy az ilyen gondolatot-vesztett sorok, hites közhelyek költészetének első iskolái. Ezekből szenvedhetett annyit, mint később a régi gondoktól. Megírni, kiírni, elfelejteni — ha már elhallgatni nem tudta, ez lett első magistere. „Jobbra szerződünk mindannyian, / csak épp ki kell csikarni a jobbat — magunkban belül és kívül is —”. Persze, persze — bosszankodunk, és tovább várakozunk a gondolatra, de ilyen sorok következnek:

*s aki mégis örül
hogy itt lehetett
köztetek, célszerű meszesgödrök,
tervszerűtlen szerelmek
nagy eszmék árnyékában
egy a kicsi emberek közül.*

vagy:

*Megpaskolni az újszülött ház arcát,
körülsurrogni a téglarakást,*

Ezt csinálja utánuk valaki!

*Súlyosakat álmodom ébren
Füldözöm a lét vérében*

*Diadalívet építetek neked
békéből
úrhajókból
gyermek mosolyából
jókedv-rügyekből
atomreaktorokból*

* Szilágyi Domokos: Sajtóértekezlet. Versek 1956—1971. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1972.

E játszi szavak alatt gondolat-szakadékok tátongnak. A érzelmi élménytelenség a közismert tárgyakban keres menedéket, azonban az élmény és e tárgyi világ között más kapcsolat nincs, mint a kor, amelynek szónoklata ildomosnak tartotta a meszesgödörtől az atomreaktorig minden „valamirevaló” szó jelenlétét. Hogy ezalól még Szilágyi Domokos sem kivétel, ezt a fenti idézetekben láthattuk.

A második iskola: az En-központúság. Tudatosan vagy tudatlanul, de megpróbál kapcsolódni a „kész” tárgyi és eszmei világhoz, tehát mindahhoz, ami tőle függetlenül létezik, amit jobb híján kötelezőnek érez:

*földközébe kerül a menny,
és földre száll a túlvilág
és föld alá a félelem,*

*és önműködő gépsorok
gyártják már az üdvözülést —
— nénikék, koros férfiak,
ebben hinni, az sem kevés.*

Amint az idézetből látjuk, ez a kapcsolat külsődleges, deklaratív, hitelét veszíti, és így csak egyetlen groteszk következtetéshez vezet:

*— Én játszom ugyan,
de ti
vegyetek komolyan.*

Ekkor még mindig kísért e furcsa azonosulás lehetősége, de már tudja, hogy „a világ / rútul elbánt vele és aztán / cserbenhagyta áldozatát.” Még egy következtetés:

*Elhallgatok. Ti játsszatok.
Én majd örzöm a látszatot.*

Olyan hit, amiben nem hihetett, olyan megoldás, amit nem választhatott, groteszk kifakadás, fájdalom és minden kezdődik előlről, de most egy számára sokkal tágabb térben — önmagában. Sajnos, a gondolat még mindig csak önmagát vigasztalja, és nem éri el a költészetet. Addig, amíg a gondolat önmagában, önmagát vigasztalhatja, reményt kelthet, és azt a külvilággal magyarázni is tudja, amíg az En csak a belső végtelenben létezik, és ezért a „világ” a hibás, addig a túl egyediben és túl általánosságban elvész a tragikum.

*Ah, a Világ! Rohadt dolog.
Nem érdemli meg az Igét. Engem se. Lámcsak, eddig is
megvolt NÉLKÜLEM! s az Ige, az én Igém nélkül!
Hát meglesz ezután is.
Úgy kell neki. S úgy kell nekem!
balek! kis hülye! naivista!*

Ez pedig a fecsegés nehéz iskolája. Nehéz, mert visszaüt, megöli a gondolatot, kiirtja a költészetből éppen azt, amit a magába zárt szellem hozhatna, a megfogalmazást. „Ha a dolog maga tudva van, nem kell a szavakkal erőlködni” — írta Aurelius Augustinus. Könnyű volt neki — mondhatnánk, de könnyű nekünk is, hisz a ki nem mondott szó is ismerős a kortársaknak. Csupán a művészet lesz szegényebb egy gondolattal, csupán az „emberiség”, a „világ” — mi nem, mi halálunkig izgagodunk a ki nem mondott szavaktól. A második magister ezért tévedhetett nyugodt lelkiismerettel:

Most érzem a Végtelent, s tudom, hogy a központja Én vagyok

A végtelen „központja” — még ha heroikus póznak is tűnik — statikus állapot. Innen a többszörös determináltság és tehetetlenség érzete. Ebben a helyzetben a „vágy” az egyetlen mozgás. Az énközpontúság tehát olyan következmény is lehet, ami nem önmagára vezethető vissza, hanem a végtelenre (= Világ, ember, emberiség) és a pillanatra, amiben az egyértelmű szavak nem konkretizálódhatnak, hisz kimondhatatlanok. Ebben a helyzetben az idézetek, a már kimondott gondolatok hangulati válogatása közelíti meg a legjobban azt a tudati, érzelmi állapotot, amelyben a költő vágyait szenvedti. Ugyanez a magister figyelmeztette arra, hogy

a groteszk önmagában a legjobb esetben is csak nevetséges, de nem juttathat el a művészi élményig. Ezért csak a tragikus groteszk elemeket válogatja ki, halmozza, és úgy szerkeszti, hogy a gondolat visszanyerje eredeti, megdöbbentő vizualitását.

A harmadik mester volt a kinevetett, megtagadott, meggyászolt, de elérhetetlen eszmény: megtanította a virágénekekre és arra a szóra, hogy Szép. Angolul, latinul szőlt hozzá, és megtanította úgy magyarul, mint kevés költőt irodalmunkban:

*ajkad mögött piros szekfű
szemed öblén fehér rózsák
rugdald vérem piros öröm
nyugtasd lelkem fehér jóság*

Es megtanította ilyen gyermekmondókára:

*Csigabiga gyere ki
csigabiga gyere ki
csonttőrösdit játszani*

Amint láttuk, az iskolákban azokra az elemi fogalmakra tanították meg, amiket a magisterek értettek (legalábbis érteni véltek!), s egyszerre az oskolatársak rájönnek, hogy nem értenek az egészből semmit, újra kellene magyarázni mindazt, amit a költő összegezett, megtanult, és még azt is, amit megtagadott.

1. *Egyedem-begyedem-tengertánc.*

2. *Hajdú sógor, mit kívánsz?*

3.

a) *Azt instálom, esedezem, óhajtom, kívánom, kérem, követelem, parancsolom, hogy érthető legyen, a betyár, nemjóját!*

.....

b) *... Mi az, hogy érthető? Mindent érteni kell? Igen.*

Csak a kiindulápontra vigyázzunk! Az ismeretlent megközelíthetjük az ismeretek, de a lehetőségek felől is. Az ismeretek hajlamosak arra, hogy csak azt a jövővényt fogadják be, amelyik rájuk üt, logikájukhoz igazodik, kialakult törvények szerint él és ítél. A lehetőségek némi bátorságot és képzelőerőt igényelnek; innen nyílik az érthetőség visszaútja.

Hogyan lesz e magyarázathból vers? Az a magyarázat, amit az imperatívusz félelme kényszerít ki, a legembertelenebb követelménye a művészetnek, tartalma megalázó, formája groteszk: — parancsolom, hogy értsem! Ezért a kényszerű magyarázattal megszűnik a művészet. Az embertelenség viszont örök művész-élmény, minél kevésbé dekodolható, annál érthetőbb:

*Keresem keresem gyötrődöm elaludni nem lehet mert szóban kimondva
tán mégis megfoghatóbb a megfoghatatlan
bár engem ez sem vigasztal de hátha vigasztal másokat
jaj ha tudnátok mennyi szenvedést tudtok okozni akaratlan
ul is — hát még akaratlan
jaj ha tudnátok mi hal meg bennem oktalan észrevétlen fájások miatt
és jaj nem bírom abbahagyni jaj abbahagyni nem bírom jaj
hiszek átmenetileg hiszek az átmenetben tudjátok merre hova tudját
ok ugye tudjátok remélem
jaj röhögni akartam egy jót és látjátok ez lett belőle.*

Es ezzel elérkeztünk Szilágyi Domokos utolsó iskolájához, ahol már ő a magister:

*siratom siratom őket szememből könny folyik alá és elmém kiszikkad siratom
siratom őket akik megloptak
meglop minket minden halál
meglop minket minden halál
átkozom átkozom őket minden holtakat kik élünkben lassúak voltak rám testálni
arcukról minden ráncot agykérgükről minden barázdát.*

Ez már a Fagyöngy, Tripartitum és Zacharias Lichter vidéke, ahol Shakespeare és Catigula a zsolttárokat olvassa. „Ego T. Judaeus, juro per Deum vivum, per Deum sanctum, per Deum omnipotentem...” — amint az írva vagyon a Tripartitum utolsó részének utolsó articululusában, és kiadatta vala Werbőczy 1517-ben, Bécsben Syngreniusnál, szegény Dózsánk után

Meg kell jegyeznünk, hogy egy ökör, mely nem sánta sem

másképp nem hibás 1 gira

Két tehén bornyú nélkül 1 gira

Egy bornyús tehén 1 gira

Négy juh 1 gira

Négy sertés 1 gira

Kanca csikó nélkül 1 gira

Csödör csikóval 1 gira

Kanca csikóval másfél gira

A hátaslovat értéke szerint becsüljük...

Az igazság pedig kétféle: természeti és törvényi.

... Innen azt is, hogy valami igazságos, kétféleképpen értjük: egyszer magánál a dolog természeténél fogva, amit természeti fognak mondunk, máskor az emberek közötti megállapodásnál fogva, amit tételes jognak nevezünk. (Tripart. 43. kiadás, I. 134, valamint I. 1.)

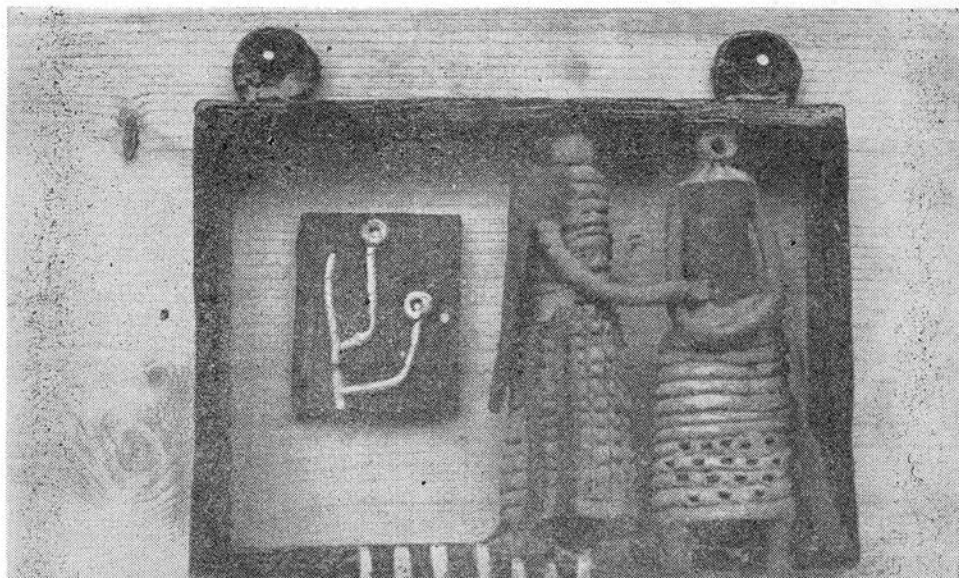
Ezek után mennyit ér a pókos hátasló, a sánta ökör és a hibás csödör? Természeténél fogva értéktelen, de megállapodásunk szerint lehet egy gira. És ez a gira az igazság, amely egy és osztható kettőre: vádló és vádlott, Középkor és Semmi, fedezék és bunker, ürgelyuk és óvóhely; és a történelem mindent kiigazít, mindent vigasztalanul megmagyaráz:

*jawohl — tisztelt áldozat úr félreértés volt az egész
az egész
az egész.*

Ímígyen oskolázott Szilágyi Domokos a XX. században.

ÁGOSTON VILMOS

Kotsis Nagy Margit: Beszélgetés



„Avantgarde” kötet az avantgarde-ről

G. CĂLINESCU—MATEI CĂLINESCU—ADRIAN MARINO—TUDOR VIANU: *Clasicism, baroc, romantism.* — A kötet tartalmazza négy neves szerző tanulmányait a három nagy áramlatról, azok egyetemes és román irodalmi vonatkozásairól, egymáshoz való viszonyokról, történeti, de főleg elméleti problémáikról (George Călinescu: *Clasicism, romantism, baroc*; Matei Călinescu: *Clasic—romantic—baroc—manierist*; Adrian Marino: *Barocul, Clasic, Clasicismul, Clasicitate, Clasic și modern*; Tudor Vianu: *Incepăturile iraționalismului modern, Romantismul ca formă de spirit*). Az írásokat a fogalmak tisztázásának törekvése hatja át és köti össze. Az alapszövegeket román, francia, angol és német nyelvű analitikus összefoglalás követi. (*Dacia*, 1971.)

MATEI CĂLINESCU: *Zacharias Licher élete és nézetei.* — Egy tagbaszakadt, otromba, testén rongyokat viselő koldus járja Bukarest utcáit, környezetét mélyen megvető tekintettel vagy éppen a megszállott révületével; prédikál, misztikus tanait hirdeti, akár a mindenkori Jónások; ő az, aki a nyelvén érzi a romlott, embertelen világ hamuját, egyetlen menedéke hát a hallgatás, az elzárkózás a külvilágtól, a metafizikai isten megközelítése. Az író — úgymond — csak lejegyzí fiktív hőséneke poétikus szóaradatait, költeményeit, aforisztikus megjegyzéseit — így áll össze a könyv, melyet Szilágyi Domokos fordított magyarra. (*Kriterion*, 1971.)

MIKLÓS PÁL: *Olvásás és értelem.* — Pályája kezdetén a szerző elsősorban művészettörténészként vált ismertté, hogy az utóbbi évtizedben érdeklődése inkább az irodalomelmélet felé forduljon. Mostani könyvét — tanulmányokat és

Van-e nagyobb merészséget, vállalkozószellemet igénylő feladat, fokozottabb érzékenységet, többretű apparátust megkövetelő és próbára tevő, mint a mindenkori „mai” művészet első áttekintési kísérlete? Hát még ha ez a művészi jelenségsor maga a proteuszi sokarcúság, a változékonyság; ha lételeme, *conditio sine qua non*-ja a meghökkenés, a hadüzenet minden megszokottnak, kiszámíthatóknak, kényelmessé válnak? Mégis, mindezek ellenére, vagy éppen mindezekért — van-e izgalmasabb, kihívóbb feladatsor, megoldásra ingerlőbb kérdéskomplexum, mint mindaz, ami az avantgarde-hoz kapcsolódik?

Fogalomtisztázó, tudományos rendszerező szándékkal fellépni — ebben az esetben — az erőfelesztés hálátlanságának iskolapéldája lehet. Maximális igényeket támaszt a vállalkozóval szemben: sokoldalú előtanulmányokat, kritikai érzékenységet, fogékonyságot és szemlélődő tárgyilagosságot egyszerre. Ugyanakkor minimálisan biztosított feltételek közt, kísérleti fokon álló eszközök birtokában kell szembesülni a feladatokkal. Fogalmakat tisztázni, azok alá- és fölérendeltségi viszonyainak pusztá feltételezése alapján; határokat megvonni, miközben azok elvi alapját is a gyakorlatból kell visszakövetkeztetni — akár a művészeti ágak közti határokról legyen szó, akár az irányzatok, mozgalmak, folyamatok időhatáiról, akár „kezetek” és „végek”, jelenségek összetartozásainak és összenem-tartozásainak kérdéseiről.

Szabolcsi Miklós tisztában van vállalkozása* követelményeivel, az üttörő jelleg kockázataival. Nem először néz szembe az avantgarde-jelentette komplex problematikával, még csak nem is az AILC (Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság) 1967-es belgrádi kongresszusán megtartott előadásakor, majd az ezt követő moszkvai, prágai, budapesti szimpozionokon. Vagy egy évtizeddel ezek előtt, a József Attila szabad versei körüli viták idején, majd a *Tűztánc*-antológia jelentkezésekor is a költői formabontás elvi és gyakorlati kérdései foglalkoztatták. S nem csupán üléstermeken belül, hanem onnan kilépve, párizsi, belgiami, skandináviai útjain — az utcákon, kiállításokon nyitott szemmel járva, itthon is a renghagyó fiatal tehetségekre, műfajok születésére figyelve — mindezt, a korszakunk levegőjében rezgő kihívást fogta és közvetítette.

Különös ellentmondás vállalása már az is, hogy a Gondolat Kiadó sorozatában (*A líra ma, A dráma ma, A színház ma, A film ma* stb.) éppen ez, a „maiság” jegyeit, komplexitását mintegy sűrítetten tartalmazó s a művészet minden területére kiható szélsőséges változások áttekintése — a legvéko-

* Szabolcsi Miklós: Jel és kiáltás. Gondolat. Budapest, 1971.

nyabb, legszerényebb kis kötet: „zsebkönyv“. Ez a „formai“ alkalmazkodás a korhoz és emberéhez, a könnyenkezelhetőséghez — tárgyához: az avantgarde-hoz idomul; a pillanatnyilag elérhetetlen teljességigénnyel szemben a könnyedséget, idővel lépést-tartást választja. Atlátva a feladatban rejlő csapdákat (besorolni a besorolhatatlant, határolni a határtalant, fogalmak közé szorítani a fogalmi kereteket elvből szétvetőt), azokat sem egyből megoldani, sem megkerülni nem akarja.

Igy, gyakorlatilag — magyarul elsőként, s a marxista szempontok elsődleges érvényesítésével — a sokágú, széles körű felmérés, a jelenségek számbavételének feladatát tűzi maga elé, egyesítve a leltározást a rendezéssel, a csoportosítást a kritikai különbségtévesztéssel, a művészet- és irodalomtörténet megillető helyeinek óvatos kijelölésével, körvonalazásával; s mindezt a felvetődő elvi kérdések megfogalmazásával — végül a felsőfokú ismeretterjesztéssel.

Vállalt feladatának lényegéhez tartozik a számvetés *marxista* jellege. Egyik főérdeme éppen az, hogy miközben a fontosabb külföldi művészek mellett az elméletírók tevékenységét is a legutóbbi időkig számba veszi (a fejezetek végén álló válogatott bibliográfiák mellett hasznos segédeszköz lehet a nyomába lépő, későbbi tanulmányírók számára is a mellékelt betűrendes lexikális jegyzék), szembenéz a marxizmus és avantgarde kapcsolatának múltjával, tanulságaival is. A szélsőségektől óvakodva, mind a merev elutasítás, mind a kritikátlan befogadás végleteit elkerülni törekszik. Az elrendezés, áttekintés vezérelve a történetiség, mely — különösen a folyamat két nagyobb szakaszának megállapításánál, az „avantgarde“, illetve „neoavantgarde“ elhatárolásánál — meggyőző és eligazító rendszerezési alpnak bizonyul. Lehet vita tárgya, hogy az első (az „eredeti“) avantgarde-mozgalom „lehiggadása“ 1935-től vagy 1938-tól, esetleg 1930-tól (Bojtár Endre) számíthat-e, de a nagy korszakolás: az 1905—1935-ös első virágzás, majd az 1945—1960-as közjáték, újrakészülődés után az 1960-tól napjainkig tartó újra- vagy másodvirágzás megkülönböztetése evidenciaként hat. Kétségtelen, hogy az „általában meghatározott esztétikai, filozófiai, sok esetben politikai programmal bíró áramlatok, irányzatok“ két nagy vonulata alapjaiban, eredetében összefügg a két világháború internacionális fordulataival, forrásvidékével; okait, kezdetét, virágzását, majd módosulásainak indítékait joggal keressük a technika ugrásszerű fejlődésében, a századforduló, a század eleje óta bekövetkezett gazdasági, társadalmi változásokban. Kétségtelen, hogy összefügg, de milyen módokon? A folyamat kezdetének, okainak feltárása, az egyes jelenségek belső kapcsolódásainak rendje: a *tipizálás* lehetősége s végül az avantgarde művészet, irodalom *helyének* kijelölése a művészet-, illetve irodalomtörténetben — csak néhány a tárgyfelvetette fogas kérdések közül, melyeknél a helyeselt gazdasági-történelmi kiindulás csupán általános körvonalazást, a kezdet kezdetét jelentheti. Nem véletlen, hogy az alapvetően elismerő kritikák visszatérő motívuma elsősorban az

TÉKA

kritikát, műelemzést és irodalomtudományi eszme-futtatást — bevallása szerint az olvasás népszerűsítésének szolgálatául szánta. Munkálkodásának elsődleges célja hozzájárulni egy olyan szocialista tömegművelődés kialakulásához, amelyben a gépesített mass media mellett a hagyományos értékek kultúrája is megéli helyét. Ezért tanácsol gyorsolvasást és műközpontú elemzést, ezért foglalkozik az információözönnel, a szoros olvasással, a művek belső megközelítésével, tömören szólva: az olvasási kultúra terjesztését és fejlesztését szolgáló, elméleti és gyakorlati kérdésekkel. (*Szépirodalmi Könyvkiadó, 1971.*)

TÓTH ISTVÁN: A Nemzeti Parasztpárt története (1944—1948). — Egy sajátos magyarországi alakulatról van szó, az 1939-ben Makón — a Maros egy kompján illegálisan megalakult Nemzeti Parasztpárt-ról, melynek szellemi előkészítésében, majd vezetésében a népi írók balszárnya játszott nagy szerepet. A könyv szerzője az osztályharc, az antifasizmus, majd a szocialista hatalomszerzés és megerősödés szempontjából ítéli meg a polgári pártokkal, a kiszgazda-mozgalommal és a szociáldemokráta vezetéssel egyaránt szembekerülő, majd több-kevesebb következetességgel a kommunistákkal szövetekező radikális szegényparaszt-mozgalom alakulását. A Bajcsy-Zsilinszky Endre nevével megjelenő *Szabad Szó* hetilap története kíséri végig ezt a politológiai értekezést, s ha már szó van itt jobbszárny (Kovács I.), középpont (Veres Péter) és balszárny (Erdei Ferenc, Darvas József) árnyalt megkülönböztetéseiről, kiegészíthetjük a palettát az-azal a segítséggel is, melyet a világháború alatt a balszárnynak Józsa Béla, Kovács György és Nagy István is nyújtott (e könyvvel szinte egyidőben jelentek meg nálunk

TEKA

románul Józsa Béla *Szabad Szó*-beli cikkei). Érdekes a népi frók, a népi kollégisták feltárt szerepe, a földreform, majd a szövetkezeti elmozdítása, végül az ellentmondások kiütközése, mely a párt feloszlásához vezet. A könyv idézi Erdei Ferenc távlatnyitását (1946): „Két út van. Egyik a kapitalistáké, a másik a kelet-európai szocialista népeké, de ezen belül az útnak egész sor változata van. És mi a saját utunkon megyünk.“ (*Kosuth*, 1972.)

BANNER ZOLTÁN: Csillagfaragók. — Mámorítóan szép látvány és olvasmány ez a népi alkotókról, naiv művészekről és a tudatos népi törekvések regeneráló hatásáról; a könyv sikerének titka nem az egyszerű tényközlés, hanem az a lírai ihletés, mely a kézművesség mélyen emberi közvetlenségét, cselekvő pátozsát művészettörténeti, sőt világlátó képbe tudja emelni. A szerző rákérdez az erdélyi fejedelmek kőpíróira és kőfaragóira, s válaszul utódaikat fedezi fel a mai székelyföldi vagy máramarosi mesterekben. Bandi Dezső iparművészeti iskolájáról, Péter Dezső népi bútortervezéséről nemzetközi összehasonlításokban kapunk értékelést. Meglepő a bemutatott mai „csillagfaragók“ száma, főleg a Kalotaszegen és a Székelyföldön. Példáikból a szerző a jövőre következtet: a népi alkotás nem elvágyakozó nosztalgia, hanem ellenkezőleg, az emberi egyéniség kifejezéstéchnikájának korszerű megújodása. Kulcsot találunk itt Vida Géza és Szervátiusz Jenő törekvéseinek megértéséhez, s a népi kultúra térhódításában a széria-giccsel szemben felfedezzük mindama elemi tényezőket, melyek az embereket újra „egyszerre kapcsolják földhöz és világegyetemhez“. Erdély sok száz mai kőpírója és faragója, sok

avantgarde művészi besorolásával kapcsolatos elégedetlenség.

Szabolcsi Miklós a szocialista realizmus és a „nyilvánvalóan selejtes, giccsirodalom“ között, a „köztes területen“ jelöli ki az avantgarde helyét. Ez a meghatározás egyrészt túl általános, másrészt a két vélet megjelölése különösen, más-más síkon (rendszerben) mozog, s így a kettő közöttiség pozíciója nem tisztázó értelmű. Az is kérdéses, hogy a „selejtes, giccsirodalom“ és „a szélsőségesen konzervatív irodalom“ mennyiben és hogyan érintkező két kategória, de még hangsúlyosabbnak látszik ez esetben az, hogy az egyes irányzatokon belül meglevő (talán valamennyi irányzaton belül létező) minőségi skálát — selejtestől kiválóig, mintaszerűig, illetve, más szempontból, konzervatívól haladó szelleműig — élesen elválasszuk az egyes irányzatok közötti, másnemű különbségektől. Kiemelt módon válik ez az avantgarde esetében elsődlegessé. Hiszen az eredeti művek és utánzatok közötti eltérés, az alkotás értékű és a pusztán sematikus jegyeket majmoló ál-művek mindenkori különbsége talán egy művészi irányzaton belül sem kerül annyira előtérbe, s nem öit olyan megtevesztő formákat, mint éppen az avantgarde jelenségeknél. Ahogy ezt a szerző is többször megjegyzi: „...egyre nehezebb elválasztani az igazat a talmítól, a divatszertűt a maradandótól, a valóban fontosat az epigontól; az elválasztás nehézségeit a formai-technikai jegyek még csak fokozzák.“ Másutt: „A divatszertű, a csak-feltűnést-kereső magatartások ezer változata fejlődött ki a vásznat késsel hasagató Fontanától a hulladék-kiállító Armanig, az anart, a nem művészet, a természetbe-belelépelt művészet hirdetéséig.“

Valamennyi művészettörténeti, irodalomtörténeti stílus vagy irányzat alkotásainál tapasztalhatjuk, hogy azok legjava, remekművei mutatják fel legkoncentráltabban az illető stílus vagy irányzat jellemző jegeit, a többi, más stílusoktól megkülönböztető vonásokat. Ugyanakkor olyan értelemben is eligazítóak, hogy legkarakterisztikusabban képviselik a korszak egészéhez, elődeikhez, utódaikhoz való viszonyuk lényegét is; egyben keletkezéstörténetük, társadalmi okaik felkutatásához is a törvényszerű megtestesítő, sűrítő példát szolgáltatják. S ahogy a klasszicizmust például Racine *Britannica*, a romantikát Hugo *Hernanija* jobban, meggyőzőbben és lényegesebb belső-külső összefüggéseket felmutatóan szemlélteti, mint az irányzat jelentéktelenebb alkotásai, divatszertű tömegtermékei, úgy az avantgarde sodrában létrejött művekre ez fokozottan érvényes. Úgy tűnik, hogy a tényleges avantgarde-nak nevezhető, eredeti művek és az avantgarde divatjelenségek alapvető elválasztása nélkül nehéz különbséget tenni a lényeges és lényegtelen jegyek között; kiemelni a kísérőjelenségek, a felvett modorosságok, mindenáron modernkedés jelei közül az eredeti áramlatot (ha van), a történelmi indítékra utalót. Nehéz, ha nem éppen lehetetlen. Úgy látszik, mintha e nélkül az alapvető, s végső fokon esztétikai minősítést jelentő

mozzanat nélkül az egyes avantgarde jelenségek összetartozása és különbsége, *tipizálása* is alig volna elképzelhető; s mintha az alapvető esztétikai különbséget figyelmen kívül hagyo vagy elmosó csoportosítás is félrevezető lenne. (Például az „individuális-romboló“, illetve „kollektív-építő“ lázadások megkülönböztetése.) A neoavantgarde négy fajtájánál is ez a kétség kísért („technokrata“, „anarchisztikus-szélsőséges kiáltás“, „szervezett munkásmozgalomhoz közeledő“, és a „végletes kétségbeesést hirdető“ típus). Ez utóbbi csoportosításnál a már említett, más-más rendszer szerinti besorolás, a szempontok különmeműsége is zavaró. A reprezentatív alkotások, irányok kiválasztásával, az esztétikailag mérhető, illetve nem mérhető jelenségek elkülönítésével, egyben a lényeges, meghatározó jegyek kiemelésével talán az *elődökhöz* való viszony, a keletkezés, a történelem talajához fűző *okszági* kapcsolatok is egyértelműbben tisztázódhatnak.

Természetesen mindez már eljövendő feladatok sokaságát jelzi. Mindazt, amit ez a kis könyv nem tűzött és nem tűzhetett maga elé. Utolsó fejezetének címe: „Nyitott kérdések“, jelképesen is értelmezhető. Szabolcsi Miklós vállalja a kérdésfelvető, kísérlet jellegű munka hátrányait. Így voltaképpen vitatható állításai is tanulságosak, s ismét választott témájához hasonulnak. Provokációt fogad el, és tovább-provokál. Ösztönzések nyomában tovább-ösz-tönöz.

Széles Klára

Uuno Kailas

(1901—1933)

Ugyanaz a kor, mint a Csokonaié, harminkét esztendő, s ugyanaz a betegség, mint a Csokonaié, a tüdőbaj.

Élete utolsó tíz esztendejében írta azt az öt verseskötetet, amiért ott ragyog Suomi égboltján. Az öt kötet: *Tuuli ja tähkä* — A szél és a kalász (1922), *Purjehtijat* — Csónakázók (1925), *Silmästä silmään* — Szemtől szembe (1926), *Paljain jaloin* — Saru nélkül (1929), *Uni ja kuolema* — Az álmom és a halál (1931).

„Az ő költészetének hangskálája nem széles“ — írja róla Tarkianen. Szerelmes versek, hazafias versek, egy-két ballada, szatírák.

A hangskála nem széles, de az érzés és a gondolat mély. Mi foglalkoztatja Uuno Kailast? A sorshoz való viszony. Legtöbbit használt szava talán a Kohtalo. S mit jelent? Sorsot, végzetet, halált. A költő bátran viseli, amit a végzet ráért. Bátran szembenéz a halállal. Pessimista, de magatartása markáns pesszimizmus. Inkább felemel, mint letör.

Uuno Kailas úgy látja, hogy a testünkhöz bilincselte fájdalmas léleknek csak a művészi szépségek

TÉKA

ezer szövő-mintázója Európa és a nagyvilág elismerő tükrében villan elénk, s az eredményhez hozzájárul a két segítőtárs, Bandi Dezső és Szabó Tamás fotóművésze is. A kötet szép kiállításáért Bálint Lajost illeti dicséret. (*Kriterion*, 1972.)

MOCSÁR GÁBOR: Ki vágta fejbe Hudák elvtársat? — Nem a szokványos krimi-paródiák egyikét írta meg Mocsár Gábor, hanem olyan szatirikus krimit, amelyben az izgalmakat nem a váratlan fordulatok, a nyomozás telitalálatai adják, ellenkezőleg, e baktatófalvi „krimi“ során kiderül, hogy szó sincs bűntényről, igenis van azonban társadalmi fonákságokról. A nyomozó és a gyanúsítottak bemutatása jó alkalmat nyújt a kitűnő humorú szerzőnek, hogy ötletesen vezessen végig egy mai falun, feltárja az emberek közötti viszonyokat. Társadalmi regény? Szatirikus krimi? Krimi-szatíra? Mindenképpen kellemes, hasznos, értékes olvasmány. (*Magvető*, 1971.)

GARY A. STEINER: Az emberek televíziót néznek. — A mass media leghatásosabb eszköze, a televízió hatalmas az irodalma, hiszen Amerikában könyvalakban jelenik meg mindaz, amit a könyv — állítólag legveszedelmesebb — ellenfelének félrónak. Az angol nyelvű mű fordítása nagy — és bizonyos mértékben általánosítható — amerikai tanulságok megismertetését szolgálja: hadd tanuljunk végre a más kárán. Mikor Amerikában megjelent a tv, „sűrű igénybevétel“ az újdonság hatásának tulajdonították. Aztán megszűnt újdonság lenni, s maradt a „sűrű igénybevétel“. (Nálunk az újdonság tényező is még mindig hat, s hátravan még a színes technika nívuma; szóval a Gutenberg-galaxisban nem ért még

TÉKA

véget a „betolakodók“ fenyegetése.) „Lehet, hogy a tv-nézés valamiféle szenvedély jellegét öltötte, amiért reggel utaljuk magunkat; de ha eljön az este, újrakezdjük.“ Megállapították, hogy az igényesebbek általában kísérletet tesznek a „rossz szokástól“ való szabadulásra (de sokan csak mondják, mert úgy illik). A tv — dicséretére válik — mindenben megnyilvánuló hatékonyságával agitál önmaga ellen is. Mégiscsak ki kellene találni — ha nem volna. (Az MRT Tömegkommunikációs Kutatóközpontjának kiadása, 1972.)

VARGA ZOLTÁN: Eláll az eső. — E kötet legjobb írásainak szintere a szenttelen történelem s benne a gondolat és lélek sejtelmektől és az ésszerűség páncélzatától határolt világa. Varga ihletője és mindenkori témája a „szellemerkölés“ és a valóság drámai küzdelme, alkotói módszere a szinte észrevétlen átvezetés az egyediből — képleteség útján — az általánosba, szemléletmódja pedig az észleletet elemeire bontó, majd újra egy gondolatba sűrítő, kettős prizmarendszerként működő látás. A kortörténetivel egybefonódó lélektani törvény mágneses erővel rendezi maga köré cselekmény és jellemábrázolás elemeit. Epikus nyugalmú írások ezek, legjava az aforizma és a klasszikus szatíra telibe találó erejével vetekszik, s ethoszukban megéjtően tiszta szöveg- és történetkörnyezetben érvényesül. (Forum, 1972.)

KISS JENŐ: Rovásírás. — „És egyéb feljegyzések“ — így a sejtelmes alcím. Naplót sejtet, s az is talán ez az elegáns köntösben megjelent epigramma-sorozat. A tartalomjegyzék három füzetbe sorolja őket, bár némelyikük — igazi rovásírásként — nemes és tartós

és a szerelem adhat vigaszt. Ezért írja:

*Kellenek az új s új álmok,
kik játszanak tovább velem,
hintáztatnak a csillagok
sugarából font kötelen.*

(A kis szobám ajtajában)

Egyfelől tehát az értelem, amely sötétben látja a világot, másfelől a szív, amely lángol és izzik a valóltalan valóságokért. Ez Uuno Kailas költészete, Uni ja kuolema. Álom és halál. Az álom nála azt jelenti, amit Adynál az új ló.

Meglepő, hogy mennyi gondolat- és motívum-egyezés van Uuno Kailas és Ady közt. Lássuk csak:

Ady:

*Halál leseng e nyári napon,
Mintha én feküdnék bölcsődben,
Kicsi fiam,
S álom-arcockád cirógatom.*

(A fiam bölcsőjénél)

Uuno Kailas:

*Csak te maradsz meg belőlem,
lelkem fattya, édes álmom,
szemeidben ott ragyog az
én örökkévalóságom.*

(Kicsi fiam)

Ady:

*Add nekem a te szemeidet,
Hogy vénülő arcomba ássam,
Hogy én magam pompásnak lássam.*

(Add nekem a szemeidet)

Uuno Kailas:

*Az én arcomból feléd most a te
kegyetlen szemeid intnek.
Szép bús szemekkel nézel vissza te.
Elcseréltük szemeinket.*

(Elcseréltük szemeinket)

Ady:

*Megyek, megyek: ez a Halál,
Tudom, tudom: ez a Halál.
Felöltözök, ajtót nyitok
S a küszöbön utamba áll,
Óh, be bolond, halálos éj.*

(Bolond, halálos éj)

Uuno Kailas:

*Ajtóm, ajtóm, mért engedted
az ős-Nornát közelembe,
de megbomlott, de megbomlott
körülem a világ rendje.*

(A kis szobám ajtajában)

S az is meglepő, hogy a *Kőműves Kelemenné* című székely népballada párja megvan Uuno Kailasnál. Csakhogy itt Déva vára helyett harang van, befalazott asszony helyett pedig forró kazánba dobott kislány.

Uuno Kailas Heinolában született. Egyetemet végzett. Költő, újságíró.

A mi népünk szemében — még tán ma is — a költő csak amolyan lebecsült tintanyaló. Nem így a finneknek. Ők tudják, hogy népből nemzetté válásukat az íróknak, költőknek köszönhetik. Meg is becsülik őket. Ennek a megbecsülésnek kétféle formája van: vagy társadalmi segítségadásban mutatkozik meg (egyetemi tanárrá választják őket; Helsinkiben a Művész-házban lakhatnak három-négy szobás lakásokban), vagy az egyéni sorsuk feletti sajnálkozásban. Ez utóbbi járt ki, sajnos, a legnagyobbak közül Aleksis Kivinek, Eino Leinónak — és Uuno Kailasnak is. Aleksis Kivi, a *Hét testvér* című regény szerzője az éhségtől, nyomorúságtól megőrül, Eino Leino a kocsmák padjain birkózik az ós Kajánnal, Uuno Kailas pedig Olaszországban, Capri szigetén meg Nizzában foltoztatja rongyos tüdejét, onnan megy el harminckét éves korában a halál forspont-szekerén.

Gellért Sándor

Mills hatalom-szociológiája

A huszadik század amerikai szociológiáját kevésbé ismerjük. Még kevésbé annak kritikai vonulatát, s alig e kritikai szociológia egyik legérdekesebb és legeredetibb egyéniségét, C. Wright Millset. Hazai viszonylatban a *Sintese sociologie* (Szociológiai szintézisek) sorozatban megjelent újabb kötet* az első átfogó tanulmány, mely az amerikai gondolkodó munkásságát ismerteti.

Művei nálunk eddig még nem jelentek meg. A recenzenst ez a továbbiakban arra szorítja, hogy az ismertetés úttörő érdemeit elismerve (hasonló próbálkozást magyarul is szívesen látnánk!), C. Wright Mills bemutatásának szenteljen nagyobb teret.

Alakja igen vitatott, különösen honfitársai körében. Ennek egyik fő oka talán abban keresendő, hogy felfogása Gitta Tulea szerint nem illeszkedik be az amerikai irányzatok egyikébe sem. Nem sorolható sem a nagy elméletek (Grand Theory), sem az empiria képviselői közé. Helyének körvonalazását a szerző mégis megkísérli, párhuzamot vonva Mills és a szociológia klasszikusai, Mills és a kortárs polgári szociológia, valamint a marxista szociológia között.

A tanulmány szerzője felhívja a figyelmet arra, hogy Mills a szociológus és általában az értelmi-

TÉKA

anyagra: fára, kőre kíváncsozik inkább, mint mulandó papírra. Nemesek és tartóság a gondolatok is: „Van, ami úgy enyém, akár nevem / Ne add kegyként azt, mi kijár nekem” — követeli a költő, szószólójaként minden embernek, akár tudja, akár nem, mi jár neki. Nem titkolja, hogy az abszurd a valóság tartozéka, nem a képzeleté (*Abszurd*), a képtelenség pedig le nem vont konzekvencia, tény és képzet groteszk ellentéte (*Képtelenségek*). Árkossy István borítója, a formátum, a papír, a nyomás könyvkiállításra méltó remekké sikerítette ezt a kötetet. (*Dacia*, 1972.)

EPERJESSY KÁLMÁN: Városaink múltja és jelene. —

Eperjessy Kálmánnak a magyar településtörténet kiváló kutatójának 1966-ban jelent meg *A magyar falu története* című munkája. Településtörténeti kutatásának betetőzése, előző munkájának folytatása a jelen könyv. A szerző azoknak szánta munkáját, akiknek városuk gazdasági-építészeti fejlesztése és kultúrájának irányítása a feladatuk, de együttal a városok iránt érdeklődő nagyközönségnek is. Könyve — mely az eddigi magyar várostörténeti kutatások szintézise, kiegészítve saját kutatásaival — ezeknek a célkitűzéseknek teljes mértékben meg is felel. Így munkáját hasznosan olvashatják a városvezetők, a várostervezők, a várostörténet kutatói, és hasznosan olvashatja a nagyközönség is. A kitűnő papíron nagyon jól érvényesülő sok szép városlátkép, városalaprész, városrészlet, régi térképrészlet, valamint néhány régi viseletet ábrázoló kép teszi szemléletesé ezt a munkát. A Műszaki Könyvkiadót a legnagyobb dicséret illeti Eperjessy Kálmán kötetének igen szép kiállításáért. (*Műszaki Könyvkiadó*, 1971.)

* Gitta Tulea: C. W. Mills. Editura Științifică. București. 1972.

TÉKA

JORDÁKY LAJOS: Janovics Jenő és Poór Lili. — Akik ismerték őket, azokban eltűnt időket idéz ez a könyv. Akik nem ismerték, most szembeisíthatják a legendát a valósággal. Nem mintha deheroizálni akarna Jordáky Lajos könyve. A nimbusz megmarad színház-történetünk Philemonja és Baucisa körül. Csak évtizedes kutatómunka vasszorgalmával összegyűjtött életrajzi adatokat nyerünk a nagy igazgatóról, akiben a színházművész a rendezővel, a tudós a menedzserrel párosult. S a nagy színésznőről, kőszívű királynők felejtethetetlen alakítójáról, akit azonban a szerző Vassza Zseleznova szerepében lát a legnagyobbnak. Janovics Jenő és Poór Lili pályája közel fél század az alapításának száznyolcvanadik évéhez közeledő kolozsvári színház történetéből. Így aztán Jordáky Lajos színeszi arcképnek nevezett tanulmányából a kolozsvári színház történetének eseményekben leggazdagabb szakaszáról is képet alkothatunk. (*Kritérium, 1971.*)

MERVYN BRUXNER: Muzsikuss akarsz lenni? — Vékonyka könyv a Mervyn Bruxneré. Látszólag semmiben sem különbözik az ifjabb olvasóknak szánt, a zene népszerűsítésével foglalkozó kiadványoktól. Pedig nem „népszerűsít”. Ellenkezőleg, levél-sorozatában ismerteti mindazt a nehézséget — és valljuk be: szépséget —, amit a zeneszerző, a karmester, a szólista, a zenetanár, a zenekritikus, sőt a zenehallgató munkája jelent. Miközben óva inti fiatal barátját a zenealkotással kapcsolatos tévhiték eredményeként kialakított, felületes ítéletektől, ő maga egy sereg hasznos, gyakorlati tanáccsal, intő figyelmeztetéssel szolgál a zene megközelítésének bármelyik módzatára vonatkozólag. Réber László kedves és kifejező illusztrációi fo-

ség szerepének hangsúlyozásával a francia felvilágosodás hagyományait követi. De a millisi elmélet több eleme, s annak központi kategóriája, a hatalom fogalma Max Webertől ered. Mills azonban nemcsak a kérdések fölvetésében, de humanizmusában is aktívabb.

Erelődésének fontos állomása a marxizmus. Ha nem is jutott el alapvető tételeinek teljes megértéséhez, arról meg volt győződve, hogy az igazi szociológia csak a marxizmus keretei között képzelhető el.

Mills felfogásának részletes ismertetése alapján véve három művének: a *The Power Elite* (Az uralkodó elit), a *White Collar* (Fehérgallérosok) és a *The Sociological Imagination* (Szociológiai képzelet) ismertetésére épül. Ezek mindegyike rendszerének egy-egy állomását jelzi.

Az „uralkodó elit” elmélete az amerikai társadalom konkrét elemzésének eredményeként született. Mills a társadalom struktúrájának meghatározó elemét a hatalomban látja. A hatalom birtokosa a társadalom elitje, egy olyan zárt kaszt, mely az amerikai társadalomban vezető szerepet tölt be. Mills megállapításait konkrét megfigyeléseire, a valóság történeti elemzésére alapozza. Végső soron az amerikai demokrácia formális jellegének megállapításáig jut el. Szerinte a hatalmi elit konzervatív álláspontra helyezkedik saját hatalmának megerősítése érdekében. Mills a hatalmi elitet Pareto, Mosca, Ortega y Gasset értelmezésétől eltérően nem tekinti a társadalom pozitív erejének. Ez a hatalmi elit a tömegkommunikációs eszközöket használja fel egy hamis, torz társadalomkép közvetítésére, a tömegek manipulálására, saját pozíciójának erősítésére. Az elitel szembenálló „tömegtársadalom” Mills felfogásában más tömegelméletekhez képest konkrétta válik. Az irracionalista „tömeg”-felfogással szembenállva, Mills a tömegtársadalom eredetét a hatalomnak a tőkésállam vezető köreiben való koncentrációjában fedezi fel.

Az amerikai társadalom sokkal finomabb, árnyaltabb képét nyújtja a „fehérgallérosok”-ról szóló elméletében. A „középosztály” társadalmi pozíciójának meghatározottságában a gazdasági tényezők mellett a hatalom, a státus, a presztízs, a foglalkozás meghatározó jellegét emeli ki. Értékes ez az elemzés, mert rávilágít e réteg történetiségére, majd horizontális és vertikális struktúráját vázolja. A „középosztály” vertikális elemzése során megrajzolja ennek strukturális modelljét, egy négy-szintű piramist, amelynek csúcán a menedzserek, a hatalom kezelői, alapján a kereskedelmi alkalmazottak helyezkednek el. A tanulmányban vázolt piramis-modell ellentmond azonban a társadalom totális struktúra-modelljének.

Mills az amerikai társadalom számtalan megfigyelhető jelenségét elemezte, így az intézményszerű bürokratizmust mint az ipari társadalom tipikus velejáróját, a munkában való elidegenedés tömegjelenségét. Gitta Tulea mégis helyesen állapítja meg, hogy Mills nem ismerte föl a forradalmi harc szükségességét.

A tanulmány utolsó fejezete Mills szociológiai is-

meretelméletét vázolja. Mills nem követi ezen a téren sem az empirikus, sem a funkcionalista iskolát, új státust keres a szociológiának. A társadalom valós struktúráját a szociológiai képzelet (sociological imagination) elméletével és módszerével kívánja feltárni. Ez a makro- és mikro-szint egységbe vonását jelenti. A társadalmi haladásban Mills különleges szerepet szán a szociológusnak. A társadalmi elmélet és gyakorlat kiépítésében szerinte az értelmiségnek harcos, aktív magatartást kell magáévá tennie.

Mills a hatalmat a megismeréssel hozza kapcsolatba. A hatalmi döntések a valóságnak megfelelők kell hogy legyenek. Ezért szeretné Mills a szociológiát beépíteni a politikába.

A tanulmány rámutat az amerikai szociológus felfogásának túlhaladott oldalaira is. Sok kérdés természetét helyesen látja, megoldásai mégsem mutatnak túl társadalmán. Kérdés, hogy a ráció, a megismerés képes-e gyökeresen átalakítani a társadalom struktúráját. Bár a forradalom, a munkássztrálya nem kapott helyet elméletében, Gitta Tulea úgy véli, Mills előbb vagy utóbb eljutott volna ezek megértéséhez is.

Neményi T. Ágnes

Moby Dick — „roppant rémmese” egy fehér bálnáról

Herman Melville 1851-ben keletkezett világhírű regénye, a *Moby Dick*, már 1929-ben eljutott hozzánk. Első magyar fordítása a *Dráma a tengeren* hangzatos címet viselte. S ha figyelembe vesszük, hogy a regény majdnem hetven évig az ismeretlenség homálya rejtgette, s csak az első világháború után fedezték fel újra, akkor a tolmácsolás gyorsaságát illetően nem panaszkodhatunk. 1958-ban Szász Imre elkészítette a korszerű Moby Dick-fordítást is, Budapesten a Móra Ferenc, nálunk az Ifjúsági Könyvkiadó jelentette meg. 1963-ban a Szépirodalmi Könyvkiadó *Olcso Könyvtár* sorozata újra elárasszta a könyvpiacot Moby Dickkel. Majdnem minden serdülőkorú, kalandvágyó ifjú beszerezte ezt az érdekes kötetet.

De mi is okozta a könyv reneszánszát? 1920 óta tucatjával jelentek meg az Egyesült Államokban a Melville-monográfiák, a Moby Dick-elemzések. A regény szent szöveg lett, egyetlen mondatán a kritikusok éveken át vitakoznak. Ez pedig lehetetlen volna egyszerű kalandregény esetében. Olvasói az 1920-as években éppen arra jöttek rá, hogy ez a művelt amerikai tengerész számos egyszerű tengerész-kalandregénye mellett írt egy bonyolult remekművet, mely ugyanúgy izgalmas történetet mutat be, mint korának divatos irodalma, de többet akar adni, mondanivalót rejt a sorok közé, a világ-

TÉKA

kozzák ennek az okos és szépen kiállított könyvecskének a hatékonyságát. (*Zeneműkiadó, 1971.*)

Írószemmel 1970. — Irodalom és valóság kapcsolata egyre inkább írók és olvasók érdeklődésének középpontjába kerül. Az már régen nem vitás, hogy az irodalmi riport és irodalmi szociográfia előiskolája nélkül nehezen lehet elképzelni fajsúlyos, kiemelkedő szépirodalmi alkotást. Vita tárgyát képezheti viszont ma is az, hogy mit értünk a riport és szociográfia irodalmiságán. Az *Írószemmel 1970* című antológia példaként szolgálhatna egy szakember számára e kérdések elméleti érvényű tisztázására is. A valóságismeretét bővíteni kívánó olvasó ugyancsak szívesen veszi kézbe ezt a kötetet, melynek borítóján olyan ismert magyarországi írók nevét olvassa, mint Darvas József, Galgóczi Erzsébet, Cseres Tibor, Moldova György, Csurka István, akik nem ítélik rangon alulnak a riportírást, sőt képességeik legmagasabb művészi szintjén művelik, s olyan állampolgári elkötelezettséggel vállallják, mellyel író, olvasó, irodalom s szociográfia egyaránt csak nyerhet. 1970-ben egy ország legkülönbözőbb rétegeit foglalkoztató gazdasági, politikai, erkölcsi kérdéseket — gondokat, eredményeket — ismerünk meg az antológia 28 írásából. Az előző, hasonló kötet sikere adta az ötletet, hogy ezután évente lásson napvilágot egy-egy ilyen riportkötet, a sok folyóiratközleményből a legmértöbbak válogatása. (*Kosuth, 1971.*)

Eposz a Szamoson. — Román és magyar nyelvű bővített szöveggel, valamint angol, német, francia és orosz rövidített szöveggel, gazdagabb képennyaggal újból megjelent az *Eposz a Szamoson* című gyűj-

TÉKA

teményes képesalbum. A második kiadás nem egészen egy évvel az elsőnek a megjelenése után került a könyvüzletekbe; s ha ez a körülmény nem is lehet teljes érvényű és minden szempontból pontos értékmérője a szóban forgó munkának, a kétszeri sajtó alá rendezés gyors egymásutánisága cáfolhatatlan bizonyítéka a kiadvány iránti fokozott érdeklődésnek. A gyűjtemény — mint ismeretes — az 1970. május—júniusi árvízkatasztrófa krónikája. (*Cronica Sătămăreană* és *Szatmári Hírlap*, Szatmár, 1971.)

PLATÓN: Szókratész pöre — Levelek. — Bár Stefan Zweig nem számítja az emberiség „csillagórái” közé azt az órát, amelyben Szókratész a mérgepohár kiürítése előtt tanítványaival elbeszélgetett, mégis az életbölcességnek és az önuralomnak olyan percei voltak ezek, amelyekre a hasonló helyzetekkel megkísértett átlagember csak borzongó tisztelettel tud gondolni. Erről az óráról szól és arról, ami előtte és utána történt, a „boldog tanítvány” — ahogy múlt századbéli filozófiatörténésünk, Péterfi Károly nevezi —, az az Platón három dialógusa és három levele. Devecseri Gábor és Faragó László fordította magyarra még a háború alatt ezt az ókori géniusz perében el nem hangzott, de művelődéstörténetünkben kitörölhetetlen védőbeszéd-sorozatát. Katona Ádám előszava alapos tanulmányokra vall, de a TÉKA sorozat számára túlméretezett. (*Kriterion*, 1972.)

HEGEL: Történelem és társadalom. — Huszár Vilmos nem szívesen száll le a tudomány népszerűsítés szintjére. Ezért Hegelnek *A világtörténet filozófiájából* és *A szellem filozófiájából* vett szemelvényeit is olyan előszóval látta el, amely feltételezi a nagy mű

háború sújtotta XX. századi európai embernek is rejteget üzenetet.

Mi csak az 1920 előtti Moby Dicket ismerjük. A regényt ifjúsági irodalomnak tekintjük, s ha valakinek idősebb korában kerül is a kezébe, akkor sem fásztja magát az unalmasabb elmélkedésekkel. Egy kalandregényben csak az izgalmas cselekmény lehet fontos. Ezen a fordítások sem léptek túl. Kiirtottak mindent a szövegből, ami túlmutatott a bálnavadászon. Csak 1969-ben jelentette meg a Magyar Helikon első teljes Moby Dick-fordításunkat: bibliai vonatkozásaival, elmélkedő fejezeteivel, „cetológiai” elmefuttatásaival együtt. Talán most nálunk is megkezdődik a regény történetének „1920 utáni” szakasza, felnőtt olvasmánnyá lép elő.

Melville regénye az amerikai romantikus prózának ahhoz az elsősorban Hawthorne képviselte irányzatához tartozik, amely nagy jelentőséget tulajdonít a szimbolikus kifejezésnek. A Moby Dick szimbolikus-allegorikus regény. Még akkor is, ha éppen Melville tiltakozik ellene a XLV. fejezetben: „...még kicsúfolnák a Moby Dick-et, mint valami roppant rémmesét, vagy ami még rosszabb és visszaszatiztobb, mint valami ocsmány és elviselhetetlen allegóriát.* Mert felhozhatunk ellenidezeteket Hawthorne-hoz írott leveleiből — különben az egész regényt neki ajánlotta —, melyekből kiderül, hogy a Moby Dicket értelmezni kell, sőt Hawthorne meg is találta a „helyes” értelmezést. Kár, hogy nem maradt fenn az utókorra. Így viszont a vitakozók szabadon érvelhetnek: néha teljesen ellentmondó magyarázatokat dolgoznak ki ugyanarról a szereplőről, mi több, véleményüket is egyazon idézettel támasztják alá. A Moby Dick százarcú, megfoghatatlan, mint maga a címszereplő bálna. Mindenki megtalálhatja benne egyéni problémáira a választ, vagy belevetítheti gondjait — talán ez a világmindenséget felölelő nyitottság teszi remekművé.

Maga a történet egyszerű és izgalmas. Ishmael, a nagyvárosi fiatalember bálnavadászhajóra akar elszegődni, New Bedfordba, majd Nantucketbe megy, közben összebarátkozik a pogány szigonyossal, Queequeggel. Az éppen induló Pequodot választják ki a hajók közül. Minden rendben halad, míg a monomániás kapitány, Ahab nem lép a fedélzetre. Fél lábát Moby Dick, a félelmetes fehér bálna harapta le, s most bosszút kíván állni rajta: „Ezért szállatok hajóra, emberek, hogy üldözzétek a földkerekség minden partján, míg feketé vért nem köp és hátára nem fordul.” Ezek a szavak meghatározzák az út további szakaszait: át az Atlanti és az Indiai-óceánon a Csendes-óceán egyenlítői vizeiig. Itt a háromnapos ütközetben Moby Dick legyőzi Ahabot, a Pequodot is elsüllyeszti, mindenki meghal, Ishmaelt kivéve, aki a történetet elmeséli. Ez a regény sem indul másként, mint a szerző

* Valamennyi idézetünket a Moby Dick vagy a fehér bálna (fordította Szász Imre). Magyar Helikon. Budapest, 1969 — kiadásból vettük.

korábbi önéletrajzi jellegű kalandtörténetei. Menet közben alakul át. Valószínűleg már jó néhány fejezetet papírra vetett, mikor — talán kortárs példák alapján — rájött, hogy a fehér bálna történetét „másként” is elő lehet adni: mítoszi, bibliai, világirodalmi színekkel tarkítva, beleépítve az emberiség nagy problémáit. Feltehetően az első tizenöt fejezet nagyjából megfelel a kalandregény-indításnak, a hajó kifutását megelőző fejezetek némi átdolgozással kerültek bele a végleges változatba, a XXIII. fejezettől kezdve a szimbólumok jegyében születtek a további részek. Ezzel magyarázhatók egyrészt Melville következtelenségei. Például az, hogy a Pequod a Horn-fok megkerülésére indul, mégis a Jöreménység fokát kerüli meg. Ebbe a szerkezetbe Melville kétféleképpen is beilleszti szimbólumait. Alkalmaz az egész regényt átfogó szimbólumrendszereket (helyesebben allegóriát), valamint szimbolikus fejezeteket, melyek nemcsak önmagukban érdekes, kerekded történetek sokrétű mondanivalóval, hanem jelentős mértékben kiegészítik a központi szimbólumrendszert is. Ilyen például a XCIX. fejezet az ecuadori aranypénzről vagy „A Hej oda története” című fejezet, amely egy tengeri lázadást mesél el, húsz oldalon mutatva be, hogy így is végződhetett volna a Pequod története.

Melville legmeglepőbb mesterfogása kétségtelesenül az, hogy mind az egyes jeleneteket, mind az egész regény cselekményét hitelessé tudja tenni. Ezt pedig a szemtanú, az első személyű narrátor beiktatásával oldja meg. Ishmael saját élményeit meséli el, s közvetlen hangján mindent értelmezni próbál, gondolatait közli velünk. Mint aktív szereplő, elég jelentéktelennek tűnik: átlagtengerész. A regény szimbólumrendszerében mégis központi szerepet játszik: ő a természetet elfogadó, azzal összhangban élő ember. A fehér bálna pedig nemcsak hogy ellenszenvet nem kelt benne, hanem a természet megtestesült csodájának, a teremtés szimbólumának tekinti.

Ishmaelt megkíméli Moby Dick, Ahabot viszont elpusztítja. Mert Ahab egyetlen célja csak az, hogy mindennel szemben bizonyítsa felsőbbrendűségét. Ebben a „minden”-ben az egész világegyetemet benne rejlik, s természetesen Moby Dick a természet, a teremtés, a mennyei rend megtettesítője: „Nekem a fehér bálna a fal, amelyet mellém tettem. Néha azt hiszem, nincs rajta túl semmi. De elég ő maga is...” A fehér bálna előlép kényszerképzetté, amellyel szemben kilátástalan egy elmebeteg küzdelme, még akkor is, ha magáról a Sátánról van szó. Mert Ahab az isteneket oly gúnyosan veti meg, hogy semmi kétséget sem hagy az olvasóban sántáni fogantatása felől. Úgy tűnik, hogy Ahab kapitány Milton lázadó, szenvedélyes és büszke angyalának XIX. századi ikerestvére. S hogy ez az antikrisztus-jelleg még hangsúlyozottabb legyen, Melville Ahab szövetségeseiként a rideg, számító „középkori” ördög megszemélyesítőjét, Fedallahot is a hajóra csempészteti.

A regény legtöbbet vitatott figurája maga a címszereplő bálna, Moby Dick. Ritka fehér példány, nemcsak nagysága elrettentő, de okos rosszindulata

ismeretét. A jegyzetanyagban sem a közhasználatú filozófiai szótár alapján, hanem a hegeli műből vett idézetekkel magyarázza meg az alapfogalmakat (lét, jelenség stb.). Ezzel kizárja olvasói köréből azokat, akik Hegeltől most olvasnának először, és személyes hozzáállással, eredeti módon vezet végig a történelem és a társadalom Hegel szerinti problematikáján. Ha idegenvezetőnk hatása alá kerül is mesterének, mégsem neohegeliánus, hanem marxizmuson pallérozott elméjű kommentátorral van dolgunk, akinek többek között az is megjárja az esztét, hogy a nemzetiségi létünket érintő legfontosabb hegeli tételeket is (állam, nép-szellem, egyén) felvegye gyűjteményébe. Kevesen fogják elejétől végigolvasni a könyvet, azok viszont nagyon sokat tanulnak belőle. (*Kritérion*, 1972.)

DEÁK FARKAS: Fogságom története. — Ha a TÉKA-sorozatnak nemcsak az a célja, hogy a szellemi élet és a közélet klasszikusaitól adjon szemelvényeket, hanem az is, hogy felfedje a háttérben állókat, akkor a *Fogságom története* ennek a célnak kitűnően megfelel. Deák Farkas, aki marosvásárhelyi diák korában keveredett a Makk-féle összeesküvésbe, s öt évet töltött részben hazai börtönökben, részben a csehországi Josefstadttban, az elfelejtett írók közé tartozik, bár közhasznú tevékenységet folytatott. Ha elbeszélései nem is, gazdaságtörténete, a kolozsvári ötvöslegények 1575. évi sztrájkjáról szóló tanulmánya, a románsággal rokonszenvező írásai ma is figyelemre érdemesek. Amit pedig Kovács József előszavával most a TÉKA-kötetben kapunk tőle, az nemcsak magával ragadó leírása az abszolutizmus alatti fogolyéletnek, hanem vallo-

TÉKA

más nemes szándékról és emberi hiszékenységről, keserű évekről és emberi jószágról a nyomorúságban. Egy hazai Silvio Pellico beszél 1869-ben, húsz év távlatából a fogság megszépült emlékeiről. (*Kriterion*, 1972.)

LADISLAU GÁLDI: Introdúcere în istoria versului românesc. — Gáldi László majdnem 500 lapos kötete a román verseles történetét tartalmazza a népköltészettől a mai irodalomig. Elsősorban a nagy irodalomtörténeti korszakok (reneszánsz, barokk, felvilágosodás, romantika, szimbolizmus stb.) prozódiaját mutatja be, de külön fejezetekben kiemelve tárgyalja a román verselest nagymértékben megújító Eminescu, Macedonski, majd a mai metrikát kialakító Arghezi és Blaga érdekeit. A korszak-leírások kronológiájából szépen kirajzolódik a román versformák fejlődése és az összehasonlításul szolgáló európai háttér is. (*Editura Minerva*, 1971.)

The Sociological Review Monograph. Hungarian Sociological Studies. — Az angliai Sociological Review nagy szociológiai monográfiatorozatának 17. — kötete a mai magyarországi szociológia valóban érdekes keresztmetszetét mutatja be jó néhány színvonalas szaktanulmány tükrében. A válogatás munkája Kulcsár Kálmán érdeme (ő írja a bevezetőt is *A magyar szociológia múltja és jelene* címmel). Szerzőként szerepelnek még a következők: Cseh-Szombathy László, Ferge Zsuzsa, Hegedűs András, Héthy Lajos, Losonczy Ágnes, Makó Kata, Márkus Mária, Sas H. Judith, Szabady Egon, Szabó András, Szelényi Iván, Szestyay András, Varga Károly. (*University of Keele*, 1972.)

is távol tartja a csupán anyagi érdekeket szem előtt tartó vadászokat. Ő ugyanis nem menekül üldözői elől, hanem ellentámadásba lendül, s hatalmas állkapcsától, félelmetes farkától kevés hajónak és bálnavadásznak sikerült épségben elmenekülnie. Ahab szemében ő csakis a Roszszat képviseli. A katolikus bírálók többnyire Istent s ennek megfelelően a *Jót* próbálták felismerni benne. A bibliai vonatkozások pontos értelmezése azonban középutat sejtet. A bálna két bibliai könyvben játszik fontos szerepet. Mindkét könyvre szép számmal találunk utalásokat a regényben. Feltűnő azonban az, hogy egy-két esetet kivéve, Jónás neve és bálnája megannyiszor humoros, sőt jelentéktelen szövegösszefüggésekben bukkann fel, míg Jób könyvének három idézete és három említése a regény mondanivalóját is befolyásolja. Ezek közül a LXXXI. fejezet Jób 41:7,26—29-ből vett idézete a legfontosabb, ahol Isten Jób kétségeire válaszolva a természetet, a teremtést a bálnával példázza, mely se nem jó, se nem rossz, megsemmisíthetetlen és megfoghatatlan. Nem mérhető az ember erkölcsi mércéivel.

Ishmael, Ahab és Moby Dick mellett jelentős szerepet játszik a regény szimbólumrendszerében Starbuck, Ahab egyetlen józan ellenlábas a hajón, Queequeg, a tiszta lelkű vadember, akinek mennyei jelekkel díszített koporsója megmenti Ishmael életét, Bulkington, még akkor is, ha már a XXIII. fejezetben „kő nélküli sírt” emel neki Melville (egyenes feltevések szerint a regény első változatában ő volt kiszemelve az Ahabbal való küzdelemre), és természetesen maga a pártatlan tenger, amely egyformán otthont nyújt a bálnának, és hátán viseli a hajót, anélkül hogy beleszólna kettejük harcába.

A Moby Dick szimbólumrendszere a végtelenségig kutatható és magyarázható, s ráadásul elrejtett is, hiszen csak annak vall, aki érdeklődik iránta. Van azonban a regénynek egy olyan saját-sága, amit minden olvasó észrevesz. Ez a nyelvi-műfaji sokrétűsége. Sajnos, a magyar fordítások legjobbjá sem tudja ezt hiánytalanul tolmácsolni. Így a műfaj teljesen az érzelmek áramlásának és a drámai feszültségnek van alárendelve. Fejezetekenként váltogatja egymást a prózai keretben a dráma és a vers. Ahab nagy jelenetei többnyire átcsapnak drámába. Ezzel szemben Ishmael lírai leírásai, szárnyaló gondolkodása sokszor a shakespeare-i „blank verse” (tízszótagos rímtelen jambus) formáját öltik magukra. A ritmus is ennek megfelelően alakul: Ishmael lassúbb, emelkedett lüktetése Ahab kapitány mániákus — elefántcsont lábának kopogására emlékeztető — pattogása és Moby Dick méltóság-teljes lüktetése váltakozik. Az alaptónust pedig a tenger többnyire monoton, néha szélcsendesesen háttérbe szoruló, néha viharosan figyelmet követelő hullámmozgása szolgáltatja.

Ezek után nem csodálkozhatunk, ha a Moby Dicket is szimfóniához hasonlítják kritikusai. Talán az emberi hanggal szövetkezett hangszerek együttese tudná a melville-i érzelm- és gondolatvilág titkait hitelesen megszólaltatni.

Gaal György

Filmek a televízió magyar nyelvű műsorában

Kiemelni egy televíziós műorból a filmeket, talán fölösleges fáradozásnak tűnhet. Elsősorban azért, mert a film — a szó legáltalánosabb jelentésében — mozgó képpel (és hanggal) történő közlést jelent, és ebben az értelmezésben a televíziós műsorban minden film. Az elektronikus technikával rögzített vagy egyenes adásban közvetített kép megváltoztathatja a kifejezés módját (adott esetben stílusát), de nem változtathatja meg a kifejezés eszközeit. Másodsorban azért, mert milyen technikai, esztétikai, mennyiségi, tartalmi vagy egyéb szempont szerint válogathatjuk ki a televíziós műsor hónapokon, éveken át sugárzott mozgókép-tömegéből azt az entitást, amelyet a szó valamilyen szűkebb értelmezése szerint filmnek nevezhetünk?

Ez a feladat nemcsak nehéz, hanem szokatlan is. A nagyobb televíziós és filmhagyomány feltételezi azt, hogy időnként megvizsgáljuk, milyen játékfilmek, tévéfilmek, tévéjátékok, dokumentumfilmek stb. kerültek műsorra. De a mi esetünkben nem annyira a román televízió magyar nyelvű műsorának harmadfél éves múltjáról van szó, mint inkább arról az új művelődési lehetőségről, amelyet ezzel az intézménnyel kaptunk: a romániai magyar film létfeltételeinek megteremtéséről. Nem egy filmgyár, filmstúdió termékeinek televíziós szereplését kell elemeznünk, hanem azokat a munkákat, amelyeknek megrendelője, producere, alkotója, patrónusa a televízió magyar szerkesztősége volt, és amelyek egyszerre minősülnek televíziós műsornak és filmnek.

A válogatásban egyetlen pozitív, bár számomra is vitatható szempont vezérelt: a hagyományos film klasszikus, illetve a televíziós film egyre inkább letisztuló tartalmi-formai ismérvei, függetlenül attól, hogy művészi, dokumentáris, tudományos vagy információs céllal készült munkákról volt szó. Negatív szempontjaim már számosabbak és fájdalmasabbak, mert lemondással jártak, annak felismerésével, hogy a magyar adás szerteágazó tevékenységéből mi mindent nem sorolhatok ide, minden hasznossága, értéke, a romániai magyar televízió rövid történetét meghatározó fontossága ellenére. Már-már portréfilmmé kerekedő interjúk (Constantin Daicoviciu, Kós Károly, Aurel Duca, Kacsó Sándor), játékfilmet pótló, rendkívüli dokumentáris és esztétikai jelentőségű színházi felvételek (*Özönvíz előtt*, IV. *Henrik*, *Maszek ballada*, bábszínházi produkciók), riportok, ankétok Tóthfalusi Béla „kenyéranyagaitól” Csáky Zoltán merész vizsgálódásaiig, stúdióelőadások a *Krumpli és Pityókától* Boros Zoltán új mércét felállító műsoraiig — remélhetőleg mindennek előbb-utóbb akad elemzője, hiszen a tulajdonképpeni tévés tevékenységről van szó.

Ami fennmaradt, az is kiegészíthető vagy tovább szűkíthető. Kiegészíthető például a „levelezők” munkáival, amelyeket mellőztem, mert lényegtelen, kinek a hibájából, de még nem bizonyítanak mű-

TÉKA

KATHERINE ANNE PORTER: A bolondok hajója. — A film után a regény is megérkezett. Néhány meglepetést hozott, a forgatókönyv ugyanis több ponton, nem is lényegtelen vonatkozásokban, eltér a regénytől. Megmaradt azonban hajó-szimbolikája, a hajóé, amely nemes és alantas szenvedélyek, félelmek, kudarcok gyötörte utasait viszi vízözönök elöl, vízözönök felé. Kissé bőbeszédűen ugyan, de nagyjából hitelesen számol be az amerikai író egy nemzedék tapasztalatairól, életerzéséről, egy vészterhes korszakról, „előrelátja”, amit mi, mai olvasók történelemként ismerünk. Jó értelemben vett lektűr ez a regény, nem is ártott kiadni, bár kétségtelenül maradandóbb értékektől vont el eléggé meg nem becsülhető kiadói íveket. (*Kriterion*, 1972.)

MIHAIL BULGAKOV: A Mester és Margarita. — Végre magyarul is megjelent ez a könyv, melyet híre messze megelőzött. Tizenkét évet dolgozott rajta a Mester, s ez a tizenkét esztendő, 1928-tól 1940-ig, úgy is mint történelem, optimista és pesszimista tragédiák története, úgy is mint az író sorsának utolsó, legdrámaibb fejezete, alighanem egyik kulcsa a rejtélyes műnek. A többi kulcsot a könyvespolcon találjuk, az Újszövetségtől (pontosabban az apokrif iratoktól) a Faust-legendáig és Gogolig, akinek nevezetes *Köpenyéből*, nagy-szerű elődei után. Bulgakov is kibújt. Senkit se riasszon el, hogy ez a regény csak annak élménye, aki a kulcsokat ismeri hozzá. (*Kriterion*, 1972.)

Írásjelek a Földön — Francia nyelvű belga költők. — Tóth István avatott fordításában harmincnál több költőt ismerünk meg. Élményeiket, „emberhez méltó” gondolataikat hazájuktól, a vallon-flamand Bel-

TÉKA

giumtól kapták — finom, okos nyelvüket Franciaországtól. A fordító és előszóíró Tóth István ezt a bonyolult helyzetet közérthetővé egyszerűsíti, amikor egyfelől utal az európai irodalmak „organikusan egységes fejlődési rendszerére”, másfelől a belga költészet sajátosságairól szólva, elsősorban a francia költészethez képest, kiemeli az előbbi „kézzelfoghatóbb tapadását a világ dolgaihoz” és erősebb gyökeresét a népi hagyományba. Hiányoljuk, hogy az ízléses borító tervezőjének nevét elmulasztották a megszokott helyen feltüntetni. (*Kriterion*, 1972.)

BARÓTI DEZSŐ: Irók, érzelmek, stílusok. — A kötet a szerző 1934—1970 között megjelent tanulmányait foglalja magába. A tanulmányok egy része a XVIII. századi írókhoz (pl. Gyöngyösi, Dugonics, Dayka, Csokonai) kapcsolódik, és főleg a barokk, a rokokó és a felvilágosodás problémáit taglalja. Más részük a XX. századi írókkal (pl. Juhász Gyulával, Radnótiival) foglalkozik. A tanulmányok harmadik csoportja vegyes tárgykörűnek mondható (a biedermeier Európában, Musset, Gérard du Nerval stb.). A tanulmányokat átfogó közös és a szerző irodalomtudományi koncepcióját is jól egyénítő sajátosságot lényegében a cím is jelzi: író, érzelem, stílus. Az első kettőről maga a szerző így vall: „Az irodalom jelenségeiből elsősorban a bennük megnyilatkozó mélyebb emberi tartalom érdekelt.” Emellett a változó irodalmi ízléssel és a vele összefüggő stílussal is tüzetesen foglalkozik. Stílustörténeti jellemzései érdekesek és módszertani szempontból tanulságosak. (*Magvető*, 1971.)

KARINTHY FRIGYES: Utazás Faramidóba — Capillária. — A science-fiction zsenijét Ka-

kedvelés feletti egyéniséget (egyik-másik technikai szempontból sem). Kihagyható például némely riport, magam csak egy-egy képsor, néhány perc kedvéért tartottam ki mellettük, mert e helyeken a pusztá információból a dokumentumfilm nehezen megközelíthető művészete lett.

*

A riport — amely, ha jó, az újságírásban is irodalom és zsurnalisztika natárán jár — könnyen válik tájékoztató jellegű filmből filmművészetté — vagy legalábbis olykor művészi megfogalmazást felcsillantó közeggé. A székelyudvarhelyi és a zilahi iskola ünnepeiből részt kérő tévéseknek sikerült ezt az átváltozást helyenként elérniük; az előbbiben az önkéntes riporter Csiky András remek rögtönzött „alakításával”, az utóbbiban az ünneplők kedves esetlenségének minden protokollári merevséget szétrobbantó bemutatásával. Egy másik évfordulón, a húszéves Tehnofriget köszöntő film első képsora a hamisítatlan gyári és kolozsvári hangulattal kapott meg. És még mindig az évfordulóknál maradvák: szintén a közvetlenség, az emberközponúság, a kezeslenség volt az erénye a *Házak és emberek* című Turcu György-filmnek, amely az RKP 50. évfordulójára készült, és ugyancsak ez emelte helyenként az átlag fölé a rendező másik filmjét, a Salamon Ernő-ünnepeket megőrkítő is. Sorozatok mutatták be Bukarestet, a Zsil völgyét, a vaskapuis az ifjúsági építőtelepeket. A látvány szépségét nem mindig tudta kiegészíteni a gondolat eredetisége, a megszólaltatottak mondanivalója sem mindig bizonyult eléggé érdekesnek, mégis az első három sorozatban az őszinte szembenézés az országépítés gondjaival, általában az emberközponúság, az ifjúsági építőtelepek bemutatásakor pedig a két régi dokumentarista, Horváth György és Patakfalvi Ferenc szakmai biztonsága egy-egy előrelépés volt e nehéz műfajban. Végül ne feledjük Öllerer József turisztikai sorozatát, amelynek egyszerű célját, a természeti szép megláttatását operatőri mestermunkával érte el.

A televízióknak nincsenek műfaji preferenciái, legfeljebb a foglalkoztatott rendezőknek, riportereknek, szerkesztőknek lehetnek; nem tudni, miért, de a magyar adás filmjei között mind mennyiségi, mind minőségi szempontból a portréfilmek vezetnek. Mindjárt az első műsor, amelyet fenntartás nélkül filmnek nevezhetünk, Lászlóffy Aladáról készült. És tegyük hozzá, hogy ez a film látványosság, gondolati mélység, tömörség, hangulatos költőiség szempontjából maig legjobb munkája a magyar adás filmeseinek. Talán csak az Ince Jánosról készült kisfilm közelíti meg, elsősorban a sajátos tartalomhoz jól illeszkedő forma révén, illetve a Péter János-portré, de ez megfogalmazásával már közelebb áll a televíziós művészethez, mint a hagyományos filmnyelvhez. A portréfilm műfajában születt meg a szerkesztőség eddigi legnagyobb vállalkozása, a Kovács Györgyről készült *A színész* is, ez a három részben közvetített, igen sok részletszépséget tartalmazó, lenyűgöző „fősze-

replőjú“, ám meglehetősen széteső szerkezetű munka. De a műfaj hegemoniájára az a legjellemzőbb, hogy az eddigi legsikerültebb magyar szórakoztató film, a Boros Zoltán rendezte *Csiky Ibolya-show* szintén portré a maga módján. És ezzel még korántsem soroltunk fel mindent: az *Egy tanítónő portréja*, A *kellékes*, a *Mattis Teutsch*-film — a tévével hamar megbarátkozó Banner Zoltán munkája —, valamint Kiss Vilma, Kelemen Árpád, az idős fegyverműves Osváth Lajos arcképe stb. — mind ebbe a kategóriába tartozik.

Ennek az egyoldalúságnak bizonyára megvannak a maga okai, de ennél talán fontosabb, hogy a jelenség nemcsak azért nem egyértelműen negatív, mert néha igen jó minőséget eredményez, hanem azért sem, mert nem zárja el, illetve ki a továbbvezető utat. A magyar adás tevékenységének kezdetén az *Anyám könnyű álmot ígér világában* felfedező útra induló filmeknek néhol még nehézkesen, mesterkéltén, irodalmian, de általában sikerrel, mert egy más kifejezési eszköz friss meglátásaival tágitották egy személy mikrokozmoszát egy család, sőt egy falu életének pillanatfelvételévé. Legutóbb pedig az alfalusi orvos—tanárnő házaspár mindennapjainak bemutatásával tett hitet a kitűnő kommentárt író Sütő András, illetve a rendező Turcu György a falusi értelmiségi lét értelme, haszna, szépsége, távlatai mellett, így léptetve elő a portrét egy közéletibb-általánosabb gondolat hordozójává.

Vannak-e azonban ennek az alig megszületett romániai magyar filmnek már körvonalazódó egyéniségű alkotói? S mert az alkotó a televízióban is az esetek többségében rendezőt jelent — az igenlő válasz pillanatnyilag két névre korlátozható.

Barta Gábor, az ismert dokumentumfilm, éreztetően az új lehetőségért fiatalosan hevülő lelkesedéssel és érdeklődéssel vállalta a televíziós munkát. Filmről filmre kimutathatóan közeledett a televíziós stílushoz, ugyanakkor magával hozta a filmstúdióból saját kialakult stílusának biztonságát, a ciné veríté tapasztalatait. Három nagyszabású riportorozata (*Bukarest*, *Vaskapu*, *Zsil völgye*) közül különösen az utóbbiban sikerült az ellesettséget kitűnően, legjobb mozifilmjei szintjén alkalmaznia. De ez volt legnagyobb erénye pusztakamarási, Sütő András-filmjének is, és ez kapott meg a 325 éves zilahi iskoláról készült riportjában. Hogy mennyire meg akarta s meg tudta hódítani a televíziós kifejezési módot, arra kitűnő példa legutolsó filmje, a Péter János-portré, melyben a legcsekélyebb öncélúság, magamutogatás nélkül tudott nagyon személyes és mégis az alany bemutatását szolgáló munkát adni. Halálával különösen érzékeny veszteség érte a televízió magyar szerkesztőségét, hiszen legismertebb munkatársát veszítette el, azt, aki talán iskolalapító mesterévé lehetett volna a következő nemzedéknek.

Fischer István tevékenysége viszont szinte a pályakezdéstől a televízióhoz kapcsolódik. Ez nem-

rinthyban kortársainál mi, a század nyolcadik évtizedének emberei jobban megértjük. Különösen az *Utazás Faredóba* döbönt meg bizarr szépségével, keserűsége, aggodalma az emberét a nagyszerű és gyilkos technika korában, hozzánk szól. A *Capilláriában* az írót galáns és félelmetes nőgyűlölete egy olyan utópikus matriarchátus elképzelésére készíti, amely majdnem olyan elfogult, kegyetlen és igazságtalan, mint az eddig ismert tételes férfiuralmak története. (*Szépirodalmi Könyvkiadó*, 1972.)

NEMESKÜRTY ISTVÁN: Requiem egy hadseregért. — Először dolgozza fel tárgyilagos kutató a doni katasztrófa anyagát. A németek oldalán bevett 2. magyar hadsereg (250 000 ember, köztük 50 000 munkaszolgálatos) megsemmisülése a voronyezsi frontszakaszon 1943 január havában a szerző bizonyítékai szerint a katonai vezetés felelőtlenségére, a 35 fokos hidegben gyengén táplált, rosszul öltözött és jórészt fegyvertelen magyar megszálló csapatok eleve halálra ítélt tömegeinek feloldozására s a német főparancsnokság kiméletlenségére vezethető vissza. Meglepő világosság derül arra a tényre, hogy a magyar katonai szakemberek maguk is reálisan ítélték meg a helyzetet, s csak a vak engedelmesség s jórészt a karrierizmus nyomta el a lelkiismeret szavát. A szerző ítélete szerint Jány Gusztáv hadseregparancsnoknak lehetősége volt a megmentő visszavonulásra, de személyi tekintélyfáltésból hagyta veszni hadteteit. Egyéni sorsok dokumentumaiból alakul ki a megdöböntő öszkép, de a megpróbáltatások közt felvilan egy eddig figyelembe nem vett antifasiszta magyar katonai ellenállás kezdete is. (*Magvető*, 1972.)

csak mennyiségi előnyt jelent (ő rendezte az adás legtöbb filmjét), hanem a tévés beállítottság fokozatos kialakulását is, amely ez esetben szerencsésen egybeesik egyéniségének meghatározó vonásaival, hajlamával: a bensőség, a poézis, az alkotáslélektan iránt. Remek érzékkel hozza összefüggésbe az egyént a környezettel, amelyben él, a tájjal, amely ihleti, a tárgyakkal, amelyek benépesítik mindennapjait. Elsősorban Lászlóffy Aladár-, Kovács György-, Incze János-filmje figyelemre méltó ilyen vonatkozásban, de többé-kevésbé ugyanez jellemző többi filmjére is. Munkáin egyelőre eléggé érződik a rendezői-szerkesztési bizonytalanság: a filmre, hangszalagra kíváncsi jelenség azonnali rögzítésének vágya gyakran rögtönzésre készíti.

A filmszakma hivatásosai közül rendezők és operatőrök egész sora dolgozott még a magyar adásnak egy-két film erejéig, de egyéni arculatot mutató állandó munkatársaknak nem tekinthetők, és kétséges, hogy azzá válnak-e valaha, hiszen a filmstúdiók olajozottan működő mechanizmusát kellene felcserélniük egy még csak most kialakulóval. Létezik tehát egy ilyen „káderkérdés” is a televízió magyar szerkesztőségében, annál inkább, mert a legtöbb belső munkatárs csak elvéve jut el addig, hogy szerkesztőként-rendezőként egy-egy film alkotójának — bár társalkotójának — nevezhesse magát. Természetesen igazságtalanság volna harmadfél év után számon kérni a szerkesztőségétől a kialakult, állandó és megbízható filmes csoportot. Mégis jelezném e problémát, amely az előbbiekből eléggé egyértelműen következik, azzal a másikkal együtt, hogy a magyar adás filmográfiájából szinte teljesen hiányzik a játékfilm (e cikk megírásáig kettőről tudok: egy Dehel Gábor- és egy Nagy István-novella adaptációjáról) — jelezném, mert nem szabad elfelednünk: a román televízió magyar nyelvű műsora nemcsak a romániai magyar televíziózás, hanem a romániai magyar filmélet központja is.

*

Ez az áttekintés természetesen csak vázlata lehet egy olyan tárgykörnek, amellyel tudomásom szerint még senki sem foglalkozott. Szolgáljon ez mentségemül is. Még csak annyit, hogy magam lennék a legboldogabb, ha minél hamarabb olvashatnám a fentiek kiegészítését, újratárgyalását, továbbfejlesztését. Művelődési életünknek egy új és napról napra fontosabb területéről van szó.

Krizsán Zoltán

TÉKA

MIHAI I. BOTEZ—SEN ALEXANDRU—ION DOBRO-TÁ: Elemente de neuropsihologie. — Interdiszciplináris kutatások eredménye ez a monográfia-igényű könyv: a klinikai neurológia, a neurofiziológia és anatómia, valamint az elméleti és kísérleti lélektan „kölsönhatásának” terméke. Mindenekelőtt gyakorlati szempontokat érvényesítő mű, amely — a neuropszichológia mint immár önálló tudományág céljának és módszereinek kijelölése mellett — főleg a normális és patológikus pszichikai jelenségek kapcsolatát és szerkezeti szubsztrátumát vizsgálja. Az utolsó fejezet az agysérülés következtében megbetegedett egyén rehabilitációs lehetőségeivel foglalkozik, mely téma jellegzetesen az új tudományág sajátja. (Editura științifică, 1971.)

SZILÁGYI DEZSÓ—BREUER JÁNOS—PASSUTH KRISZTINA: Zene és bábszínpad. — A bábjáték az utóbbi évtizedekben reneszánszát éli. Szilágyi Dezsó tanulmányában nemcsak a reneszánsz elméletét és történetét írja meg, hanem részletes betekintést nyújt két zenemű (köztük *A fából faragott királyfi*) bábszínpadon való megelevenítésének műhelytitkaiba. Breuer János a muzsikusszemponjtjából, Passuth Krisztina pedig a képzőművészet oldaláról közelíti meg a bábjátékot, a vizuális összehatás elsődlegességét hangsúlyozva. Mindhárom tanulmány főleg szempontfelvetésében jelentős. (Zeneműkiadó, 1971.)

Lukács György, a kortársak és tanítványok

Nem a nagy halott emlékére, hanem az élő Lukács életműve előtti tisztelgés-ként készült a *Hidnak* ez évi áprilisi különszáma, ami magyarázat is arra a vitaszellemre, amely a tanulmányok, jegyzetek nagy részét áthatja. Az antológia jellegű első rész Karl Mannheim 1920-as könyvbírálatától (*A regény elmélete*) a hatvanas évekig, Herbert Read „bírálat”-áig és „jókívánság”-áig, Hans Mayer *Spiegel*-cikkéig vezet végig fél évszázad Lukács-irodalmán, s bár nyilván nem törekszik teljességre (bizonyos egyoldalúság sem idegen tőle), érdekesen ütközteti a különböző nézőpontokat. Ebben az antológia-részben olvashatjuk újra Thomas Mann 1955-ös levelét, a kitűnő jellemzést, egyben vallomást: „Ami benne a rokonszenvemet leginkább felkelti, az érzéke a folytonosság és hagyomány iránt, amely vezérli, s amelynek nagyrészt létét is köszöni. Mert elemzése elsősorban és kiváltképp a régebbi irodalmi kultúrkincsnek szól, amelyben járatos, mint a legkonzervatívabb történész, s mellyel megkísérli kapcsolatba hozni hitének új világát, s ennek tudás- és tanulásvágyát felébreszteni iránta.”

Az elemző-polemizáló második rész egyaránt foglalkozik Lukács filozófiai, politikai és esztétikai pályájával, műveivel, s bizonyára külön figyelmet érdemelnének a jugoszláv szerzők tanulmányai az egyetemesen becsült nagy marxista tudós és ideológus munkásságáról. Mi ezúttal az esztétikai vonatkozású írásokat emeljük ki a *Hid* különszámából, amelyek ugyancsak általános érdeklődésre tarthatnak számot, hiszen (a bevezető is külön kiemeli ezt) az alkotó marxizmus klasszikusát elemzik. Mindenekelőtt Hanák Tibor tanulmányára hívjuk fel a figyelmet (*Lukács György indulásának szellemi környezetrajzához*); adatgazdagságával, összehasonlításaival eredeti következtetésekre jut. „Lukács a bécsi esztéták és az impresszionizmus bírálatával nem egy várost, nem egy művészeti irányt, hanem egy egész kort, kultúrát, sőt ezen túlmenően egy lelki magatartást, a világnézetek egy típusát akarta megítélni, lemérni a rend, lényeg és cél után vágyó férfiasság mérlegén” — írja Hanák. Elemzésében meggyőzően fejtegeti Lukács esztétikai és filozófiai érdeklődésének szoros összefüggését, kölcsönös feltételezettségét. „Lukács György írói működése első évtizedének esztétikai-filozófiai íve környezetének helyi jelenségeitől, a »belle époque« megvetésétől a nyugati gondolkodás szüntelenül megújuló dualizmusáig ér. A bécsi esztéták szép miniatúrái mögött meglátta az egész korszak tragikus megrekedését a töredékben, a pillanatban, és ebben a valóság egyik ontológiai rétegét.” Hanák sorra veszi azokat a tényezőket, amelyek Lukács filozófiai-esztétikai nézeteit alakítják ebben a korai szakaszban, s ezek sorában vizsgálja Lukács viszonyát az irodalomszociológiához. Lukács hangsúlyozta, hogy „egy műfaj szociológiája nem jelenti a művek vagy egyéniségek levezetését az illető kor gazdasági, társadalmi és egyéb körülményeiből, hanem csupán a szociális előfeltételek, a korhangulatok szerepének megállapítását. A korok meghatározó befolyását összetetten képzelte el, és ha beszélt is arról, hogy minden kultúrát egy-egy osztály uralma jellemez, nyomban hozzáfűzte, hogy — »pontosabban: annak az osztálynak gazdasági, politikai viszonyai, egész életmódja szülte formája, tempója, ritmusa határozzák meg annak a kultúrának megnyilvánulási formáit.«” Hanák *A regény elméletében* látja Lukács szellemi fejlődése első szakaszának összefoglalását; Lukács új koncepciója szerint: „A dualizmus nem emberi végzet, nem örök megosztottság, mely a filozófiai gondolkodás vagy épp az emberi természet velejárója, hanem csak egy történelmi stádium sorsa. Nem abban az értelemben, mint első esszéiben hitte, hogy ti. a történelmi fejlődés beletorkollott a gyógyíthatatlan szkizofréniába, a teljes

felaprózódásba. Ez a szemlélet csak a sóvárgást engedte meg, s annak kifejezését, hogy »ma ismét új rend után vágyunk a dolgok között«. Regényelméletének történelemfilozófiája azt állítja, hogy ennek a vágnak reális alapja van.«

Vajda Gábor kritikailag tárgyalja Lukács György *realizmuselméletét*, Gömöri György a Lukács-művek nyugati, angliai visszhangjáról ír (egy érdekes megállapítása: „Lukács a német filozófia csúcsai és a kelet-európai marxizmus most születő vulkánkúpjai között volt eleven híd“), Ernst Fischer köszöntője (az 1965-ös *Lukács-émlékkönyvből* fordították) a tanár és a tanítványok viszonyát vázolja. Fischer a legnagyobb tisztelettel szól mesteréről, az alkotó marxizmus klasszikusáról, akinek életműve nem megállásra, szüntelen idézésre, hanem továbbgondolásra ösztönöz, s azt emeli ki, ami összeköti őt Lukáccsal, mindenekelőtt a művészet és irodalom szabadságáról vallott felfogás: „én is meg vagyok arról győződve, hogy a művészetnek nem csupán *egyetlen* funkciót kell betölteni, hanem számosat, bár ezek közül egyik vagy másik időnként jobban előtérbe kerül; meg vagyok róla győződve, hogy a művészet társadalmi szükségességét nem szabad összetéveszteni a vulgáris hasznossággal; hogy a művészet szándéka szerint »mindenfajta sematikus rutin, mindenfajta sematizálás ellen« irányul; hogy a művész számára »az ember maga szubsztanciává lesz«. A legmélyebben egyetértünk abban, hogy a művészet az emberi faj emlékezete és egyidejűleg az emberi faj jövőbeli elképzelése.“

K. L.

WALTER BENJAMIN ÉS A REPRODUKÁLHATÓ MŰVÉSZET (Secolul 20, 1972. 2.)

A műalkotás a reprodukálhatóság korában című tanulmány közreadásával a világirodalmi folyóirat régi adósságot törleszt: a korszerű esztétikai műveltség s egyben a marxista művészetelmélet egyik jelentős, bár korántsem vitathatatlan dokumentumát bocsátja az érdeklődők szélesebb körének rendelkezésére. Erről a szövegről jegyezte meg Lukács György, hogy számos finom megfigyelése, élesemléjű fejtegetései ellenére, a szerző romantikus antikapitalista szemlélete miatt nem mentes az egyoldalúságtól.

Benjamin abból indul ki, hogy eredetét tekintve a műalkotás a rítushoz kapcsolódik, s ez az eredet nyomaiban még a modern értelemben vett szépségkultuszban is fellelhető. A fordulatot, amely kivetette a művészeteket a szakrális szertartás szűkebb köréből, s ezzel megfosztotta beavatottakhoz szóló kiváltságjellegétől — a műalkotás reprodukálhatósága idézte elő. A reprodukálás lehetősége elvben mindig létezett: már a régi görögök készítették öntvényeket, sokszorosították érméiket. Jóval később, a fémetszet megjelenésével a grafika is reprodukálhatóvá vált; a középkor folyamán megjelent a rézmetszet és az olajnyomat, a XIX. század elején a litográfia. A következő lépés, a fénykép — valóságos forradalma a reprodukálás történetének. A századfordulón a reprodukciós technika olyan szintet ér el, hogy

megkezdődik az ekképp közvetített mű jellegének és hatásának gyökeres átalakulása. A legtökéletesebb reprodukcióból is hiányzik valami: a műalkotás létének időhöz és helyhez kötött egységese, az a hitelesség, amelyet Benjamin szerint a mű eredetisége határoz meg. A reprodukálás nem a műalkotásnak mint olyannak a létezését érinti, hanem ezt a hic et nunc-ot fosztja meg értékétől. Azt, ami eltűnik, Benjamin az aureola fogalmával jelöli. A reprodukálás kivonja a reprodukált tárgyat a hagyomány területéről, a sokszorosítással a műalkotás egységese megszűnik, s átadja helyét a tömeges előállításnak.

Nem véletlen, hogy a l'art pour l'art, amely nem egyéb a művészet teológiájánál, akkor született meg, amikor a fotó megjelenésével a művészet megérezte, milyen válságba került. Ha minden fénykép a végtelenségig másolható, a hitelesség kritériuma értelmét veszti, hiszen a kópiától senki sem várja, hogy — hiteles legyen... Azok a problémák, amelyek elé a fotó állította a hagyományos esztétikát, eltörpülnek azokhoz képest, amelyeket a film megjelenése idézett fel. Az összebékíthetetlen összebékítésén fáradozó kultikus jelleget próbáltak neki tulajdonítani. Am a film hatása egészen másban rejlik. Hogy miben különbözik például a színpadi megjelenéstől, arra Benjamin mint legkézenfekvőbb párhuzamot, a kétféle színészi munkát említi. A színpadi alakítás közvetlenül hat a közönségre, a filmszínészé gépi közvetítéssel. Ez utóbbi nem mint találatos valósul meg, hanem töredékesen. A közönség a kamerával azonosul, nem

pedig a színésszel. Ebben a folyamatban a színész munkája megfosztatik aureolájától. Abból, hogy a film olyan művészet, amelyben a műalkotás teljesen felszívódik a reprodukálhatóságban, több következmény származik.

A filmtechnika minden nézőt, a közönséget a maga egészében, félig-meddig szakemberré avatja. Nemcsak azért, mert könnyebben válhat valaki filmszínésszé, mint drámai színésszé, hanem elsősorban azért, mert bárki — tehetségre való tekintet nélkül — filmezhető: a film — művészet, anélkül, hogy az, aki filmen szerepel, szükségképpen művész volna. Benjamin tehát felfigyel egy későbbi jelenség csirájára, a ciné vérité jelentkezésére: az utca emberének bevonására a filmbe. Hasonló folyamat tanúi vagyunk az írás vonatkozásában. A sajtó elterjedése fokozatosan véget vet az író az olvasótól elválasztó vonal áthághatatlanságának. A napisajtó bármely olvasója szerzővé válhat, amint egy reklamációját, egy tudósítását közlik nyomtatásban.

Rendkívüli hatást gyakorolt a műalkotás reprodukálhatósága a közönség széles rétegeinek magatartására a művészet iránt. Ugyanaz, aki Picassóhoz a lehető legmaradibban viszonyul, igen haladó szemlélettel közeledhetik Chaplin művészetéhez. Abból, hogy a közönség milyen arányban oszlik kritikai és hedonista magatartású csoportokra, Benjamin egy-egy kor művészetének társadalmi jelentésére vagy annak hiányára következtet. A moziban a kritikai és a szórakozó magatartás nem különíthető el, mert az egyéni reakciókat a priori meghatározza a tömeg viselkedése. A festészet például egyéni szemlélés tárgya, nem tömegjelenség, mint egykor az eposz és minden korban az építészet, napjainkban pedig a film.

A művészet, állapítja meg Benjamin, mindig is olyan igényeket támasztott, amelyek kielégítésére csak később kerülhetett sor. A dadaizmus impulzusa akkor vált felismerhetővé, amikor a film megvalósította azokat a hatásokat, amelyeket az irodalom vagy a festészet nem válthat ki. Sokk-hatásával a film egy újfajta, összpontosítást nem igénylő appercipiálást alakít ki. A kultikus értéket azzal utasítja vissza, hogy a közönséget a vizsgálódásnak olyan állapotába hozza, amely nem igényel tőle feltétlen figyelmet.

Világnézetéhez híven, Walter Benjamin az elidegenedésnek azzal a lehetőségével, amelyet a műalkotás reprodukálhatósága kínál, a művészet politikumát szegezi szembe.

BÁBELI NYELVZAVAR?

(Revista de filozofie, 1972. 6.)

„Néhány feltevés, egy halom jótanács, sok éles elméjű itt-ott elejtett megjegyzés, ragyogó hipotézis, sok szöveg és tömértelen poétika, mérhetetlen zűrzavar, jó adag dogma, még több előítélet, szélső és illúzió, rengeteg miszticizmus, egy kevés eredeti spekuláció, találmokra feldobott intuíciók, pregnáns megfigyelések és légből kapott feljegyzések — túlzás nélkül állíthatjuk: ez a mai kritika-elmélet nyersanyaga.“

Túl sötét ez a fél évszázada festett kép? A kritika mai helyzete talán megcáfolja I. A. Richards ócska zsörtölődéseit?

Silvian Iosifescu és a *Revista de filozofie* esztétikai számának mindazok a szerzői, akik nem a fellegekben járnak, az idézett angol esztéta szellemében gyakorlati oldaláról teszik mérlegre az esztétikum feltárásának új módszereit. S minél újabbak a módszerek, annál ócskábbak a kérdések.

Hová vezet az új? S van-e egyáltalán új az esztétikában?

Az esztétika kisebbségi komplexusban szenved. Látja a fizika, a kémia, a biológia, a lingvisztika, a pszichológia pontos, kézzelfogható eredményeit, s a saját területén is valami hasonlóra vágyik. Ezért fordul a „szöveghez“, ezért kapaszkodik a „szövegbe“. Persze a szöveggközpontúságnak is megvan a maga kockázata, olykor az ember a fától nem látja az erdőt. A szövegelemzés gerincére épített kritikai konstrukciónak mégis megvan az az előnye, hogy ha ráfűjünk, nem dől kártyavárként össze.

Nincs szomorúbb jelenség, mint egy esztétikai kollokvium. Az információelmélet, a strukturalizmus és a szemiotika hívei eleinte közös frontot alakítottak a hagyományos esztétika képviselőivel szemben. De ez a front máris szétrodezik: ha lehet, még élesebb a harc az információelmélet és a szemiotika hívei között. S ha a kollokviumon a szemiotikusok történetesen két résztvevővel képviseltetik magukat, ez a kettő sem tud közös nevezőre jutni.

Az új módszerek megszállottjai és makacs ellenfeleik már csak azért sem érhetnek szót, mert nem egészen tudják, miről vitatkoznak. Mondjuk, hallomásból antistrukturalisták állnak szemben hallomásból strukturalistákkal. Egyfelől a dogma, másfelől az antidogma. Az egyik tábor minden újra való allergiájából

csihol elméletet, a másik a kezdés bizonytalanságát próbálja lelkesedéssel kompenzálni, s kijelenti, hogy megtalálta a bölcsék követ.

S mivel mindenki a maga „bölcsességét” tartja az igaznak, az információelmélet hívei nem értik a szemiotikusok nyelvét, a szemiotikusok a strukturalistákat. Minél inkább vágyunk a közös nyelvre, annál inkább szétföredeznek az utak, a módszerek. A teljes széthullás végül oda vezet, hogy ki-ki csak az ön-maga beszélte nyelvet érti.

Van-e kiút a bábeli nyelvzavarból? Ha minden kutató azzal törődik, hogy demonstráljon, mi lesz a kritikával? Ki fogja a művészi alkotást értékelni?

Ha nincs közös nyelv, ha a módszer-arszenálból nem lehet magasabbrendű kritikai egészlet produkálni, akkor a laboratórium-ízű, száraz, hermetikus nyelv szétporlad, a terminológia technicizálásában rejlő lehetőség csak illúzió.

A művészet, az esztétikum sajátos nyelvét viszont *valóságosan* kell felfedezni. Ezt a nehézséget nem lehet azzal legyőzni, hogy valamit elnevezünk másvalaminek. A műalkotás „paradigmatikai vagy szintagmatikai tengelyéről” elmélkedni önmagában véve nem jár nagyobb eredménnyel, mint a gyógyszerészeti kémia műszavaival elemezni egy költeményt.

Korai tehát még a győzelmi mámor — írja S. Iosifescu. Legalább olyan korai, mint a vészharang-kongatás. Egy biztos: el kell végre mozdulni a „költő-azt-énekli-meg” és „a-vers-arra-tanít-meg-bennünket” szintjéről. Ehhez azonban nem elég kilépni a különböző módszerek magánlaboratóriumaiából a közös nyelv irányába. Az esztétikai gondolkodásnak önmagát is felül kell vizsgálnia.

A „bábeli torony” tehát felépíthető. Csak meg kell ismerni az új módszereket, és meg kell haladni az ócska kérdéseket.

STILISZTIKAI TANULMÁNYOK

(NyIrK., 1972. 1.)

A NyIrK. idei első számában Cs. Gyimesi Éva (*A költői hangzaspárhuzamok jelentéstani vonatkozásai*) és P. Dombi Erzsébet (*A színesztétia grammatikai formái*) stilisztikai tanulmányai a szakirodalom alapos ismeretével, a vizsgált jelenségek újszerű bemutatásával hívják fel magukra a figyelmet. Cs. Gyimesi Éva a XX. századi poétikai vizsgálódások, a nyelv- és irodalomtudományi strukturalizmus kedvenc területének, a

párhuzamosságnak vagy paralelizmusnak nevezett jelenség egyik részletkérdését, a hangzaspárhuzamok mai jelentéstani vonatkozásait vizsgálja fel két költőnk: Szilágyi Domokos és Lászlóffy Aladár versei alapján. A tanulmányíró Roman Jakobsonnak a nyelv poétikai funkciójáról tett megállapításából indul ki. A dolgozat tárgyat képező jelenség kiválasztása egyrészt ezzel, másrészt a mai költészetben is felfedezhető párhuzamoságok bonyolultabb jelentéstani vonatkozásaival magyarázható.

„Olyan alakzatok bemutatását kísérel meg — írja —, amelyek hangzás és jelentés tekintetében egymásnak megfelelő szavak szintagmatikus kapcsolata vagy a versben egyenértékű helyzete alakít ki.” Az összegyűjtött anyag alapján logikai osztályozás segítségével igyekszik körvonalazni a hangzaspárhuzamban jelentkező szemantikai összefüggések bizonyos rendszerét. Az egyszerű hangzaspárhuzamok osztálya mellett („Sinek hasítanak sivitva országok vérző husába”) a jelentéskapcsolat („vonító vonatok vonszolják vérző testemet”), jelentésellentét („ölelő szerető, ki bánatot öl”) és jelentésimplikáció („véremmé vöröszl a világ”) csoportjait különbözteti meg, de azonnal megjegyzi (s bizonyítja is): „Az itt megkísérelt osztályozást korántsem tekintem kielégítőnek. Szükségképpen egyszerűsítést eredményez, hogy a párhuzam tagjai közötti bonyolult jelentéstani viszonyokat, kölcsönhatásokat logikai viszonyokká redukálja. Ha alaposabban megvizsgáljuk ezeket az alaptípusokat — költői nyelvről lévén szó —, számtalan változat bukkan fel főleg a szerkezet, a nyelvtani forma tekintetében, nem beszélve arról, hogy végső soron ezeknek a nyelvi struktúráknak a stilisztikumát sem a bennük foglalt logikai viszonyok döntik el.”

A tanulmány legértékesebb része épp az, ahol a párhuzamot az egyes tagok jelentéstani struktúrájának elemei között keresi. A Katz—Fodor-féle szemantikai elmélet alkalmazásával így bizonyítja például a vonat, vonít, vonszol („vonító vonatok vonszolják vérző testemet”) közös vonását, mindhárom érintkezését a „húz” jelentésű „von” szemantikai mezejével. Példáival igyekszik rávilágítani a hangzaspárhuzamokban felfedezett jelentéstöbblet tulajdonképpeni forrására, annak igazolásául, hogy a hangismétlések felhasználása nemcsak a költői játék kedvvel magyarázható.

P. Dombi Erzsébet a magyar impreszionista költők (Babits Mihály, Tóth Arpád, Kosztolányi Dezső, Juhász Gyula,

Szabó Lőrinc) műveiben található szinestéziák grammatikai formáinak fölmérésére vállalkozott. Az összetett szó, az egyszerű és az összetett mondat, valamint a kompozicionális egységek szintjén vizsgálja a szinestézia elemei közti szintaktikai kapcsolatot.

„A szinestézia grammatikai formái — állapítja meg végső következtetésképp a tanulmány írója — jóval változatosabbnak bizonyulnak, mint ezt az eddigi kutatások sejtetni engedték. A szinestetikuskus látásmód a költői nyelvben a legkülönbözőbb szintű elemeket hagyott nyomot: az összetett szavak rétegétől a szintagmán és a mondaton át a mű szerkezeti egységeit is átfoghatja, sőt olykor egész műalkotás rendező elvévé is válhat. A vizsgált költők szinestéziáinak valamennyi irányzathoz köthető grammatikai sajátossága közvetlenül vagy közvetve az impresszionisták jelzőstílusával hozható összefüggésbe.“

DOM HELDER CAMARA INTELMEI (The Times, 1972. 58 515.)

Olinda és Recife „vörös püspök”-e, aki néhány évvel ezelőtt bátran szót emelt a brazilai politikai foglyok védelmében, nemrég a londoni parlamenti képviselők vendégeként mondott beszédét, amelyben „a nemzetközi kapitalizmust” csöppet sem kenetteljesen támadta, mert — úgymond — könyörtelenül kizsákmányolja a harmadik világot.

„Az önök szociológusai, regényírói és költői leírták, hogy az ipari forradalom emberi életek eltiprása árán bontakozott ki. A nukleáris energiával, az automatizálással és a szintetikus anyagok gyártásával immár elérkezünk a harmadik ipari forradalom korába. De vajon máig se vált volna lehetségessé megkímélni az embereket a már ismert torzulásoktól, amelyek bekövetkezte a múltban abszurdum volt, napjainkban pedig már egész egyszerűen elviselhetetlen?”

Noha a kapitalizmus mindig elég leleményes volt ahhoz, hogy önmagát ne nyilvánítsa anyagiának, a valóságban azonban velejéig materialista. Ha választania kell tőke és ember között, a kapitalizmus magától értetődően a tőkét részesíti előnyben, szívvel-lélekkel a profit ügyének szenteli magát, még akkor is, ha profithajhászása során az emberéletek ezreire és millióira kell átgázolnia. Talán elfelejtették, hogy a *big business*

a tőkés önzés jelképe: maximális hatékonyságú technológia, amely azonban nem az egész emberiség, hanem egyre inkább csak a kiváltságosok szolgálatába állíttatott?!

Politikai érettségüknek tulajdoníthatóan önök a második világháború végén előre látták, hogy többé nincs helye a nap alatt a politikai kolonializmusnak” — mondotta a „vörös püspök” az angol képviselőknek. — „De miért nem teljesítik ki azt a modellt, amelyet a világ elé állítottak? Miért nem tesznek valamit annak érdekében, hogy megvalósuljon a politikai függetlenséget reális tartalommal telítő gazdasági függetlenség? Ha nem teljesül ez a követelmény, a harmadik világ úgy érzi majd, hogy csúfot ütnek belőle, hiszen elnyom bennünket a neokolonializmus, amely semmivel sem kíméletesebb és elfogadhatóbb, mint a régi kolonializmus.“

A szónoklat hevében Dom Camara megkülönböztetés nélkül minősítette a harmadik világ szempontjából ártalmasnak a különféle nagyhatalmak gazdaságpolitikáját, s átkozta a „szabadság védelmezésének” jelszava alatt zajló machinációkat. Majd rátért az ún. „radikalizmus” kérdésre.

„Szemünk láttára harapózik el a radikalizmus a földön. Politikai tapasztalásuk folytán önök felismerhetnék, hogy az *elsődleges erőszak* — a mindenütt tapasztalható igazságtalanság... Miért nem mutatnak rá, hogy az elnyomottak vagy az elnyomottak nevében fellépő fiatalok reagálása tulajdonképpen csupán *származékos erőszak*, amelyet aztán a *hármas számú erőszak* követ: a kormányzatok reakciója? Miért nem mutatnak rá, hogy az erőszak logikája, emelkedő spirálisa nagyon könnyen elvezet az önkényeskedésig, a kínzások alkalmazásához, sőt, a diktatúrához?“

Don Camara a „minden rosszak” forrásaként feltüntetett „önzés” kánonszerű megbélyegzése után a befejező szónoki kérdést a következőképpen fogalmazta meg:

„Engedtessek meg, hogy mindeme problémákat és gondolatokat egyetlen kérdésbe sűrítsem. Mindig is arra tanítottak, hogy az önök országa a szabadságszeretet modellje. Azt tanultam, hogy az angol ember számára a szabadság éppoly fontos, mint a kenyér, a víz vagy a levegő. Hadd kérdezzem meg tehát: miért nem tárják szélesre szellemük és szívük kapuját, és saját szabadságuk imádatát miért nem változtatják minden ember szabadságának szeretetévé?“

EGY KIÁLLÍTÁS KÖNYVEI (Le monde des livres, 1972. 8493.)

A Penguin Books történetét mutatja be a Párizsban nemrég megnyílt kiállítás. Michael Henry ebből az alkalomból tanulságos tudnivalókat közöl a zsebkönyvkiadásnak erről az úttörő jellegű, rendkívül népszerű és színvonalas vállalkozásáról. Az első Penguin-kötet 1935-ben jelent meg. Allen Lane, fiatal londoni kiadó hasztalan igyekezett meggyőzni kartársait tervének ésszerűségéről, arról, hogy a legsikeresebb regényeket adják ki újra, zsebkönyv alakban, vagyis olcsón és minél nagyobb példányszámban. A világválság a könyvkiadásra is kiterjesztette katasztrofális hatását, ami a kiadókat a Lane elgondolásával homlokegyenest ellenkező következtetések levonására készítette. Lane azonban, miután megszerezte az újrakiadások jogát, egymás után tíz könyvecskét jelentetett meg, egyikük ára sem haladta meg egy csomag cigarettáét. Közöttük volt Hemingway regénye, a *Bűcsű a fegyverektől*, egy Agatha Christie, valamint André Maurois Shelley-életrajza, az *Ariel*. Mindegyik kötet az év nagy könyvsikerei közé tartozott. Az indulás olyan sikeresnek bizonyult, hogy a következő évben Lane megalakíthatta a *Penguin Books* részvénytársaságot, százezer fontos alaptőkével. Olcsó és eredeti könyvraktárra is szert tett a leleményes kiadó: a Holy Trinity templom kriptáját bérelte ki az Euston Roadon. Innen költözött a cég a London melletti Harmondsworthba, ahol ma is székel. A következő hónapokban a Penguin-katalógusokba ilyen nevek kerültek: Joseph Conrad, Sinclair Lewis, Aldous Huxley és még sokan mások, olyan közönségikert biztosítva a friss vállalkozásnak, hogy Lane megindíthatta az ikerkollekción, a *Pelican Booksnak* nevezett esszé-sorozatot, amelyet G. G. Shaw könyve: *Intelligent Woman's Guide to Socialism, Capitalism, Sovietism and Fascism* vezetett be. Ebben a kollekciónban jelentek meg az első olyan könyvek, amelyek Európát a növekvő hitlerista veszélyre intették.

A *Penguin Classics*-sorozatot furcsamód épp a háború hívta létre: a klasszika-filológia egyik professzora önkéntes egyetemi tűzoltóként azzal töltötte a légiriadók hosszú óráit, hogy újrafordította az Odisszeát. A második kötet Maupassant-elbeszélésekből állt, aztán Strindberg következt, majd a keleti irodalmak. A háború végén két újabb

sorozat indult. Az egyik Shaw kilencvenedik születésnapjára az író tíz művét tartalmazta, egyenként százezer példányban, ezért a sorozat a „*Shaw million*” nevet kapta. A másik a *Penguin History of Art*, amelyet 50 nagyformátumú illusztrált kötetre terveztek, még mindig folyamatban van. Külön kollekciónban mutatják be vidékről vidékre Anglia műemlékeit. Az utóbbi két sorozatot a neves művész és műtörténész, Pevsner szerkeszti.

Ugyancsak a háború idején indultak a szótárakat, enciklopédiákat tartalmazó kollekción, megindult a *King Penguins*-sorozat (különböző tárgykörök kismonográfiái, színesen illusztrálva), valamint a gyermekeknek szánt *Puffin Books*. 1940—1950 között a kiadó folyóiratot is kiadott, a John Lehmann szerkesztésében megjelent *Penguin New Writingot*, amely számos olyan fiatal író bocsátott szárnyra, akiknek a háborús viszonyok miatt publikációs nehézségeik voltak. Ezt a célt — vagyis a fiatal alkotók, az új értékek megismertetését — is szolgálja a *Penguin Poets*, amely a minden korok legnagyobb költői mellett kezdő tehetségektől is publikál, valamint a festészet új áramlatait bemutató *Penguin Modern Painters*.

Az idők folyamán az érdemeiért nemesi rangot kapott Sir Allen Lane, 1970-ben bekövetkezett halála óta pedig utódai minden irányban tágitották az olcsó regénysorozatnak indult *Penguin Books* tematikáját. Folyamatosan jelennek meg az *Afrikai Könyvtár* kötetei, tudományos kézikönyvek, a nevezetes *Penguin Shakespeare*. A még hozzáférhető címek száma meghaladja az 5000-et. Ha csak a regény- és drámakatalógus néhány betűjét futja át az érdeklődő, Galsworthy-tól Günter Grassig és Jean Genet-től Robert Gravesig, Huxley-től Huysmansig és Arthur Millertől Yukio Mishimáig jelesebbnél jelesebb szerzőkre bukkan. A Penguin Books ma már 500 alkalmazottat foglalkoztat, 1968-ban épült új lerakata 40 millió (!) könyvet képes befogadni. Futószalag és elektronikus irányító szerkezet segítségével naponta mintegy 100 000 könyvet szállítanak el a lerakatból. A kiadóvállalat 30 millió font évi bevételének a fele külföldi eladásokból származik.

Michael Henry szerint a Penguin Books párizsi kiállítása merészen ellentmond a divatos prognózisoknak, s azt látszik bizonyítani, hogy a Gutenberg-korszak még jó ideig eltarthat...

LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

GEREB ATTILA lelkész (Hodgya). — Májusi számuk újabb elégtételt szerzett nekem és mindazoknak, akiknek kultúr hagyományaink ápolása szellemi és erkölcsi magatartásformánk lett. Jelenleg népdalkultúránkról s vele kapcsolatosan helyi vonatkozású észrevételeimről szólok: szeretném Herédi Gusztáv „töprengés“-ét kiegészíteni hodgyai (Székelyudvarhely peremközségéhez tartozik) vonatkozású megjegyzéseimmel. Hodgyában 1931. február 28-án jött létre a dalkör — Baczó Béla tanító vezetésével — 28 tagú férfikarral. 1935-ben a vegyeskar, 1942-ben a női kar is megalakult, és a dalárda 1931-ben a VI. Daloskerület versenyén a kezdők csoportjában első díjat nyert. Műsorain a népdal mindig képviseltette magát; 1942-ben Bartók-feldolgozásokat énekeltek. A dalárda a háború után újraalakult, és 1957—1960 között mintegy száz taggal vett részt versenyeken, ünnepségeken. Az elemi iskolában is (amíg a felső tagozat ugyancsak helyben tanult) három szolamú iskolakórust vezetett Baczó Béla tanító. Ezáltal az évek során méltó utánpótlást biztosított a felnőtt dalárda számára. — A hodgyai dalárda jelenleg nem működik, és Baczó Béla ma már nyugdíjas tanító: ez a két tény összefügg egymással. Az egykori lelkes dalárdavezető helyébe nem lépett senki. A ma élő dalkultúra falunkban egyre inkább vegyes tartalmat mutat. Lakodalmakon, keresztelőkön, egyéb családi vagy baráti összejöveteleken egyre ritkábban hangzik fel a népdal; ennélfogva több a műdal, a „sláger“. Volt eset rá, hogy népdal-énekésre biztattam a jelenlevőket, mire azt felelték, hogy népdallal nem lehet mulatni, holott hasonló esetekben tíz-húsz évvel ezelőtt ki nem fogytak a több szolamban való éneklésből. A közelmúltban negyventagú társas kirándulást szerveztünk Kolozsvárra. A kirándulás alatt sokat daloltunk. Társaságunkat nők, férfiak, idősek, fiatalok, földművesek, munkások, értelmiségiek alkották. A dalolt énekek mennyiségét és műfaji hovatartozását felmérve kellemes csalódással vettem észre, hogy több népdalt énekeltek, mint másféle éneket. A legtöbb népdalt az öregek szóllaltatták meg, foglalkozási ágak szerinti aránymegoszlás azonban nem mutatkozott. — Megfigyeltem, hogy a kimondottan vendégségbe hívott közösség és egy ottl valóiban eltérő, de szórakozó közösség dalolása között minőségi különbség mutatkozik a népdal és a szép, izléses dalok javára. De miért nem énekel a hodgyai a mezőn, a kapuján belül, a kertjében, munka közben? S a nyári estéken a legényekből miért csak az ital csalja ki (s egyúttal torzítja is el) a dalt, a füttyöt? A falu élő népdalkincsét veszély fenyegeti, amely arányosan erőteljesedik a dalárda működésének megszűnésétől eltelt idő növekedésével. Az övodások évenkénti egy-két színvonalas szereplését kivéve, falunkban a közösségi kultúrmunka sajnálatosan gyenge. Kórusmozgalom évek óta nem létezik, a műkedvelő színjátszás haldoklik, irodalmi színpad, táncitanítás, műkedvelő zenészek színpadi foglalkoztatása mind-mind ismeretlen dolog Hodgyában. Meddig?

KERESKENYI SÁNDOR egyetemi hallgató (Kolozsvár). — „Szülők iskolája“ — ezt a rendhagyó címet viseli a dr. Florea Emil által kezdeményezett előadássorozat, amelynek egyik előadásán, június 21-én, alkalmam volt részt venni. A Libertatea Bútorgyár gyűlésterme zsúfolásig megtelt munkásokkal, akik figyelemmel hallgatták az előadást, amely — néhol messze túllépve az ismeretterjesztés és tudománynépszerűsítés színvonalán — a férj családbeli szerepét, pozitív és negatív magatartásformáit tárgyalta. Ezt jogi tanácsadó követte, melynek során a konkrétumok szintjén vizsgáltak meg néhány többé-kevésbé bonyolult kérdést. A fokozott érdeklődés légköre, melyben a jelenlevők kérdései elhangzottak, arról tanúskodik, hogy közérdekű és — ezért vetem fel mindezt — talán jóval nagyobb publicitást igénylő problémák megoldásáról, de legalábbis felvázolásáról van itt szó. Az egyén és a közösség viszonyának helyes avagy helytelen alakulása már a legkisebb közösségben: a családban megkezdődik. Közhelyeten számít, hogy a szülők eszmei beállítottsága, erkölcsi magatartása és az ezekből fakadó számos „apróság“ mennyire befolyásolja e mikro-társadalom összhangját. A következők ismertek — hangsúlyozza dr. Florea Emil —, mégis túl ritkán vesszük

tudomásul őket. Pedig a szülők „nevelése“ társadalmunk struktúráját egészében érintő probléma, és szorosan kapcsolódik ahhoz a politikához, amelyet a szocialista társadalom irányelvyszerűen, évek óta következetesen folytat egy új ember-típus kialakítása érdekében, aki személyiségének sokoldalúsága, eszmei-szakmai-kulturális felkészültsége révén megfelelhet a gyors fejlődésből adódó követelményeknek. Dr. Florea Emil előadássorozata és egész — immár az országos méretek felé kibontakozó — vállalkozása nemcsak meglepően aktuális feladat „érzékelésével“ jellemezhető, hanem a kérdésfelvetés erkölcsi súlyával, a gyakorlati megoldások hatékonyságával is. Már a latinok rájöttek, hogy: *dolendo discimus*. A szülők iskolája egyben a jövődék nemzedék iskolája, s épp ezért úgy gondolom, a közvélemény olyan tág fórumának is, mint a sajtó, többet és alaposabban kellene foglalkoznia vele.

SEIDNER IMRE tanár (Arad). — Eseménydús életének mozgalmas korszakát lezárva, családi körben ünnepelte 70-ik születésnapját tüzingsi otthonában a filmvilágban jól ismert Cziffra Géza, akiről ez alkalomból szeretnék olvasóiknak egyet-mást — megemlékezésre érdemes dolgokat — elmondani, személyes élményeim alapján. Cziffra Géza, a fiatal aradi poéta írásaira (verseire, műfordításaira, esztétikai cikkeire) a *Nyugat* és a *Hét* szerkesztőségében már az első világháború végén felfigyeltek. Mi, közelebbi ismerősei, barátai, azt hittük róla, hogy Ady nyomdokaiba lépő nagy költő lesz, ő azonban más területen szerzett világhírt magának: a filmművészetben. Mindazonáltal mint költő sem volt jelentéktelen; a háború után élénken bekapcsolódott azokba a helyi törekvésekbe, melyek a Maros-parti városban az új irodalmi élet megteremtését tűzték ki célul; költői és újságírói tevékenységével hatásosan működött közre ennek érdekében. Közel állt a munkásmozgalomhoz, és egész beállítottsága szerint a haladó eszméket képviselte. Az ország határain belül létrejött új valóság felismertetését és a munkásmozgalom jeles hagyományainak folytatását szolgálta akkoriban — a húszas évek elejétől — az aradi Munkásotthon, valamint a *Munkás* című helyi orgánium; az első sokszor látta vendégül Cziffra Gézát mint előadót, az utóbbi pedig örömmel s gyakran közölte írásait. Legszébb fiatalkori verseit *Ketten vagyunk csak* című kötete foglalja magába. Mint a legtöbb lírikus, ő sem vonhatta ki magát a nagy elődök hatása alól; elsősorban Adyt tekintette mintaképének (akit személyesen is ismert, s aki találkozásukkor néhány kedves sort rögtönzött kötetének első lapjára; ez a példány később Hatvany Lajos birtokába került), de Balázs Béla is eléggé élénken hatott rá. A prózát ekkor még másodrangú alkotási területének tartotta, noha a Modern Könyvek sorozatában már 1920-ban megjelent egy novelláskötete *Júlia első násza* címmel, s ezt két év múlva regény követte: *A fehér falu*. — Haladó szellemű tevékenysége miatt Cziffra Géza többször került összeütközésbe a hatóságokkal; otthonában házkutatást tartottak, a forradalom idején vállalt szerepe miatt több ízben felelősségre vonták. Mindez döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy az amúgy is nyugtalan természetű, a kisvárosból elvágódó fiatalember (az út, a messze vezető sínek állandóan felbukkanó motívumok költészetében) 1921-ben elhagyta szülővárosát. Ettől kezdve Cziffra Géza munkássága a német irodalom és a filmművészet történetébe vág, életének itt töltött szakasza és itt írott művei azonban értékes részét alkotják „irodalmi helytörténetünknek“.

HELYREIGAZÍTÁS — Júliusi számunk 1062. lapján az utolsó bekezdés első mondata így olvasandó: **Talán egy Sartre-szövegrészlet valamelyest eligazít a strukturalizmus lehetséges politikai áttéteit illetően, s a tekintetben, hogy visszaélni vele — legalábbis kockázatos.**



Sumar

Ion Irimie: Știința conducerii și cibernetica socială 1107 • Gáll Ernő: Aspectele naționale ale futurologiei 1112 • Kun János: Repartizarea teritorială a forțelor de producție 1119 • Kántor Lajos: Între trecut și viitor 1124 • Iuri M. Lotman: „Începutul“ și „sfârșitul“ (trad. de Teleki Tibor) 1126 • Csehi Gyula: Note despre limba maternă, bilingvism, cunoașterea limbilor 1129 • Dávid Gyula: Orientare în literatura universală și comparată 1134 • George Steiner: Cultura viitorului (trad. de C. Cutean Eva) 1142 • Deák Tamás: Gânduri în fața bibliotecii personale 1146 • Faragó József: Folclorul — valuta internațională a culturii noastre naționale 1150 • Cs. Gyimesi Eva: Sub fascinația rațiunii 1155 • Szabédi László: Traduceri nepublicate 1161 • Panek Zoltán: Poezii 1165 • Bretter György: Dialog despre umanism 1167 • Henri Wald: Spiritualitatea omului 1178 • László Gyula: O ultimă convorbire cu Nagy Albert I. 1185

NOTE

Spielmann József: Un ultim adio lui Fuchs Simon 1195 • Balogh Edgár: Paralelism între Ady și Kafka 1196 • Szemlér Ferenc: Despre problemele traducerii literare 1200 • Jancsik Pál: Plăcerea și responsabilitatea traducerii 1202 • Kancsura István: În amintirea pictorului Kádár Tibor 1203

OGLINDĂ

Starmüller Géza: Restaurarea monumentelor istorice și turismul la Cluj și în împrejurimi 1206

FORUM

Szilágyi Júlia: Literatura universală în paginile revistei Utunk 1215

VIAȚĂ INTERNAȚIONALĂ

Bodor András: Aspectele americane ale problemelor internaționale 1220 • Kozma László: Recunoașterea noilor state pe baza dreptului internațional 1228

TINERET—EDUCAȚIE

* * * Studenți de istorie despre Europa dinaintea celui de-al doilea război mondial, despre război și responsabilitate (Nagy János, Pászka Imre, Ványolós István Albert, Zsugán G. Gyula, Garda Dezső și Leize Csaba, introducere de Imreh István) 1232

DOCUMENTE

Lakó Elemér: Sir John Bowring și „popularis literatura“ din Transilvania 1243

ȘANTIER ȘTIINȚIFIC

Dankanits Adám: Locul secolului XVIII. în istoria cărții din țara noastră 1248

RECENZII

Agoston Vilmos: Școlile lui Szilágyi Domokos 1254 • Széles Klára: Un volum „avangardist“ despre avangardă 1258 • Gellért Sándor: Uno Kailas 1261 • Neményi T. Agnes: Sociologia puterii a lui Mills 1263 • Gaal György: Recenzia romanului Moby Dick de Herman Melville 1265 • Krizsán Zoltán: Filme în programul de limbă maghiară al Televiziunii 1269

BIBLIOTECĂ, PANORAMĂ, SCRISORI CĂTRE REDACȚIE

Esztétikai

és világirodalmi kiskönyvtár

- ARISZTOTELÉSZ: Poétika (Bukarest, 1969)
- BARTHES, ROLAND: Despre Racine (București, 1970)
- BREAZU, MARCEL: Prelegeri de estetică (București, 1967)
- BRECHT, BERTOLT: Színházi tanulmányok (Budapest, 1969)
- BRETTER GYÖRGY: Vágyak, emberek, istenek (Bukarest, 1970)
- BUTOR, MICHEL: Les deux univers de Balzac (Paris, 1970)
- CSEHI GYULA: Felvilágosodástól felvilágosodásig (Bukarest, 1972)
- ECO, UMBERTO: Opera deschisă (București, 1969)
- EGRY PÉTER: Avantgarde and Modernity (Budapest, 1972)
- ELLIOT, P. M.: Eseuri literare (București, 1971)
- FILIPPOV, J. A.: Szignali esztetyiceszkoj informacii (Moszkva, 1971)
- GAAL GÁBOR: Válogatott művek I—II—III. (Bukarest, 1964—1971)
- GISCI, ARMANDO: Scrittura e struttura (Roma, 1970)
- GOLDMANN, LUCIEN: Sociologia literaturii (București, 1972)
- HEGEL, G. W. FR.: Prelegeri de estetică (București, 1967)
- HORKHEIMER, MAX: Kritische Theorie. Eine Dokumentation. (Frankfurt am Main, 1968)
- K. JAKAB ANTAL: Egy névmás éjszakája (Bukarest, 1972)
- JANOSI, ION: Dialectica și estetica (București, 1971)
- KOFMAN, SARAH: Nietzsche et la métaphore (Paris, 1972)
- LESSING, G. E.: Laocoon (București, 1970)
- LUKACS GYÖRGY: Az esztétikum sajátossága I—II. (Budapest, 1969)
- MAURIAC, CLAUDE: En guise de conclusion (Paris, 1970)
- PASCADI, ION: Nivele estetice (București, 1972)
- PETRIȘOR, MARCEL: Curente estetice contemporane (București, 1972)
- ROY, CLAUDE: Défense de la littérature (Paris, 1968)
- RUSU, LIVIU: Logica frumosului (București, 1968)
- SARTRE, JEAN-PAUL: Baudelaire (București, 1969)
- STEINER, GEORGE: A tragikum halála (Budapest, 1971)
- * * * Tanulmányok a XX. századi irodalomtudomány irányzatairól (Budapest, 1970)
- VIANU, TUDOR: Estetica (București, 1968)
- WELLEK, RENÉ: Conceptele criticii (București 1971)